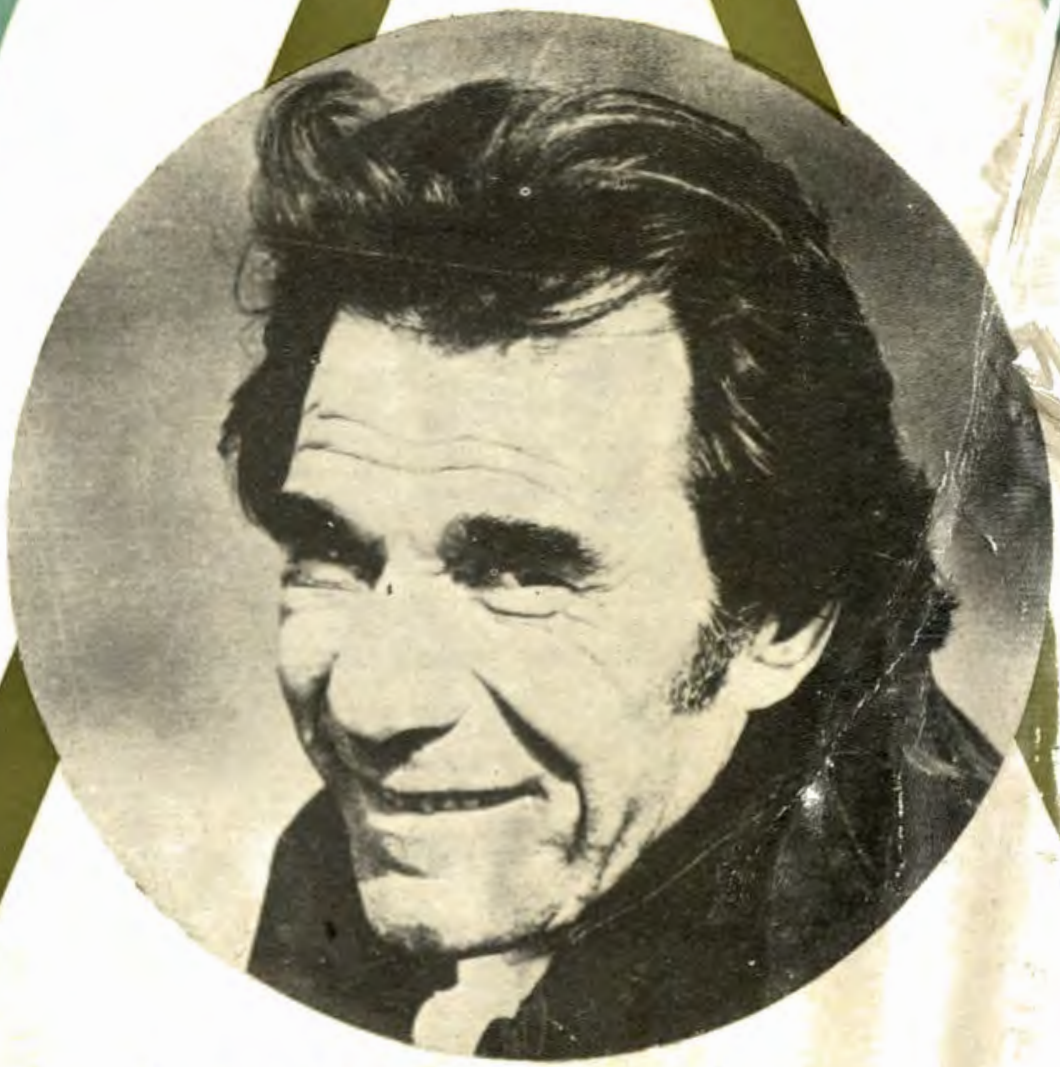
Т 4 1 4 2 5

Весела Янева

Добри Жотев

Литературни анкети

Българска академия на науките

Литературната анкета с Добри Жотев обхваща най-значителните моменти от жизнения път и творческото формиране на писателя. Замислена като един провокиран диалог и осъществена в продължение на няколко години, тя е своеобразна изповед, споделила много от въпросите, които са занимавали съзнанието и емоциите на поета през време на неговото гражданско и художествено израстване. Автентичността на спонтанния и искрен разказ за детството, напрегнатата младост и трънливата пътека към неговото творческо реализиране е обагрена от артистичния дар на Добри Жотев да пресъздава от действителността на биографичните факти и вълнения една втора художествена действителност.

Към анкетата са приложени биографична справка и бележки, които внасят система, уточняват фактите във времето и подпомагат по-цялостното открояване на интересната и самобитната личност на писателя.

Добри Жотев

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

ЧИТАЛНЯ

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата:
акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. д-р СТОЯН КАРОЛЕВ, проф. д-р ТОНЧО ЖЕЧЕВ,
ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ, ст. н. с. ИВАН САРАНДЕВ

Т II 19142 инер

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Весела Янева

Добри Жотев

ЧИТАЛНЯ

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

София. 1980
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ПРОВЕРКА
2021

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

III 19142
Б 2678/80

© Весела Неделчева Янева
1980
c/o Jusautor, Sofia

82 Б

БЪЛГАРСКА АКА... НА НАУКИТЕ
БИБЛИОТ...
СОФИЯ

ПРЕДГОВОР

Когато партньорът ти е толкова артистичен човек, разговорът е по-интересен като монолог. За да ми отговори, Добри Жотев си задава многобройни допълнителни въпроси, води сложен вътрешен диалог на глас, полемизира със себе си и сякаш все остава недостатъчно удовлетворен от изводите, до които се е добрал. Защото може би единственото окончателно убеждение в неговия половинвековен житейски опит е, че една истина никога не може да бъде цялата истина за нещата. . .

Затова, когато седнах да подредя суровия материал на анкетата, бях убедена, че с всяка по-активна намеса в разговора само бих попречила за автентичното възприемане на свойствения за Добри Жотев „епичен" начин на изразяване, на способността му да „потъва" и да се вживява напълно във въпроса, и мой принцип в анкетата стана присъствието ми в нея да бъде само дотолкова, доколкото разговорът трябва да бъде насочван.

Разговорите, които предлагам на читателите, са водени на три основни етапа: през юли 1975 г., август 1975 г. и март 1977 г. Първоначалния им вариант записвах на магнетофонна лента. И понеже до момента на записа по-голямата част от тях имаше вече своя биография в годините на нашето познанство, кръгът на предварително предложените въпроси беше съобразен предимно с темите, които занимават съзнанието и емоциите на поета от десет години насам. Различията в мненията му от отделните години бяха минимални и това, струва ми се, очерта, макар и в най-общи линии, сериозността, с която поетът възприема явленията на заобикалящия го свят, последователността на неговия характер и съхраненото му чувство за лична отговорност.

На читателя може би ще направи впечатление, че разговорите не са датирани. Съображенията ми да не ги диференцирам бяха свързани с обстоятелството, че за дадения момент те не носеха значението на някакво конкретно откритие на автора или за автора, а бяха по-скоро документирани отзвуци на различни страни от цялостната, духовно богата личност на поета.

Общо взето, подредбата на материала носи автентичната последователност на разговорите и моята намеса в композирането се от-

насяше предимно до коригиране на пропорционалния дял, който отделните въпроси заемат в цялото, тъй като при един свободен устен разговор техният обем не би могъл да се контролира. Но трябва да си призная, че систематизирайки анкетата в окончателния ѝ вид, се стремях да възпроизведа не толкова хронологически, колкото психологически автентичността на атмосферата, в която тя протече, и на личността, която целеше да отрази. Опитах се да запазя ритъма на мисълта и говора, с който писателят реагираше в отделните случаи, както и известната емоционална хаотичност, която винаги оцветява устните му разкази. И понеже в някои случаи микрофонът го затормозваше и смущаваше непринудеността на речта му, на някои места си позволих да подменя (с разрешението на автора, разбира се) дешифрирания текст с диалога, който водехме в онези паузи извън магнетофона, когато Добри Жотев ми дообясняваше мисълта си. Освен това по-късно предизвиках разговори върху някои вече описани в творчеството му факти, защото бях забелязала, че в говоримата реч, значително по-малко контролирана от намесата на разумните доводи, Добри Жотев намира по-експресивен, понякога поточен и по-силно въздействен изказ на вълнуващите го събития, спомени или проблеми. И вмъкнах тези разговори в тъканта на анкетата, понеже предполагам, че те биха ползували един бъдещ изследовател при проследяване на процеса, чрез който се формира стилистиката на писателя.

Чест прави на писателя, че след като изчете текста си, не се „стъписа“ пред разголващата откровеност на изповедта си и пред категоричността на мненията си, както често се случва в подобни ситуации. Поправките, които той внесе, бяха незначителни и се отнасяха само до уточняване на израза.

През периода, в който осъществихме анкетата, Добри Жотев страдаше почти перманентно от различни рецидиви на напрегнатата си младост. Това естествено се отразяваше в някаква степен както на основните, така и на междинните ни разговори и понякога превръщаше деловото ни общуване в мъчение за писателя. Но независимо от тези усложнения не го видях да загуби нито за миг своята жизненост, да измени на чувството си за хумор или да се предаде на обстоятелствата. Един подранил пенсионер, днес той е в разцвета на творческите си възможности — винаги занимателен и нов, постоянно заобиколен от млади хора, способен да претвори всяка банална ситуация в оригинален художествен спектакъл. Искрено съжалявам, че за нюансите на усмивката, за жеста, сполучливата гримаса, промените в тембъра на гласа и акцентите в интонацията, с които беше обагрен текстът на тази анкета, все още няма словесен или буквен изказ. . .

РАЗГОВОРИ

— Помните ли Вашето детство, другарю Жотев?

— Доста неща, струва ми се.

— Знаете ли например нещо за раждането си?

— В моето родно село имаше един потомствен ратай, съвършено беден човек, който притежваше феноменална памет. Той беше нещо като справочник на селяните. Който искаше да научи някакво събитие с подробностите около него, се отнасяше към Асано. Той можеше да му каже кога и къде е станало това събитие, през лятото ли е било, през зимата ли, в какъв ден, какво е било времето. . . Та от тоя Асано аз знам някои подробности за датата на моето раждане. Било е 24 януари 1921 г., някъде късно следобед. Времето било недобро, небето облачно, жените излизали на Задушница и от тях Асано чул да казват, че Стана, майка ми, добила мъжко.

От майка си знам и още подробности във връзка с раждането ми. Тя е била осемнадесетгодишна, акуширала я баба Ката, акушерката на селото, и, както казва майка ми, аз съм се родил умрял — изглежда се е получило някакво задушаване. Майка ми, разбира се, започнала да плаче, а баба Ката ѝ рекла: „Стано, ма, ти оти викаш?“ (защо плачеш). „Жал ми е за детето“ — отговорила майка ми. „Ама как! Па я мислим, дека си много млада, та пò, по-арно.“ Но майка ми продължавала да плаче и тогава баба Ката ѝ рекла: „Стано, па ако сакаш, да съжѝвим детето.“ Хвърлила на огнището мокра слама, от която се вдигнала голяма пушилка, сложила ме над пушилката и аз съм изплакал.

Не съм чувал от никого да ми казва, че когато съм се родил, на небето е изгряла витлеемска звезда или че са дошли влъхви да ми се поклонят. Но овчари са дошли. . . да ме видят, защото моето село беше овчарско село. Аз самият, още шест-седем годишен, трябваше да отида при стадото с дядо ми и да овчарувам.

— В същност, къде е родното Ви място?

— Наскоро след Освобождението (тогава 98 на сто са били неграмотни) е имало преброяване на населението. Дошли някакви чиновници и в моето село, питали хората за родното им място, попитали и един старик, на когото забравих името, а той отишъл на средата на двора, ударил с длан един камък и отговорил точно на за-

дадения въпрос: „Родното ми място е тѐ тук, на тоя камик.“ Та моето родно място не е било на „тоя камик“, но в моето село Радуй, на двайсетина километра от Перник.

— Това е в центъра на тъй нареченото Граово, нали?

— Да. То е една от областите на Западния край, които се различават според мене от Шопско. Моето Граово е от Перник (включително и Перник) до Сливница, от Банки до планината Любаш над Брезник.

— Знаете ли какъв е произходът на името му?

— Там някога са сеели много грах, който вирее добре, нашенци му казват гра, оттам и Граово. Това е един беден край. Високо е може би 700 м над морското равнище, но не могат да виреят нито лозя, нито дини. . .

— Какво представлява Вашето село?

— Моето село е едно съвсем малко село от около 60 къщи и на повечето карти на България не е отбелязано. Сега там минава железопътна линия, но тогава нямаше ни линия, ни шосета и макар на четиридесет километра от София, хората живееха съвършено затворено, съхранени в един свой свят. Къщите му бяха паянтови, с дворове, оградени най-често с тръни, а на оградите — забити на колове конски черепи. Нямаше църква и не помня да е имало. Никой не страдаше кой знае колко от това, защото езичеството беше се запазило в това село. Християнството само е дало названия на някои езически обичаи и ритуали или на някои божества и нищо повече. Хората живееха с някакви богове, останали от древността. Жените кълняха с клетва „Марен да те убие“ (доколкото зная той е бил древнославянски бог, какъв точно, не мога да кажа, но щом кълняха „да те убие“, значи е бил някакво зло божество и както повечето божества — убиец), почитаха бога на сушата Джерман, богиня на влагата Алата, имаха безброй езически ритуали и въобще от моето детство съм запомнил това село като едно езическо село, откъснато от света. Дядо ми отиваше в София веднъж в годината, за да продаде малко сено и да купи оттам неща, които селяните не можеха да произвеждат, като сол, игли, газ, която нашите наричаха видело. . . Останалото си произвеждаха сами — и дрехи от бало, и цървули, и хляб, и всичко. . .

Както всички наши села преди Девети, и моето село беше дребнособственическо село, с разпокъсана земя. През пролетта и лятото кърът му приличаше на някаква селска черга, сшивана с много, много разноцветни кръпки. Това бяха ниви и нивички, ливади и ливадки, малки горички, синори, обикновено трънясали и с много цвят. Всяка педя място си имаше неименование, някои от които не мога да разбера откъде са дошли (като да речем Росулчѐто, Зòйница,

Чучката, Свлачището, Зайндол. . .). Нерядко селяните се биеха за парченце земя, случваха се и убийства, ходеха по съдилища. . . Спомням си, че дядо ми и брат му Стойне често се съдеха, защото брат му имаше повече синове, все му се струваше, че земята му е малко, и се опитваше да преорава синори, да премества нишани, да заграбва от земите на дядо, че и „криви свидетели", както ги наричаха, намираше за делата.

Та спомням си, след едно такова дело дядо ми се върна от Брезник, както викат нашенци, жълт-зелен, и когато го попитах какво е станало, той ми отговори: „Осъдѝа ме, дѐте, за правого бога." После ме прати да заведа кобилата в обора, аз я поведох, но той изведнъж ме повика да застана пред него и ми каза нещо, което е „марксическа позиция", но до което дядо ми, дребнособственикът, се беше добрал в своята дребнособственическа неволя: „Дѐте, видиш ли това слънце?" (и ми показа слънцето). „Видим" — рекох аз, — а той каза: „Добре е, дека е далеко слънцето, инак че го раздѐлиме и за едни че има, а за други нема да има слънце!"

— С какви ярки представи е останало родното ви село във вашите спомени?

— Тоя свят, мъничък и затворен, на моето село в детството ми за мен беше един голям свят, от който аз съм получил твърде много. . . .Запомнил съм го с бели пътища, с буйни южни ветрове, с мирис на мента, на окосени ливади, с тихичък звук на цъкаща лятна ръж. Запомнил съм го с тишина, със звездни небеса, с птичи песни и непосилен труд на жетварки, които пеят от тъмно до тъмно, работят и пеят. . . Запомнил съм го с гъдулки, празненства и хорà; със седенки, с припевки за обич, с отвлечени насила моми, със сватби и безбройни ритуали около тях. С блеещи агнета, с мирис на овча тор и с аромат на ябълки. . . С много легенди и предания, с имена, странни имена на местности. С хълмове — един до друг, спокойни и зелени. Запомнил съм го с приказките на баба (коя от коя по-страшни), с бедността, страшна бедност, с подскачащи бълхи, зими дълги и сняг до пояс. С много вълци и борби с тия вълци, с мучащи говеда, изпоядени стада и страшни кучета с железни шипове около шиите; с немотията, която хората бяха приели като своя съдба, но срещу която винаги можеха да протестират. Запомнил съм го с хора, образи на хора, които, колкото повече време минава, толкова повече тревожат съзнанието ми и искат да разкажа за тях. Хора, превърнали се в душата ми на символи, колкото простодушни и откъснати от света, толкова и в света. Изобщо моето село имаше в себе си и радостта и мъката, и песента и плача, които бяха почти еднакви, и въпросите, които стояха пред хората, макар и откъснати от света, бяха пак въпроси на света. Тях нося в себе си и досега.

— Това вероятно е същественото, от което трябва да започнем. Но понеже родното ви място е свързано с богатия митообразен фолклор на Западния край, бихте ли разказали преди това за преданията, легендите и обичаите, вълнували въображението на вашето детство?

— Ето ви един съвсем ясен спомен.

Задал се е градоносен облак над къра на селото. На село, където е тихо, градоносният облак бучи като самолетно ято и е страшен не само защото „вий снага космата", както казва Яворов, а тъкмо с това бучене. Цялото село се е вдигнало на крак — от невръстното дете, което едвам ходи, до стареца, който също едва ходи. Всеки е взел котел, връшник, жиг*, желязо, звънец, всеки чука, блъска и крещи неистово, с изпъкнали от напрежение вени към облака: „Джермане-е-е, пренеси го!" Джерман, богът на засухата, би трябвало да се пребори с богинята на влагата Алата и да пренесе облака над друг кър. Тогава се появява баба Ката и цялата надежда е обърната към нея. Със самочувствието на типична езическа жрица тя дава своите команди: „Дайте ми котел вòда!" Носят ѝ котел вода. „Дайте ми ножица!" Носят ѝ ножица, голяма ножица, с която стрижат овцете през пролетта. „Дайте ми жар!" Носят ѝ жар. Тя взема въглени, които пуска в котела с вода, те пищят, дига се пара, прави някакви заклинания. . . След това старата жена започва да се съблича, дреха по дреха, остава съвършено гола и започва някакъв танц, който не прилича на никое от селските хора. Особен танц, кой знае откога, от дълбокото езичество останал. Може би предаден ѝ от баби или прабаби, може би преминал просто в кръвта ѝ и тя по някакъв инстинкт се добира до него. . . Тогава тя иска „първо дете на майк'а". Такова дете съм. Бил съм малък, съвсем малък. Съблича ме гол, аз се опитвам да подражавам на нейния танц около огъня. . . Започват да падат първите зърна град. Някои от тях са едри като орехи. Вражалицата взема едно от зърната, изяжда го — трябва да направя същото и аз. . . (Впрочем тогава съм бил много малък и сега почвам да се съмнявам дали ритуалът на баба Ката, в който участвувах, беше по повод на градушка или пък е бил по повод на пожар. Но мисля, че това не е съществено.)

Спомням си, че понякога облакът отминаваше нашия кър и тогава славата на баба Ката беше голяма. Веднъж видях как някакъв орел лети пред облака. Естествено той се движеше по течението, но погледнато отдолу, изглеждаше като че ли той води облака. И понеже градушката се изсипа оттатък нашия кър, орелът беше обявен за свещен, или образ на Джерман. Знаеха горе-долу къде е гнез-

---

* Перустия.

дото му, защото на десетина или петнайсет километра от нашето село се намираше една фантастична скала, наречена Пеклюк, която беше свърталище на змии, гущери и орли, и ако някой се осмелеше да хвърли камък срещу този орел, можеха да го убият с камъни. Почитаха го и го пазеха, защото градушката беше едно от големите бедствия в моето село заедно с наводнение, пожар или вълци.

— Случките в разказите от книгата ви „Вълчи вървища" автентичен характер ли имат?

— Моето село беше вълча пътека. Вълците от Рила и Родопския масив преминаваха към югославските планини през моето село. Спомням си зими, в които казваха, че селото е буквално оградено от вълци, които клечат по баирите. Дигат хайка от кучета и селяни, прогонят ги, на другия ден те отново са на същото място. През една зима глутница вълци бяха унищожили цялото стадо на един селянин. И то на Бъдни вечер, когато всички са били на празника в къщи и никой не е останал при овцете. Тогава, спомням си, под угрозата, че и на него може да му се случи, всеки от селяните отделяше от своите овце, кой колкото може, и възстановиха стадото на пострадалия селянин. За борбата с вълците имаше много страшни и силни кучета. Дете на осем-десет години, аз яздех някои от тях, които ме носеха спокойно. В моето село нямаше прогимназия и когато ходех на училище в съседното село на пет-шест километра през баирите, без път и през преспи, ми се е случвало на няколко пъти да срещам с приятелите си вълци. Тъй че повечето от разказаните в книгата случки са лично преживени от мен самия или са ми разказвани от мои близки и съселяни.

— Ако съдя по култа към красотата, който издигате и в творчеството, и в живота си, бих могла да предполагам, че са ви закърмили красиви легенди.

— Най-красива е легендата, свързана с планината Любаш. Това е много странна планина (аз съм я изкачвал няколко пъти) — гола, невероятно стръмна и остра като купен.

Та някога в селото под планината живяла една изключително красива мома. Всички ергени в селото били влюбени в нея. И си съперничели, и се карали, и се биели. . . Но тя не споделяла чувствата на никой от тях. Веднъж на някакъв празник (може би Великден), когато имало хоро и ергените пак се карали за нея, момата-хубавица им казала: „Аз ще стана жена на тоя от вас, който може да ме изнесе на самия връх на планината, без да си почине." Тогава този, който мислел, че е най-силен между ергените, дигнал момата, понесъл я, носил я някъде докъм средата на планината, капнал и се върнал. Грабнал я втори, носил я някъде до полите, капнал. . . Трети я изнесъл някъде над средата на планината, но и той не издържал. . .

Тогава решил да я носи един момък, който бил слабичък. Никой не допускал, че той ще успее, и ергените започнали да му се подиграват. Но може би неговата любов е била най-силна, защото той стигнал до полите, стигнал до средата, изкачил върха, изнесъл момата, но... там от преумора паднал. Момата се засуетила около него — не знаела как да му помогне. Той я помолил да му даде глътка вода. Но къде ти вода на върха на планината? И момъкът умрял. Тогава момата отронила три сълзи заради него и там избликнали три извора.

Разказвали са ми, че на планината Любаш (а тя се казва Любаш или Любата точно във връзка с легендата), на върха ѝ, имало три кладенеца. Аз съм търсил тия кладенци, но не съм ги намерил и ми се струва малко вероятно на върха на планината да има кладенци. Но може би, все пак някога е имало и заради тях се е родила тая много красива легенда.

Но, общо взето, преданията на моя край са повече драматични и страшни, свързани с дяволи, вампири и таласъми.

— Вероятно това са приказките на баба ви, както споменахте?

— Да, от нея съм чул може би и първото стихотворение, което е също страшно и е много интересно като атмосфера и поетическо внушение:

Вуци вия по Совѝя.
Пцета лая по Владая.
Смок свири на планѝна.
Чубра чуе, та играе.

Аз виждах чубрата като някакво космато същество с копита и много грамадни уши. Представях си го как, като вижда това бедствие: в София да вият вълци, над владайската пустош да лаят псета и смок да свири на планината, това зловещо чудовище злорадствува над случилото се и играе своя неистов танц.

Дядо ми много се ядосваше, че баба ми пълни главата с такова „творчество“, и веднъж налетя на я бие даже, но тя избяга и, разбира се, не се отказа да ме образова с приказките си.

— Тя вярваше ли в тях?

— Всички вярвахме. Сега си спомням как веднъж едно момиче, съседче, връхлетя в къщи разтревожено да вика майка ми, защото на неговото малко братче, бебе, нàвяците изпили кръвта. Селяните вярваха, че това са души на умрели некръстени деца, които, превърнати в птици, пият кръвта на малки бебета. И аз отидох и видях детето — в безсъзнание, бледо, очевидно е било болно и е имало температура. Но у никого нямаше съмнение, че това е работа на нàвяците. Бяха ги чули и когато се обаждаха пак, спомням си, че и аз ги чувах.

— Но дядо Ви, изглежда, е бил настроен по-здравомислещо?

— Той гледаше на тия неща като на нещо естествено. Спомням си един случай, когато минавахме с него през т. нар. Дяволското, т. е. място, където се събират дяволите. Това беше много мистериозно място: една върба, обгорена от гръмотевици, малка река край нея долу, наоколо баири с кории. Вечер е абсолютно тихо — можеш да чуеш само шумоленето на реката, някоя улулица или чухал по-често. Виждаш един лунен сърп и без ни най-малък ветрец — шъпот и шумолене (в същност вятърът духа по-високо, в кориите, но в ниското той не се усеща). И се създава впечатление, че кориите шумят без вятър, че това е работа на дяволите. Та минавахме през това Дяволско с кола, натоварена със снопи. И понеже там е много стръмно, воловете не можаха да изтеглят колата. Дядо ми беше убеден, че „гяволетините са се уплели у спиците на колелетията“ и си правят шеги с нас. Но той, изглежда, не се страхуваше от дяволите, те бяха за него като овцата, като коня, като домашните животни едва ли не. Той си имаше отношения с тях, знаеше как да се справя с тях, защото, когато нашата кола спря, той най-спокойно се обърна на изток, свали си шапката, прекръсти се, спокойно прочете „Отче наш“ отначало докрай, пак се прекръсти три пъти и подкара воловете, които тоя път (естествено, починали) изтеглиха колата. Но той беше дълбоко убеден, че с молитвата е пропъдил дяволите от спиците и ние можехме да продължим.

Тук ми се ще да ви разкажа още една история, свързана с дяволското сборище, която като ужас трудно може да намери равна на себе си.

Един човек, селянин, минавал, както ние с дядо ми, през Дяволското през нощта. Изглежда, тоя човек е изживял голям страх, но все пак минал страшното място, прехвърлил баирите и когато излязъл на един сравнително равен път и почти се бил успокоил, чул в тъмното едно яренце, което блее. Човекът решил, че яренцето се е заблудило и понеже е селянин, той го повикал да дойде при него и след това да види чие е и да го върне в стадото му. Викнал той яренцето и то, блеейки, дошло до колата. След това скочило върху чувалите с брашно, близо до него. Било черно и старият човек започнал да му се радва, да го гали, да му съчувствува за това, че се е загубило, и да го кори къде е скитало, как може така да се отделя от стадото. Милвал го по главата и шептял ласкави думи: „Дѐдиното яренце, дѐдиното яренце, дѐдиното яренце. . .“ И неочаквано ярето се изблещва насреща му и му се подкривя, като изопачава неговите думи: „Дѐдиното яренце, дѐдиното яренце. . .“ Обхванал го ужас, той вдигнал остена, с който карал воловете, да удари ярето, но не

успял, защото в същия миг то изчезнало. Оттогава тоя човек получил парализа на ръката си.

Трудно е да се обясни какво точно се е случило. Може би като следствие на преживения страх селянинът е получил някаква халюцинация или може би наистина е имало някакво яренце, което е изврещяло, и пак под действието на страха се е сторило на селянина, че изопачава думите му. . . Не знам, но това Дяволско до такава степен беше в съзнанието на хората, че беше в състояние да породи всякакви кошмари.

— Можем ли да предполагаме някаква връзка между тая „дяволска митология“ и образа на Мефисто от поемите ви „На гости у дявола“?

— В буквален смисъл — не. Там поводът беше друг.

— Но може би тая връзка се е проявила съвсем неосъзнато в самото предпочитание към тоя герой?

— Изглежда, че поверията и народните приказки са ми повлияли при оформянето на някои характерни черти в образа на дявола, защото дяволът в моите поеми никак не прилича на своите литературни събратя.

— Спомням си, че след един общ разговор, в който Радичков разказваше легенди за горските обитатели по време на здрачаването, вие ми казахте: „Аз съм дълбоко благодарен на Йордан, че съхрани за поколенията оригиналния фолклор на нашия край. Той е вече на изчезване и без това, което направи за него Йордан, щеше да се заличи и от паметта на историята.“ Вие имате ли съзнанието, че приказният, митологичният свят на народното творчество, с който е свързана атмосферата на Вашето детство, е оставил по някакъв начин следи в творчеството ви. Защото такова нещо на пръв поглед не се забелязва.

— Мога да кажа, че ако някоя литература е оказала влияние на моята творческа работа, това е народната. Народното творчество е първата литература, която аз съм чул: като се започне от приказките (най-напред приказките на баба ми, поразяващи, зловещи, и после нормалните приказки с цялата магия на тяхното слово) и се свърши с лирическите и главно лиро-епическите песни. Това бяха песни, които съм слушал от баща ми и които той е пял по служби на светци, по сватби, по кръщенета. . . Може би затова имам такава склонност към лирическата поема. Ако сте забелязали, повечето написано от мен в стих е поема. И интересно е, че тая литература аз съм я чувал главно като мелодия и по-малко като слово. Но народната песен ме е привличала и ми е въздействувала главно по една посока: удивителното преливане между автор и творчество. Не можеш да ги разделиш. Авторът е вътре, разтворен в произведението

си. Тоя принцип винаги е бил мое верую, най-задоволяващо ме естетическо начало, когато става дума за изкуство. Защото за мен то е една истина. Да, именно истина.

— Във вашия край е широко разпространен героичният епос. Запознат ли сте с него?

— Да. Много съм слушал. И знам една интересна легенда за Крали Марко, свързана със скалата Пеклюк, за която говорих и в която има пещера. Дядо ми е разказвал, че тая пещера, някъде навътре, имала желязна, много здрава врата. Ако стигнеш до нея, тая врата се отваря самичка и можеш да влезеш. Вътре се открива грамадна зала, пълна със скъпоценни камъни и жълтици. Ако човекът, който е влязъл, вземе от тях, вратата те затваря и не го пуска да излезе, ако не остави всичко, което е взел. Така веднъж тя не се отворила пред един такъв грабител. Той оставил всичко, но въпреки това тя не помръднала, човекът не можал да излезе и умрял там от глад и изтощение. След това друг един човек, който влязъл след него, полюбопитствувал защо не е могъл да се спаси и намерил в хастара на дрехата му една забравена жълтица, заради която вратата била така безжалостна.

Та ми разказа дядо ми, че някъде наоколо минавал Крали Марко. Като видял едно говедарче, което си майсторило нещо, той отишъл при него и го попитал какво прави. А то му казало, че прави пищов. Дотогава не съществувало огнестрелно оръжие и Крали Марко не можал да го разбере. Воловарчето му обяснило, че това е оръжие, с което той може от разстояние да убие човек. Крали Марко не повярвал, засмял се и както си бил на Шарколията, прострял ръка, поставил дланта си срещу воловарчето и му казал: „Е, добре. Хайде да видим какво ще направиш.“ Воловарчето гръмнало и пробило дланта му. Тогава Крали Марко си рекъл: „Дотук е моето юначество. Щом в света вече е създадено такова оръжие, което да убива отдалече и при което не е нужно да си юнак, защото може да убива подлостта, за мене, Крали Марко юнака, повече място на света няма.“ И оттогава той отишъл в пещерата на скалата Пеклюк, затворил се с Шарколията и останал там. И дядо ме уверяваше, че ако отида край пещерата нощем късно и слушам внимателно, ще чуя дишането на Крали Марко, който спи, и даже пръхтенето на Шарколията.[1]

— Вие любопитно и впечатлително дете ли бяхте?

— Както всички деца и любопитно, и впечатлително. С една прибавка, че повечето от това, което съм наблюдавал като дете, и досега мога да възпроизведа с най-отчетливите му подробности (с изключение на времето, когато е ставало — там съм парадоксално зле).

— Какви прояви от бита ви правеха най-силно впечатление?

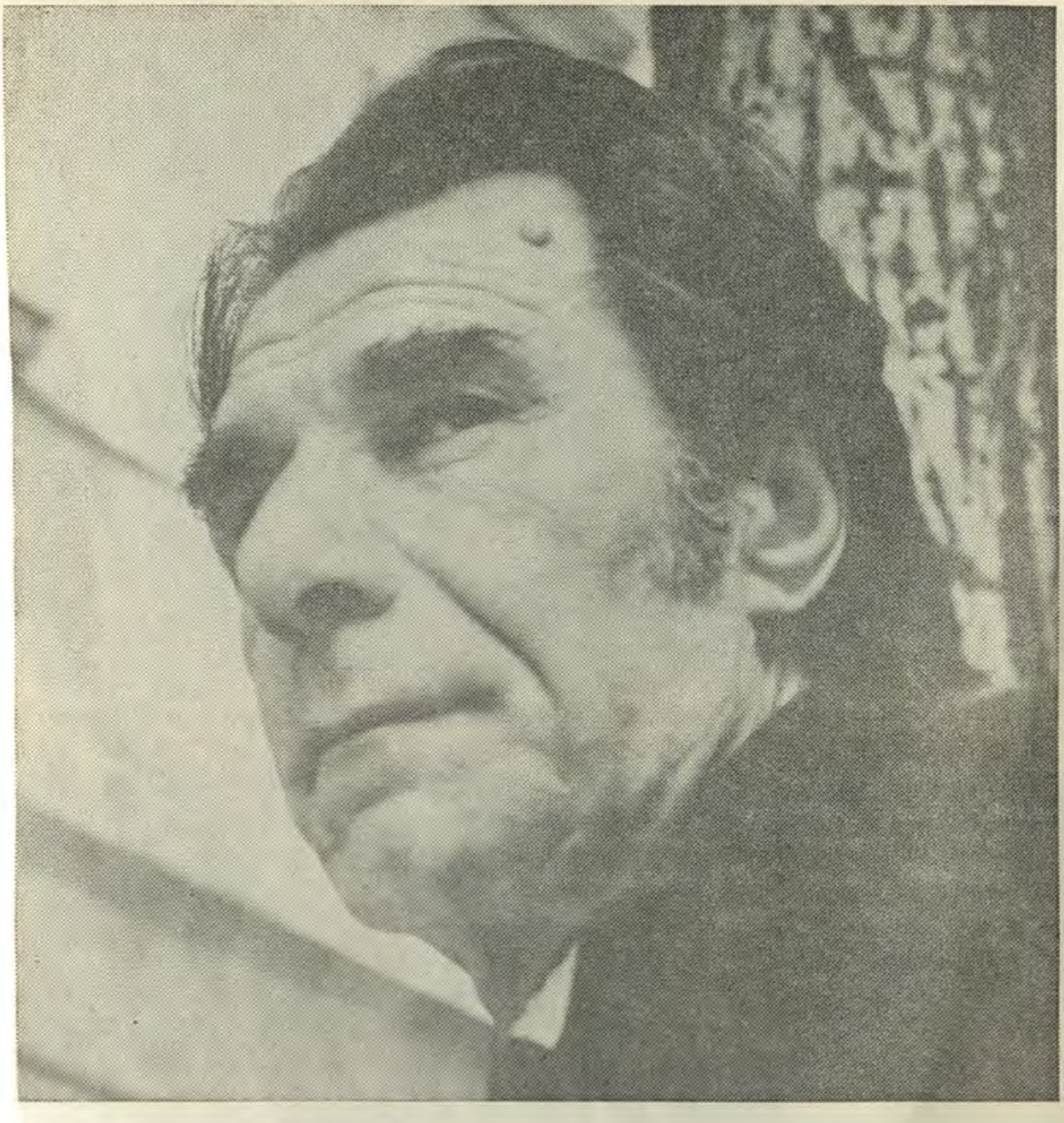
— В ранната ми възраст най-много ми правеха впечатление сватбарските обичаи. Защо? Тогава не съм си давал сметка, а сега си мисля, че е било може би заради драматизма, който е скрит в тях, заради това: хем радостно, хем насилие; хем празник, хем прощална тъга.

Сватбите у нас ставаха по три начина: в първия случай, когато родителите са се разбрали — тогава момата е „сватосана"; във втория случай, когато момата е пристанала по свое желание и тогава тя е „бегулк'а"; а в третия случай, ако момата е замъкната насила, тя е „влачена", т. е. отвлечена. Имаше обичай, когато момата пристига в къщата на момъка, преди да е влязла, да простират едно платно от стаята през прага навън към двора, по което тя трябва да мине, като си изуе цървулите. Това е някакъв символ, че невестата трябва да влезе с чиста душа и сърце в къщата на своя бъдещ мъж. Освен това свекървата застава на вратата така, че под нейния разтворен чатал да може да мине бъдещата ѝ снаха. Това очевидно означава, че снахата трябва добре да знае своето място. Имаше обичай да впрягат най-напред младоженката в ярем и с един остен младоженикът да я подкара. След това двамата се впрягат в ярема и с остена ги подкарва майката на младоженика — символ, че те двамата са подчинени на нея. Този ритуал може би води началото си някъде от матриархата. Това са страшни обичаи.

Има и един красив, макар и тъжен. След венчавката младата булка отива на чешмата, където като мома е наливала стомната си с вода, където ергените са ѝ вземали китката от ухото, напивали са ѝ водата, задявали са я. . . Но сега тя отива на чешмата, напълва стомната с вода, после замахва и я счупва о чучурите на чешмата — знак, че тя свършва със своето моминство, че вече отнемане на китки няма, че вече напиване на вода няма, ергени няма, тя е омъжена — край на моминството!

Има и друг ритуал, много поетичен. Той е преди да тръгне булката на венчавка. Тогава дружките ѝ сплитат косата и пеят песен, която напомня известната родопска песен „Ела се вие, превива", с по-друг текст: „Жал ли ти е, моме, жал ли ти е за моминство?" Тука булката трябва да отговори: „Жал, та жал, та как ли не." Само че обикновено в такива случаи булката плаче и вместо нея отговарят дружките ѝ. В тази песен бъдещата невеста изразява мъката си за бащиния дом, който напуска, за градинката с цветята, за майчината грижа, за „татината нежна ръка", за всичко добро, което е видяла при родителите си, с ясното съзнание, че нейният живот става вече друг и във всички случаи — по-суров и по-тежък.

— Поради присъщото ви чувство за смешното предполагам, че помните и някои весели случки?

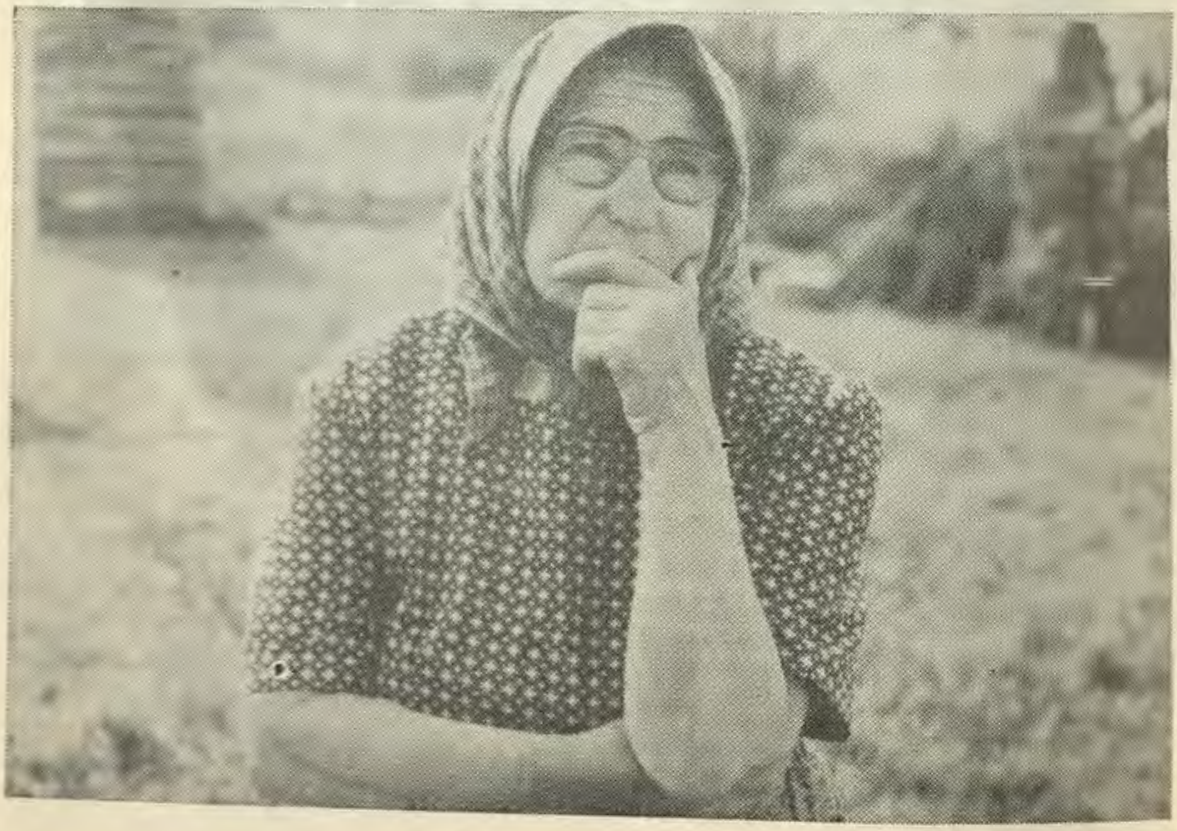

Добри Жотев

ЧИТАЛИЩЕ
НАЙ
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

Майката на поета, Стана Хубавицата, на младини

Мъдрост на характера

— Ще ви разкажа. . .

Бил съм може би петнайсетгодишен, но ходех с ергените по седенките. Не защото ме интересуваха момите, а защото ми беше интересно да бъда с по-големите (по-големи. . . осемнадесет, деветнадесет, двадесетгодишни). Те ме обичаха и ме наричаха Кутрак. Кутрак — това е малко куче, но вече пораснало така, че загладило косъма и е почти голямо куче. И ме водеха ергените навсякъде, та и по седенки. Седенките ставаха през късна есен, когато полската работа е привършена. На тях едновременно се вършеше и работа, и се правеха смешки, и се пееха песни, и се разгръщаше една тогавашна художествена самодейност. Там, разбира се, ставаха и запознанства, и любови започваха. . . Ергените сядаха до момите, говорят си там, задяват се. Някои от двойките си имат някакви отношения, други нямат. Към полунощ омъжените и по-възрастните отиват да спят, остават само момите и ергените. И съществуваше обичай някои от ергените да изгаси лампата и като стане тъмно, започва любовта. Естествено, които си имат някакви отношения, се възползуват от тъмното, а които нямат, търсят да намерят мома. Момите бягат, крият се под легла, столове, коя където намери.

И на една такава седянка аз бях седнал до една мома, Вйоска. Седнал съм, защото всички са седнали и аз трябва да седна. И по едно време един по-възрастен ерген започва да се заканва, че ще изгаси лампата. Подухва я отвреме навреме, лапмата мига, момите се сърдят: „Немой това да работиш. . . Дявол че те земе. . .“ А Вйоска, до която съм седнал, ми казва така, доверително: „Добри, ти си учено момче, мани ги, ония са прости. Ако изгасят лампата, немой да ме закачаш.“ И аз ѝ обещах. По едно време Данчо сполучи, лампата премигна и угасна. Започна голямото бягане, ергените търсят моми, Данчо се изхитрил, легнал по гръб на пода, навирил крака и ръце, та да препъва момите, като пресичат стаята, пък която падне, добре му дошла. Както и да е, по някое време настана тишина. А в такива случаи понякога някои любопитни драскаха с кибритени клечки да видят какво става. И в тая тишина току чух аз Вйоска, до която съм седнал, изпълнявайки обещанието си, да ми казва: „Добри, че свѝтне нѐкой с нѐкоя клечка кибрит, че ни вѝда, дека така стоиме, за резил че станеме. . .“

А ето и един по-ранен спомен.

Не ходех на училище още, а дядо ми реши да ме вземе при овцете. Майка ми и баба ми не ме пускаха, защото „още е мàлечок, некоя по-силна вѝрулькя* че го отнесе и некое по-едро зърно град че го утѐпа“, но дядо ми каза, че не е вярно, че вече съм голям и ме заведе при стадото.

* Вихрушка.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Отидохме с нашето магаре Марко. То беше някакъв изключителен магарешки интелект: умееше да води стадото и вършеше много неща, които другите магарета не умееха. Да речем ,издоим овцете, сложим тенекиите с млякото на самара му, дядо го пусне към селото, магарето отива на мандрата, там го посрещат, свалят тенекиите, изливат млякото, натоварват отново тенекиите на самара му и магарето се връщаше само при стадото. Та като отивахме с магарето, аз казах на дядо, че ето сега той си има помощник. Да, казва дядо ми, само че засега пръв помощник било магарето, а аз ще бъда втори помощник. И от мене зависело да се издигна до първи. Аз, разбира се, се стараех усърдно, но един злополучен случай ме провали.

Бяхме свършили храната и дядо реши да ме изпрати на село (то беше на пет-шест километра от местността, в която бяхме), за да донеса хляб. Като гледах баирите, в които не мога да се ориентирвам, аз се уплаших, но дядо ме успокои, че ще ме качи на магарето, а то си знае пътя. Качи ме на самара, „оправи" магарето към село и аз зачаках да ме откара до къщи. Но не само седя и чакам, а и се мъча да запомня пътя. И как запомням? Казвам си: „Ето от дясната страна има облак; тук, от лявата страна, пее чучулига; зад мене има круша..." И така пристигнахме на село. Магарето изрева, излязоха баба и майка ми (аз не пожелах дори да сляза от самара), сложиха храната и магарето пое обратно. Но по някое време, както вървим, аз гледам и си казвам: „Тук, отдясно, имаше облак — сега го няма този облак, пееше чучулига отляво — сега тая чучулига пее там, някъде отдясно, тая круша беше зад мене — сега е пред мене. . ." И реших, че сме сбъркали пътя. Започнах да насочвам магарето накъдето ми се струваше вярната посока, то се поинати, след това се подчини и в края на краищата ние объркахме пътя. Гледах от непознати, по-непознати места, стана ми страшно. Мина обяд, слънцето отиде на икиндия, помислих си колко е изгладнял дядо ми, какво ще ме прави, започнах да плача и понеже плача със затворени очи, не разбирам накъде магарето ме води. . . По едно време то се подплаши от нещо и аз паднах от него. Помислих, че това е вълк, излезе заяк. Но да се кача на магарето отново самичък не мога, вървя след него и плача. . . А то се оправило, намерило пътя и аз изведнъж видях в ниското стадото. Кучетата тичаха срещу мене, а дядо ми, като ме видя, пристигна с викове: „Оти не си слушал магарето? А? Оти не си слушал магарето?" и ме напердаши. Така и не можах да стана пръв помощник. . .

— Понеже често споменавате близките си, искам да ви попитам според вас има ли хора, които по време на детството ви са повлияли категорично при оформяне на по-късните ви интереси?

— Има такива хора.

— Вашите родители например оставили ли са съществени следи при изграждането на характера ви?

— Ще ви разкажа за тях, а вие сами съдете.

Баща ми, Александър Димитров Стефанов (в моето село, където той е дошъл като приведен зет, го наричаха Сандо, а в родното му село, Душинци, Трънско, му казваха Лека или Алекса), беше невероятен, да не кажа, абсурден човек. Той беше някакво странно съчетание на добро и зло, на правда и кривда, на веселост и тъга, на енергичност и леност. Способен на най-възвишени дела и на най-низостни. Неговите истории бяха удивително полюсни. Беше изключително надарен актьор, поет и певец и понякога оставаше в кръчмата, където в буквалния смисъл на думата пееше по три дни и три нощи. Селяните не си отиваха нито да обядват, нито да спят, а седяха и слушаха. Жените им, които трябваше да се занимават сами със стоката, тоя път не вдигаха скандали, а вършейки работата, слушаха с едно ухо и с един респект: Сандо пое! (Сандо пее.) И същият този поет, който им даваше толкова красота, в селото почти няма човек, с който да не се е скарал или на когото да не е направил някаква мизерия. Мнозина даже е бил — имаше някакъв животински усет на побойник (аз сам съм виждал как се бие със седем души и ги би!). Той беше човек на страсти, не можеше никога да се задържи на едно място или при един човек, беше човек на пътищата, на измислиците, които сам съчиняваше, а после приемаше за реалност. . . И дълбоко в себе си беше поет.

Баща ми знаеше много народни песни, някои от които подозирам, че са негови песни. Дори веднъж го насилвах да каже кои песни са негови и той като че ли за една или две призна, но иначе твърдеше, че всички песни, които пее, са народни, защото, ако хората знаят, че са от Сандо, авторитетът им ще падне. Ще се опитам да разкажа накратко съдържанието на една от песните, които предполагам, че са негови. Това е песен епическа, на любовна тема, наистина създадена от художник.

В песента се говори за Стана убавица (майка ми се казва Стана), която залюбила либе от далеко — хубави Стояна. Но Стоян бил хайдутин и затова майка ѝ не искала да му даде дъщеря си. И понеже Стана го обичала и държала на него, майката заявила, че ако Стоян дойде със сватовете си за нея, тя ще я направи на умряла и ще ги върне. И наистина, когато Стоян дошъл, майката изпълнила заканата си, а Стана се подчинила на майка си, защото времето, за което става дума в песента, е време, когато думата, желанието на родителите са били закон. Но Стоян не повярвал много на нейната смърт и в песента се казва: „Проговаря Стоян юначина: Ой ви вази, мили мои други, я идете у Стара планина, намерете леда девет педа, да

го тура Стани у пазуви, та да видим, Стана дал че стане. Отишли са у Стара планина, намерили леда девет педа, турили го Стани у пазуви. Лежи Стана, ни трепче, ни мърда. Проговаря Стоян юначина: Ой ви вази, мили мои други, я идете у Стара планина, намерете змия усойница, да я турим Стани у пазуви, та да видим, Стана дал че стане. Отишли са у Стара планина, намерили змия усойница, турили я Стани у пазуви. Лежи Стана, ни трепче, ни мърда. Проговаря Стоян юначина: Ой ви вази, мили мои други, я простете свекър и свекърву, да си бръкнем Стани у пазуви, та да видим Стана дал че стане. И си бръкна Стани у пазуви, а Стана се леко усмихнала. Проговарят нейни мили дружки: Ой ти тебе, Стано убавице, как изтрая леда девет педа, как изтрая змия усойница, не изтрая юнакова ръка? Проговаря Стана убавица: Ой ви вази, мои мили дружки, лека беше леда девет педа, лека беше змия усойница, тежка беше юнакова ръка."

Както виждате, това е песен, направена от човек със забележително чувство за образ. Аз не съм я чувал от никой друг, нито съм я чел по сборници и допускам, че тя е на баща ми, но дори и той да не е нейният автор, в начина, по който я изпълняваше, и изобщо в подбора, който той правеше на народни песни, и както ги пееше, наистина присъствуваше поет. Също допускам, че е негова и една друга песен — за Груица войвода,[2] в която също е проявено удивително чувство за пестеливост и образ.

И може би тъкмо заради това прекрасно, което той носеше и умееше да даде на хората, въпреки всичко друго не можеше да се намери човек, който да не го обича. Неприятните неща те му прощаваха и в тях живееше едно чувство, което може да бъде изразено приблизително така: Не можем ние да го съдим, не е по нашите мерки той. Господ него може да го съди.

Когато дошъл в моето село на времето (двадесет и пет-двадесет и шест годишен младеж), селските моми и майка ми заедно с тях са видели за пръв път човек, облечен в дрехи, които не са от бало или в най-добрия случай от шаяк, а алафранга, от друг, „купечки", както викат по нас, плат. Освен това той носел фотоапарат, с който смаял всички. Правели са снимки. . . Там той харесал майка ми — запознала ги нейната приятелка Дона. Имали ли са някаква уговорка или не, но той дошъл още един-два пъти. А после майка ми отишла на един събор в Батановци (сега Темелково), където се видели. Тя е била с майка си, с Дона и доста хора от нашето село. А баща ми, който беше много суетен човек, решил на всяка цена да ги смая окончателно. На събора той говорил с някакъв съдържател на цирк, платил му и се сговорили, че тоя ден баща ми ще минава за директор и собственик на цирка. И като такъв той пуснал майка ми, баба ми,

приятелките им и всички от моето село на цирк без пари. Баба ми черпил боза, тя много се възторгнала от жеста и решила, че момчето е „много арно".

След време той отново пристигнал в село с някакъв свой приятел, срещнал се с майка ми и с Дона и когато тръгнали да ги изпращат, майка ми продължила с баща ми да му пристава. Това веднага се разчуло — майка ми била известна в селото, даже имала прозвището Стана Убавицата и много от ергените са били влюбени в нея. Дигнала се голяма тревога, защото тогава селските ергени са били много ревниви, когато някоя мома от село трябва да се омъжи другаде, съобщили на дядо ми Жота, че Стана е отвлечена и веднага сформирали една кавалерия за спасяване на майка ми. По тогавашните нрави обаче било достатъчно някой ерген да подръпне някоя мома от хорото на две-три крачки само и тая мома да не може да се ожени, защото е компрометирана. Затова Христо (имаше един Риста Боримечката), грамаден, як човек, също ерген, вероятно харесвал майка ми, преди да тръгнат, заявил на всички: „Ако некой каже лоша дума за Стана, с мене че си има работа."

— Съвсем между другото: това, което казвате сега, не е ли в противоречие с нравите по време на седенките, за които говорихте?

— Не. Съществуваше и едното, и другото. То е нещо като представата за греха. Грешно е това, което е споменато като грях. Щом нещо не е обявено за грях, може и се счита нормално.

— Да продължим . . .

. . . Настигнали ги в една равнинка между двете села Расник и Мещица. Оградили ги, както в мексиканските филми, и баща ми видял, че положението е „офсайд". Тогава в него се проявил добрият актьор и той казал почти драматично : „Дедо, питай я дали сме я влачили или сама си е сакала." Майка ми си признала и това обезоръжило цялата кавалерия. Тогава баща ми веднага съобразил, че желязото се кове, дорде е горещо, и казал: „Дедо, дай да ти целивам ръка", т. е. да му става зет. Целунал ръка на дядо ми и продължили пътя си.

По-късно той завел майка ми в Перник и още първите два-три дни проиграл и черженцето, което тя носела със себе си. Той беше страстен комарджия и си спомням, че по-късно майка ми много страдаше от тая негова склонност. Между впрочем, доколкото имах впечатления, той не можеше да играе спокойно, защото беше наврастеник, изглежда, често са го биели, могли са да го лъжат всякак, губеше и въпреки всичко играеше. Разказвали са ми как веднъж пристигнал при сестра си в Перник, плаче и те, разтревожени, го питат какво има, а той съобщава, че му умряло най-голямото дете Добри, аз, и че той нямал пари да го погребе. Разтичали се, взели заеми, дали му петстотин лева и той си заминал, плачейки. Но след малко леля ми

изведнъж се сепнала и пратила сина си да провери в кафенето. А баща ми там продължава да играе карти. Спомням си го как една вечер той си дойде по бели гащи, защото си беше изиграл панталона и се кле на майка ми, че той повече карти няма да играе. Разбира се, до сутринта беше забравил това.

Дядо ми, който не можеше да хареса неговата разпиляност, тая скитническа треска у баща ми, това нежелание да се залови с работа на село и да работи като всички, тая безотговорност, която проявяваше към задълженията си, веднъж му казва: „Сандо, като одиш така шърле-перле по дунята, кой че те рани, Сандо?“ А баща ми отговаря: „Дедо, небесните птици кой ги рани? Тоя и мене!“

И наистина той беше склонен на всякакви невероятни комбинации. След Девети септември ние се видяхме с него и аз го предупредих да не прави глупостите, които е правил, защото нито ще искам, нито ще мога да му помогна. А той ми заяви, че никога нямало да ме изложи, защото разбирал всичко (впрочем, когато се завърнах на Девети, той вече беше успял да се нареди домакин на участъка). Тогава началник беше един мой другар от затвора и аз му казах да го махнат от тая служба. Той се изненада. Това е, казва, баща ти, нали? Да, казвам, той може да върши всякаква работа, но все пак не му давайте работа, свързана с материални средства или пари. И уж го преместиха, но за беда той беше направил нови истории, попадна в затвора и стоя доста.

Един ден (работех тогава в ЦК на ДСНМ) ми казаха, че баща ми иска да ме види. Той пристигна при мен с искането да му намеря работа. Аз му напомних тогава какво говорихме и какво ми беше обещал, а той казва: „Сине, що да чиниш — човек падне от круша, па се сбърка. С песок да се триеш — баща съм ти!“ С пясък да съм се триел, не мога да го изтрия, той пак ми е баща. Мислих, мислих и ми хрумна някаква идея, да видя в зоологическата градина няма ли някоя по-лека работа (той е възрастен човек) — да дава храна на животните, да чисти. . . А той изведнъж: Не! Защо? Ами, казва, я сакам работа дето да одим, да одим. Е, каква, питам. Ами, казва, в милицията, казва.

Между другото той работеше на импулси: когато работи — работи, когато не му се работи — не работи. И все си мисля, че ако тоя изключително надарен човек, който носеше у себе си една цяла вселена, с цялата ѝ невероятност, ако той имаше образование и друга среда, може би щеше да насочи енергията си в по-други посоки и нямаше да се прояви откъм неприятните си страни. Защото в него имаше ум и интелигентност (той нямаше диплом за първо отделение, а четеше свободно и пишеше като краснописец, макар че не знаеше правописа).

От това, което разказах за него, може би се получи неравновесие. натежа лошото и ако е така, това ще бъде несправедливо.

Баща ми беше личност. Знаеха го хората в цяло Трънско и в нашето Граово. Той умееше с великолепно слово да омагьоса, отчаяния да окуражи, да бъде ларж, да даде безвъзмездно пари на някой, на когото е умряло добичето, да си купи друго. Той можеше да води хоро и да направи от него такава прелест, че хората да го помнят през целия си живот. Можеше да бъде по-добър от най-добрите, да разбере, да прости, да разсмее натъжения, беше способен на саможертва. И всичко това, събрано в един човек — е, иди го разбери!

Почина преди. . . няма още година (лека му пръст!).[3] Неговият образ е между образите, които ме тревожат и искат да бъдат върнати на живот. В словото аз би трябвало да му се издължа и ще се опитам. Дано мога, защото ако имам някакви способности, до голяма степен може би ги дължа на него.

Както често се случва, моята майка[4] е някакъв контраст на баща ми. Тя е човек уравновесен, спокоен, разбран. Тя притежава вродена интелигентност, която винаги я е поставяла над дребните човешки неща — над завист, над заяждания, над излишни и глупави спорове. Нея съм я запомнил и сега я усещам като безкрайно добър човек. Това, което носи тя, аз го наричам мъдрост на характера. Защото нейното поведение, нейната човечност се определят не от разума, който ѝ подсказва какво е добро и зло, какво е човешко и нечовешко, а от един характер, който най-често ѝ помага да постъпва така, както трябва. Винаги е била добра майка, готова на саможертва.

Както казах вече, на младини тя беше хубавица и за съжаление аз не приличам на нея, а на баща си, който не можеше да мине за красавец.[5] Но от майка ми може би съм получил любовта си към хармонията. Хармонията в най-широк смисъл на думата, като се започне от музикалния акорд и се стигне до кормуването на кола.

— Дора Габе казва, че вие не карате кола, а танцувате балет с кормилото — така всичко било ритмично, отмерено и преливащо се...

— Ако това е така, то това чувство за ритъм и хармония съм получил от майка ми. Защото баща ми в много случаи беше хаотичен човек. А може би като всеки хаос, една търсеща се хармония, но в никакъв случай той не можеше да бъде последователен като майка ми. При нея чувството за хармония и за реалност са чудесни и едновременно с това тя е по-обикновен човек от баща ми. Изглежда заради това се измъчи с него много и в края на краищата той докара нещата дотам, че те трябваше да се разведат.

Майка ми не се отличава с някакви големи дарования, но у себе си нося чувство на преклонение към нейната простодушност, към онова, което може да бъде наречено обикновено, и все пак е една

обикновеност, която носи непретенциозно, но може би. . . , но може би. . . истинско човешко величие.

— Докато следях дистанцията, с която говорите за родителите си, ме измъчваше въпросът: притежавате ли родово чувство?

— Имам братовчед, който е луд на тема род. Той казва на баща си „тате", а на по-големия му брат „стари тате" — с абсолютно уважение и преклонение. Когато кажеше „чичо" на баща ми, който и на него беше създавал достатъчно неприятности, все едно, че казваше „свети боже". Ако, да речем, той е бил върл фашист и аз отида при него за помощ, той ще ме укрие, въпреки че съм върл комунист, само защото съм негов братовчед. Това за него е над всичко и нищо друго по-силно не съществува.

С мене не е така. Моята любов и привързаност не се определят от родовите връзки и от родовата принадлежност. Аз обичам много брат си, но то е заради това, че го одобрявам като същност, като човек. Обичам дъщеря си, защото я одобрявам като мисъл, като характер. Към сестра си обаче, въпреки че когато се е случвало да страда, мен ме е заболявало (това вече е биологическата страна), към нея аз съм бил хладен, защото не я одобрявах. Много интересно, че баща ми съществува у мене двойно. От една страна, като реален и понеже като такъв в много моменти не го одобрявах, изпитвах към него някаква хладност. И, от друга страна, когато го възприемам с всичко прелестно, което има като литературен герой, аз съм едва ли не влюбен в него. Получава се един парадокс. Но така или иначе при мен отношенията към хората се определят преди всичко от самите хора.

— Кои други близки или познати са повлияли в детството Ви при изграждане на Вашата душевност?

— Искам да кажа няколко думи за дядо ми Жота.[6]

Той е баща на майка Ви?

— Да. Аз израснах в неговото семейство и по-късно взех името му като литературен псевдоним.

— Това предполага голяма близост или много висока оценка.

— Дядо ми Жота ми е оставил усещане за нещо недостижимо, нещо, което аз не мога да постигна и не мога да го имам, както го имаше той. Той беше безкрайно справедлив, мирен човек, с чувство за отговорност, с чувство за дълг. Работеше от сутрин до вечер — неуморим. Спомням си го: върне се вечер, след като е косил цял ден (който не е косил, не знае каква тежка работа е коситбата), сяда на масата, сваля си капата и започва да яде. А вечерята му е една голяма пръстена паница с люти чушки, стрити с мъничко оливия и оцет и половин самун ръжен хляб. Яде тоя огън и духа, яде и по челото и оголялото му теме се събират едри капки пот. След това вдига стом-

ната, пие вода на едри глътки и изпива почти половината. После се облегне на стола, моментално заспива и след няколко минути, когато започва леко да похърква, се стряска и казва: „А, проспах се“, става вече бодър и отива да коси още цяла нощ.

Дядо ми Жота изпитваше някаква невероятна любов към земята. Знаеше нейната сила и свещенодействуваше, когато трябваше да я изоре, да хвърли семето. . . Ако имаше начин, би помолил попа да го венчае със земята. Когато остаря и остана сам, пък и получи някаква херния и не можеше да обработва имота, той послушал съветите на хората, продал една-две ниви и беше купил една будка в София. Бях ученик тогава в София и щом научих, че дядо ми е дошъл в града, веднага отидох да го видя. Беше ми смешно и странно, и малко тъжно, а той се почувствува като хванат на местопрестъплението. По неговата логика той наистина правеше престъпление. „Дядо, питам го, върви ли алъш-вериша?“ „Абе, върви, казва, ама я не можем да траем тука. Цръкнàх“ (щял да се пукне). И след няколко дни, когато пак се отбих на улица „Ибър“, в будката намерих вече друг старец.

По-късно ми разказваха хората как се върнал на село дядо ми Жота. Най-напред го видели на баира над селото. Стоя там, казват ми, дядо ти Жота, стоя цял час и гледà към селото. После слезнà, ойдè на чешмата и се плискà барем два часа с вòда и пи вòда. След това тръгна из Стърната, казват ми (това е една стръмнина, която трябва да се изкачи, за да се дойде в нашата махала), и, както върви, наведе се и скубе троскот, и го стрие, и го мирише, и пак върви, и пак отскубне троскот, и пак го стрие, и пак го мирише, мирише, мирише. . . Не можеше да си представи живота без земята дядо.

И като селянин, като селски стопанин той имаше огромно самочувствие. Чувал съм го да казва, че бил по-голям и от началник, и от министър, и от генерал, и от цар, защото той бил давал хляба. Дядо ми много страдаше от това, че аз не съм така привързан към земята, а че ходя между ръжта, житата и някакви книжки чета, и на някакви листчета пиша и блея, а не седна да върша работа, каквато земята иска. И даже немного преди да умре, той ме погледна с една такава жал и с едно „Е, море, е-е-е“, което означаваше голямото му разочарование от това, че от мен не е станал човек.

Може би поради близостта му до земята дядо ми беше много земен човек, имаше чувство за реалност и затова беше изключително скромен. Участвувал е в обсадата на Одрин, имаше медали от тая война, които пазеше с разни документи в едно сандъче. На мене то ми беше много интересно и когато ровеше в него, аз току надничах с непрекъснати въпроси: „Дядо, това за храброст ли е?“, „Дядо, ама на теб ли са ти го дали?“, „Ама това не се дава току така — значи

ти си направил някаква храброст?“ А той с явно нежелание да говори маха с ръка: „Мани, мани, раброст, мани“, убеден, че е получил наградите съвсем незаслужено.

Но аз не го оставях на мира и един ден, за да се отърве, той ми разказа следното:

„Дѐте, я бех одрински опълченец, та държаме Одрин шест месеца обсàден, та не мòжа ни да излѐзна, ни да улѐзна. . .“ И тука, като разказва, той бърка история и легенди, защото хем турците не могли ни да излязат, ни да влязат, хем Шукри паша писал писмо до султана: не можем да удържим Одрин, а пък султана му отговорил: предай го, пуст да остане! И, разказва дядо ми, една вечер при тях дошъл генерал на хубав бял кон. „Войници, казал той, лъвове балкански, тая вечер ще превземем Одрин. Никой да не говори, никой да не кашля, никой да не диша, да не ни усетят турците.“ Тръгнали те, ама по едно време конят на генерала изцвилил и направил белята. Едно мъниче от първия турски пост започнало да лае, обажда се картечницата, почват да падат около него, чуват се викове: „Олеле, мамо, загивам.“ И тогава, казва дядо, „кико ние òдееме бърже, току ванàме да намаляваме, некои застанàа, некои ванàа да се изнадзàджая (една чудесна дума — да се връщат назад), а некои от войниците биля побегнàа“. А той като видял това, стиснал пушката, спуснал се напред и извикал: „Защо назад? Само напред!“ И всички хукнали след него. „Тѐ затова са ми го дали. За нищо!“ После аз го питам: „Дядо, ами превзехте ли Одрин?“ Вземахме го, вика, ама като влязохме, мани! Народ изпомрял по улиците от глад. . . По някое време дошъл Фердинанд с гвардейците („они се не биа, само дойдòа после на готово“), а Шукри паша марширува насреща му. Фердинанд му стиснал ръката, както казва дядо ми, рекъл му: „Шукри паша, поздравявам те за раброто държание“, заповядал да му запоят шашката с калай (това е символично, защото той е покорен) и го пуснал да си ходи свободно из Одрин.

Ето така чух историята за превземането на Одрин[7] от дядо ми.

— Това вероятно са били и първите Ви уроци по история.

— Първите ми уроци по наивна история. Защото, общо взето, дядо Жота беще наивен и доверчив човек. Помня, че когато отиваше на пазар, него все нещо го лъжеха — или са му продали скъпо и прескъпо повредени бръсначи, или е купил мека шапка с изядено от мишките дъно. . . За настроение ще ви разкажа една негова преживелица, която надминава случая, който Шолохов разправя за дядо Щукар.

Реши дядо ми да продаде нашата кобила Гюца, защото тя поостаря — защо му е такава шкембеста, и да купи нещо по-добро. На пазара го намерили джамбазите-посредници, цигани някакви, раз-

тичали се и продали Гюца, да речем, за хиляда лева. След това тръгват отново по пазара да търсят по-хубава кобила, а пък дядо ми Жота ще даде още петстотин лева прит и ще я купи. Ходят два-три часа, избират. . . По едно време попадат на кобила, така хубава, с яркочервен цвят, „пишкин кобила", неспокойна, вчесана добре, със сплетена грива. Дядо казал, тази ще е, разплатил се и тръгнал към село.

Но щом влезе в двора, още преди да е слязъл от кобилата, тя сама си тръгна към обора като съвършено ясно доказателство, че това добиче познава обстановката. И тогава дядо отведнъж разбра измамата и започна да говори полу на себе си, полу на мене: „Я глей, дѐте, я глей, кико са ми Гюца продали!" А те, джамбазите, докато скитали „да търсят" нова кобила, за тия няколко часа навярно са боядисали Гюца, ударили ѝ един хубав бой и тя станала нервна, с една цев я надули отзад да изглежда по-пълна, сплели ѝ гривата, получили още петстотин лева и му я продали.[8]

Понякога дядо се шегуваше, че като отивал войник, понеже беше космат, лекарят му казал: „Те това е българин." Той беше патриот, обичаше много България и се гордееше, че е българин. Изобщо беше един човек от тия, които са солта на земята, без които светът може да има и покрив, и стени, но няма да има темели, върху които да застане. Дядо ми Жота беше темел.

— Споменахте, че имате брат и сестра.

— Да.

— Свързват ли ви с тях някакви общи дарби или интереси?

— С брат[9] ми да. С него ние сме много близки по манталитет и си приличаме даже и физически.

Като малък той беше мълчаливо, затворено дете и рисуването беше неговата страст. И имаше някакъв навик, изискване да го нарека, когато рисува, никой да не гледа работата му. Не търпеше чуждо присъствие. Като гимназист брат ми беше член на РМС и беше арестуван заедно с мен. Един човек с характер, но интересно е, че не пожела да учи рисуване. Това ми е странно и аз съм си мислил, че невинаги талантът у един човек е негово признание, щом не пожела да стане художник. Той завърши медицина, ориентира се към хирургията и изглежда способността му да рисува му помага пък там, защото човекът-хирург, поне аз си мисля така, трябва да бъде ръкат.

Брат ми е един светъл човек, енергичен, работлив, с воле ви характер. Не прояви никакви амбиции както да става художник, така и да се издига, да защищава дисертации, да става професор. И това, може да се каже, е едно голямо негово качество.

— Какво „против" имате срещу амбициите у човека?

— Човешката амбициозност е донесла много беди на човечеството. Много често тя става причина да се измести истинската цел в един живот, да се подмени съществените с формално постигнатото. Тоя стремеж непременно, на всяка цена да бъдеш пред другите, над другите, може да тласне способностите на човека в друга плоскост и да ги похаби. Амбициозността е дребно чувство и то ще бъде лош съюзник на човека, за да може той да създава големи неща. . .

Сестра ми[10] беше дете с всички данни за посредственост. Имаше у нея някаква незаинтересованост в ученето и помня, че в четвърти клас стоя няколко години. Най-зле беше по литература. Иначе е незлобива, услужлива, привързана е към мен. Омъжи се за много енергичен човек, лекар, под натиска на който завърши гимназия, макар и на четиридесет и пет години. Похвали ми се с дипломата си (май че бележките ѝ бяха тройки от горе до долу) и даже беше успяла да стане духовита, защото ми каза, че сега, след като успяла да завърши гимназия, щяла да кандидатствува литература. Имам още един брат[11] от втория брак на баща ми, който е значително по-млад от мен и, казват, че прилича физически на мен.

— Искам да Ви попитам, като дете имахте ли някакви определени наклонности, измъчваха ли Ви желания и въобще реализирахте ли се в някаква форма?

— Проходил съм и съм проговорил преди годината и Георгия Циганина разказва за мен разни истории от една-две годишната ми възраст, с които съм ги смайвал като интелект. Но като оставим шегата настрана, моята най-ранна, най-определена и най-дълготрайна страст е музиката. Казвали са ми, че на три-четири години съм убеждавал баща ми да убием Циганина, за да му вземем цигулката. По-късно тая цигулка ми беше станала някаква фикс-идея, като гимназист бях разтревожил сериозно моята леля Марика, у която живеех, с нощните си бълнувания за цигулки, а накрая взех, че отидох на една кариера да вадя камъни и все пак си купих цигулка. Разбира се, нямах възможност да ходя при учители и бях абсолютен самоук.

Но първият ми инструмент беше едно кемане (нещо като малка гусла), което ми направи в най-ранната ми възраст един ратай. Аз бях щастлив и с голяма радост започнах да свиря пред вратата, а баща ми се изплаши. Това за него беше лоша поличба. Макар и много музикален, свиренето на инструмент в неговото съзнание беше работа на циганите. И за да ме отклони от циганския път, той ритна кемането ми и с една ругатня го начупи. Много плаках за това кемане. След това намирах разни дудуци, цафари, на които се мъчех да свиря. Веднъж баба ми ми купи за двайсет-трийсет яйца от един амбулантен търговец хармоничка, на която започнах да свиря

по слух. Това е инструмент, на който казват, че се справям като никой друг.

— Спомням си как ме порази способността Ви да правите музикални портрети на емоционалния и вътрешнотоналния строй на хората чрез тоя инструмент. Това не съм виждала у никой друг.

— Аз също не съм. . . Та музиката беше моето най-голямо удоволствие в детството. Докато не ходех на училище, си въобразявах, че радиото е такова нещо, че по него може да се чуе всичко по света. И аз устройвах концерти с някаква тенекия, в която пеех, защото тя резонира, и тупах върху нея едновременно за акомпанимент, убеден, че и мене ме слуша цял свят. Спомням си с колко любов съм слушал щурците, славеите и другите птици. А когато сутрин рано, на развиделяване, чувах в просъницата си тия незабравими жетварски песни, които се подемаха от човек на човек и се носеха от хълм на хълм и нямаха край, това за мене беше най-голямото блаженство. Дори до ден днешен повечето от стихотворенията, които съм писал в началото, когато те още са някаква неясност, някаква абстракция, в самия зародиш, когато не знам още какво е това, ги чувам като някакво звучене.

— Като мелодия ли?

— Като музика, но не толкова като мелодия, а като съзвучие.

— Музицирали ли сте свои текстове?

— Правил съм го понякога, но като игра. Просто ми е приятно. Ей така — за себе си. . .

— А друг писал ли е музика по някои ваши стихотворения?

— Да. Борис Карадимчев писа по „Проста песен", Тодор Попов музицира „Акварел", а Жул Леви „Обич моя". Песни направиха и от „Импресия", „Писмо". . . И други може би имаше[12]. . .

— Знам, че свирите на много инструменти, че в къщи имате шест цитри, три китари и две цигулки. Изглежда, музиката си е останала ваша страст и досега?

— За мен музиката е едно от големите чудеса на тоя свят. Чрез нея аз възприемам това, което се нарича битие, космос, мироздание, в неговата сложна единност и пълнота. Понякога съм си мислил, че докато сетивата, мисълта, логиката ни дават възможност да получим все пак една частична информация за света, то чрез музиката, която е емоционално възприемане на битието, ние се докосваме до неговата неизбродност, до неговата безконечност. Защото ми се струва, че законите, по които се строи хармонията в музиката, много наподобяват законите, които „управляват" вселената. Като че ли както планетите, звездите, галактиките вървят по своя строго определен път (на закономерни разстояния, със закономерни скорости, във взаимни зависимости), така и в музиката тоновете имат

свои съчетания, които дават едно или друго съзвучие, свои гами, които звучат по определен неповторим начин. Всеки тон има своето място и предназначение и най-важното — неотменимост — трябва да бъде там, трябва да бъде така. Както в космоса, така и в музиката всяко нарушение на техните математически точни закони води до хаос и дисхармония. И се получава така, като че ли мирозданието, в което живеем, прави свой вариант, проектира нещо като свой модел, „снема" се в звуците и музикалните съчетания, за да ни приближи посредством нашето ухо и нашите нерви до завършеността на своята хармония. Оттук и не ми е странно, че музиката е съпровождала човека хилядолетия, без да му омръзне, оттук не ми е странно защо, когато слушам Бах и Бетховен или Вагнер, усещам космоса. Може би именно чрез музиката материята, на която ние сме рожби, ни е дала още една възможност да я усетим, да мине през душата ни, цялостна и многообразна, без да ни се обяснява какво е, що е, откъде е, докъде е, откога и докога е. . .

— Имахте ли други пристрастия в детството?

— Като дете също изпитвах голяма привързаност към животните и даже сега, когато съм откъснат от тях, тя се е увеличила. Спомням си, че от обич бях захапал муцунката на едно теленце (те са много нежни) до кръв. Обичах много кучетата, птиците и особено врабчето, защото то е пролетарче, много е народно и е мое.

— Както в съответната басничка от „Птичи хор"?

— Точно така. „А пък аз и в пек, и в студ; необлечен, необут, все стоя си, всеки знай, в моя хубав роден край."

— На какво се дължи голямото Ви предпочитание към магарето?

— Конят е много красиво животно. Но ако не го гледаш, както трябва, ако не го чешеш и решеш, ако не го храниш с овес, тоя красавец става една неугледна кранта. А магарето, без никакво гледане (яде клечки, яде тръни), е яко и силно, носи товари като коня и отгоре на всичко има характер. Да не говоря за това, че е истински мъж.

— Пак свързвам това с „Птичи хор". Още от толкова рано ли уподобявате животните с човешките характери?

— Да, оттогава. Освен това, мога да кажа, че от най-ранно детство на мен ми е правила впечатление жената. По някакъв начин тя се е пречупвала в съзнанието ми като нещо интересно, особено, извънредно красиво. Нещо, което ме е занимавало и което по-късно се е изградило у мен като съществено важно в живота ми.

— Кога се влюбихте за пръв път?

— Първото ми сериозно харесване на момиче беше на пързалката в първо отделение, но любов като чувство съм изпитал към една моя съученичка във второ отделение. Тогава много страдах, че не

ни сложиха да седим на един чин и не ме пратиха с нея да продавам мартенички на първи март. Някъде по това време се бях влюбил и в моята учителка Страхила Маркова, майката на сегашната пианистка Марта Деянова.

А Ябленка, за която сте ми говорили?

— Ябленка ли?. . . Ябленка в същност не съм я обичал като жена. Тя беше образ на моята небесна любов, така да се изразя. Още в ранното ми детство тя ми е подсказала със същността си неща, които аз сега, много по-късно, съм разбрал със съзнанието си. Подсказала ми е, че човекът се ражда, за да мечтае, да иска и че през целия си живот той не може да полети, защото е стъпил на земята, защото земните неща не се съобразяват с небесните.

Ябленка беше небесен човек — невероятно за нашия край, където момите бяха яки, работни, червендалести, гласовити. Нежна, тънка, възбледичка, тя не беше красавица, но беше хубава. Аз правя разлика между тия неща — хубавата жена има топлина и може да притегля, без да е красива. Тя притежаваше женственост в най-истинския смисъл на думата. Помня я, когато запееше на седенките. Тя пееше същите песни, които пееха и другите, но у нея те се преобразяваха. А ергените, които, когато пееха другите моми, подхвърляха закачки, шеги и дори някои солени приказки, почнеше ли да пее Ябленка, всички притихваха. Нейното обаяние беше в гласа ѝ, мек, тих, в целия ѝ вид, в лицето, в очите ѝ, които бяха един копнеж. Тя пееше, а гласът и погледът ѝ минаваха през хората. Песента ѝ беше някакви протегнати ръце към нещо, което тя обича, до което иска да стигне. . . Но с подсъзнанието си тя си даваше сметка, че то е далечно, непостижимо, неуловимо. То беше за нея нещо съвършено различно от действителността, в която тя живее, от суровата, жестока селска действителност. Нейната песен беше тая мечта, тоя полет към нещо, това прозрачно, неясно, смътно, с което тя облъхваше и досягаше и най-реалистичните, и най-огрубелите мъже. Когато Ябленка пееше, това бяха мигове на престой в храм, някаква тържественост, някакво богослужение през онова нещо, което нито тя, нито някой друг от хората можеха да назоват.

Животът ѝ беше кратък и протече тежко. Ожени се за един примитивен бедняк, Цвятко, който я отвлече; тръгна по нивите, почна да ражда: едно дете, второ дете, трето дете; измъчи се, отслабна, потъмня — не беше от тоя свят, нито за тоя свят. След няколко години тя туберкулира и умря. На погребението ѝ не посмях да отида. Но когато жените се връщаха, чух да си приказват с някакъв набожен страх, че каквото и да правили, не могли да ѝ затворят очите и така, с отворени очи, я закопали.

И си спомних как една вечер (тя се връщаше от нивата, а аз бях ученик в гимназията вече) ние седнахме на синора — тя все така нежна, топла към мен. . . седи, гледа небето, звездите и ми казва: „Казват, че всеки човек си имал звезда, в която било щастието му. Ти си умен, по-знаеш, така ли е?“ „Може и да е така“ — казвам. А тя: „А защо е толкова далеко щастието на човеците?“

Имаше у нея страшно чувство за предопределеност, за непревъзмогване на нещо непосилно тежко, за невъзможността да се достигне красиво-неизвестното — едно странно съчетание на крила за полет и съзнанието, че е тук, на земята.

Мен тя много ме обичаше. Обичаше ме като момченце. И тая нейна обич имаше нещо сложно и интересно. Мен тя ме възприемаше като по-различен от другите, в мен виждаше като че ли онова неназовимото, към което се стремеше, разбирала е, че я усещам, че знам нейната цена и тайна. За мен Ябленка беше нещо много скъпо. По-късно чак разбрах, че тя е била образ на нещо у самия мен.

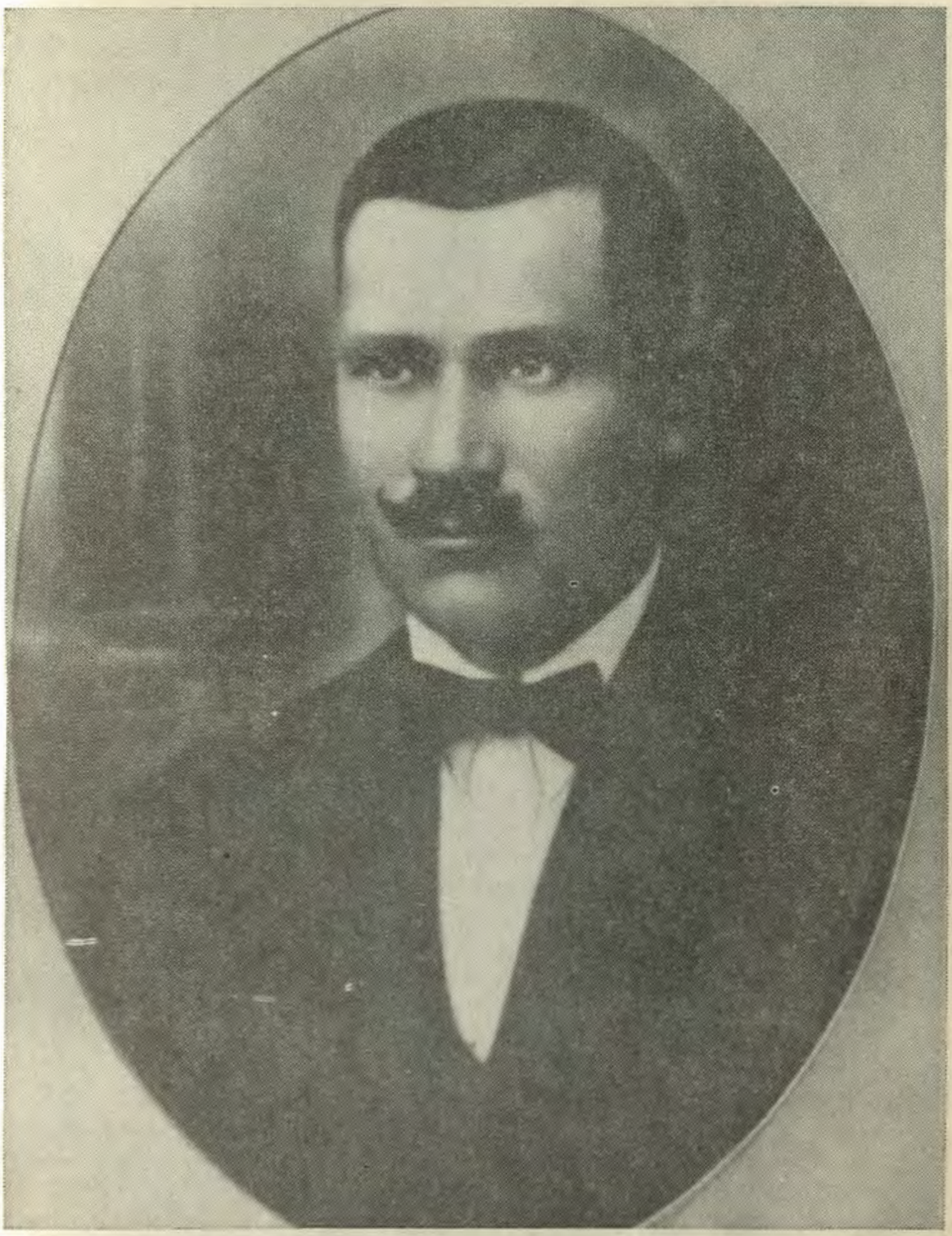
— Вие самотно или общително дете бяхте?

— Казват, че съм бил общителен, но си спомням, че обичах да бъда сам. Имаше някаква вглъбеност у мен и никога не си спомням да ми е било скучно, когато остана със себе си. Такъв съм и сега. Минавам за общителен (и наистина съм такъв) и едновременно с това съм много в себе си. Затова, погледнато от друга страна, аз съм и затворен човек.

— Имахте ли в детството си свой покровител?

Баба ми Ристена[13], майката на майка ми. Аз бях нейната най-голяма любов. Понеже не е имала мъжко, още като съм се родил, тя ме е грабнала, отгледала ме е и до края на живота си (тя живя над сто години) не разрешаваше косъм да падне от главата ми. Дори в последните години, когато получи склероза и всички около нея станаха лоши, за мен тя лоша дума не каза и аз си останах най, най-добрият, най-прекрасният и винаги когато ме видеше, тя се разтреперваше от вълнение. Единствено на нея, когато съм бил в затвора, не са посмели да ѝ кажат две години и са я лъгали, че съм някъде на работа, защото се боели, че няма да може да понесе такава вест.

Баба ми Ристена беше един изключителен феномен като работник. Даже беше известна с прозвището Работната и знам, че на младини е правела чудеса. Да речем, да омеси и изпече хляб и да сготви сама за четиридесет души жетвари. След това, това го помня, вземаше в едната ръка голям котел с манджа, в другата друг, на едното рамо балансираше дъската с хляб, а на другото ме слагаше мене, дете, и пристигаше точно навреме, когато жетварите трябваше да пладнуват. И беше вече над осемдесетгодишна, когато в ТКЗС-то решили да ѝ пишат половин трудоден, понеже е стара жена, а тя се обидила

Бащата на Добри Жотев на 27 години

Добри Жотев (вляво) като ученик в София през 1939 год.

По улиците на разрушена София през 1945 год.

и поискала да се състезава с младите. Размерили площта, започнало състезанието и баба ми изработила повече от момите. Тая енергичност не я напусна до самия край на живота ѝ и по повод на нея съм си мислил, че ако и аз бях така трудолюбив. . .

— Защо, не сте ли?

— В това отношение си имам своя теория. Моите наблюдения показват, че това човек да е работлив или да не е работлив не е така просто, както народът е готов да каже, че мързелът се изкарва с тоягата. Според мен работливият човек си има физиологическо устройство да бъде издръжлив, а неработливият по някакви физиологически причини не е в състояние да работи като работливите.

Аз съм от тия хора, които обичат да лентяйствуват, мога да си губя времето по начин, който работливите биха окачествили като престъпление — с часове, с дни, с месеци. Сутрин не мога да ставам рано и, както казва моят приятел Тончо Жечев, който, изглежда, е нещо подобно, до обяд се разсънвам, след обяд се събуждам малко по-добре и вече надвечер съм буден и мога да бодърствувам цяла нощ. И това, изглежда, е, защото физиологически аз не мога да издържа по-интензивна натовареност, имам по-голяма нужда от разтоварване, а липсата на здрав сън (аз спя така, че на сън мога да мисля и да следя и най-малкия шум или шепот) организмът ми търси да компенсира с продължително полуспане.

— Още един въпрос към детството: спомняте ли си хора, които да са били някакъв пример, по-точно някакъв еталон за Вас — да речем за нравственост?

Освен дядо Жота и майка ми това беше и чичо Илия, братът на баща ми.[14] Той беше почти исполин на ръст, с надвиснали вежди и пъстри очи, но зад тоя страшен външен вид съществуваше една душевност, изтъкана от доброта, чувство за справедливост, мисъл, поезия и човечност. Аз съм го виждал не много пъти, защото той живееше през цялото време в родното си село Душанци, с което не искаше да се раздели заради красотата и поезията на природата му, въпреки че земята беше неплодородна и бедна. Но когато съм го срещал, винаги ме е поразявал. Беше човек, който говореше, каквото мисли, и всекиму казваше право в очите това, което имаше да му каже. Освен това говореше винаги сгъстено, ярко, колоритно, с образи, в рими говореше понякога, и всичко, което кажеше, го запомнях веднага.

Доколкото съм могъл да усетя, в съзнанието на неговите съселяни той е бил човек, от мъдростта на когото са изпитвали респект. Готови са били да се смеят на чудачествата му, защото като личност, твърде оформена и самобитна, е проявявал такива, и са били готови винаги да се замислят над сентенциите, които той ще каже. За него

ЧИТАЛНЯ
БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

тия хора говорят като за получовек-полулегенда. Слушал съм много истории за него и една от тях искам да разкажа тук.

Преди Девети септември чичо ми се връщал отнякъде с колата си и на пътя намерил убит партизанин, младеж. (Душинци е село в планината, с много гори и високи върхове и е било партизанско село.) Сложил го той в колата и го подкарал, за да го погребе. Но по пътя го настигнали жандармеристи, които се качили при него в колата да се повозят и видели партизанчето. То събудило низките им инстинкти и те започнали да мародерствуват. Събули му обувките (имал туристически обувки), свалили голфа, якето, раницата. . . Представям си как е изглеждало това в очите на чичо ми Илия, защото той им се противопоставил. Но те не му обърнали никакво внимание. Тогава той слязъл от колата, развикал се, а един от жандармеристите насочил пищов срещу него и му се заканил, че „ще му пукне чутурата", ако не престане. „Ти мене ли ще плашиш бе, копеле вчерашно?" — изревал чичо ми. „Дѐда ти Илия седем пъти на нож се е върлѝл през войната" (това беше истина). И спрял воловете, разпрегнал ги, сложил им сено и се приготвил за дълъг престой, като казал, че няма да мръдне оттам, докато не облекат партизанчето, защото това, което правят, е грехота. Естествено жандармеристите биха могли да не се съобразяват с неговите ултиматуми и да си тръгнат пеша. Но аз си представям какъв вид е имал този огромен човек, изправен и страшен срещу тях, сякаш самата съвест, приела човешки образ, че те били респектирани и изведнъж започнали да обличат момчето. Облекли го, а той наблюдавал всичко и дори им наредил да вържат добре връзките на обувките му. . .

Чичо Илия беше волен, свободен човек, с чувство за независимост. Той можеше да направи всичко, когато е убеден в неговия смисъл, и можеше да откаже винаги когато го караха да прави нещо, в смисъла на което не е убеден. Тоя поет и философ, останал без образование, който не написа стихосбирки, които можеше да напише, който не създаде философски трактати, които можеше да създаде, изживя живота си в унисон с всички най, най-високи изисквания на човечността и по тоя начин осъществи себе си. Той ми показа, че осъществяването на човека, дори и когато е творческа личност, налага той да се осъществи преди всичко като високоетична личност. Защото в противен случай даже едно блестящо творческо осъществяване ще остави сградата му без солидни основи и тая сграда по-рано или по-късно ще бъде застрашена от рухване.

— В други разговори сте ми разказвали за дѐда Дмѝтрия. . .

— Дѐда Дмѝтрия съм го запомнил от есенни вечери, в които ние седим с него пред тяхната къща на едни дървета, той пуши с неговото цигаре от кехлибар, лицето му и то кехлибарено, разгова-

ряме и той ми разказва за „младòто време“ (за времето, в което той е бил млад). За него той говореше като за време на красота, по каквато моето време не може да се сравнява с неговото. . .

Всичко в света дѐда Дмѝтрия мереше с мярката за красиво и грозно. Той изживя живота си за едната „убавинѝ“ и целият беше „убавинѝ“. Помня го винаги чист и спретнат, облечен в една невероятна дреха — никой в селото нямаше такава дреха. Пак от шаяк селски, но как е подбирал материала, на каква тепавица е ходил, как е седял на главата на тепавичаря, какви бои е приготвял, не знам, но разликата между този плат и шаяка на другите беше огромна. Първо, цветът му сам по себе си (в някакъв лилав оттенък) беше много хубав и освен това се съчетаваше невероятно хубаво с всичко у него — и с цвета на лицето му, и с калпака, дори и с цвета на кобилата. Не можеше да го види художник и да не се изкуши да го рисува.

У дѐда Дмѝтрия всичко беше хармонично и завършено. Помня инструментите му, които бяха наредени на специално място в хамбара като аптека (той казваше „под ринжир“). И не ги раздаваше не защото беше свидлив, а защото: „Каков си ти земеделец, да си нямаш такъм — грозно е това!“

Като през сън го виждам по време на шествията за омилостивяване на бога Джерман, когато всеки вика, блъска, тропа, как той се носи срещу шумотевицата, издигнал към облаците една перуника. . .

Понякога в тия есенни вечери дѐда Дмѝтрия ми свиреше на неговата гусла с две струни от конска опашка, свиреше с неговите кехлибарени пръсти и пееше. Пееше с много участие и това винаги ме вълнуваше. Много песни ми е пял дѐда Дмѝтрия, но само на една той плачеше. Интересно, че това не беше трагична песен, а песен, която завършваше с благополучен изход. На други песни с трагичен край той не плачеше, а на тази винаги плачеше. И много по-късно си обясних защо беше това. Съдържанието на песента беше такова, че в нея побеждаваха благородството и хубостта. Той плачеше от възторг пред никога непредаващата се, непобедима „убавинѝ“. И може би заради вечно поругаваната красота, но, струва ми се, първото беше по-вярно. А и плачът му беше красив. Целият беше в бръчки, с широко чело, никаква гримаса на просветленото, отдадено лице и само сълзите капят, капят. . .

Синовете му не приличаха на него и той много страдаше как ще живеят на тоя свят, „като какво е убавинѝ не знаят“.

Тоя старец ми е показал повече от всеки друг какво значи красота и че тя е върховно божество за човека. Той е, тъй да се каже, моят най-голям учител по естетика.

— В началото казахте, че тези образи на хора от вашия край ви предизвикват да им се издължите в слово. Бихте ли споменали още някои колоритни личности?

— Струва ми се, това не е възможно, защото те са предмет по-скоро на перото, отколкото на един такъв разговор. Как бих могъл с няколко думи да разкажа, да речем, за Орда Тупанджията, този човек, който носеше ритъма на материята в кръвта си; или за оня Гочо, който беше влюбен в своята Мика, а тя не му обръщаше внимание, защото Гочо минаваше за олигофрен; и за фиктивната сватба, която му устройваха за развлечение тези, които той превъзхождаше. Или за оня овчар, който можеше да оркестрира звънците на стадото си така, че то представляваше оркестър, по който се захласваше всеки, който минеше оттам; тоя човек, който имаше абсолютен слух, моцартовски слух и умря при овцете. Всичко това е въпрос на разгърната белетристика. . .

— Имате ли вече идеята на тази книга?

— Тя ще бъде нещо като роман от разкази за отделни хора. Но по-добре да не бързам.[15]

— Това е нещо ново в прозата ви?

— Какво ще бъде, времето ще каже.

— Поне на тази тема досега не сте писали, освен ако не отнесем към нея сборника „Вълчи вървища“. И даже ми е странно защо този богат и интересен свят на вашия откъснат от цивилизацията край с неговата своеобразна условност е останал извън художествените ви интереси.

— Така се случи, че животът ми тръгна по друг път, други в момента по-силни неща наложиха необходимостта си и затиснаха епичното време на детството ми.

— За щастие не безвъзвратно.

— Ще се опитам да му се издължа, както казах.

— Ще ми позволите ли да надникна във времето, когато са се появили първите Ви опити за творчество. Може би те ще бъдат някакво обяснение. И въобще ще Ви помоля да разкажете нещо за тоя период от Вашия живот: как се зародиха литературните Ви интереси, кога за пръв път осъзнахте желанието си да пишете? И бяха ли свързани те с образователния процес, с влиянието на учители, другари, определени автори или книги?

— Погледнато в широк смисъл, литературни интереси съм имал, откакто се помня, защото, както вече казах, съм бил интимно свързан, да се изразя така, с устното народно творчество, което обичах да слушам, и защото съм обичал да чета още от съвсем малък. Но някакво специално желание за творчество не съм осъзнавал, макар че започнах да пиша може би на десет- или единадесетгодишна въз-

раст. И написах първото си стихотворение без никакви предварителни и определени намерения. То беше озаглавено „Сиромахът“, защото беше посветено на един много, много беден човек, деда Йован, който живееше на края на селото в една малка къща. През войната, мисля, той беше получил някакъв куршум в корема си, който куршум не беше изваден и той вървеше все приведен.

Та тоя дядо Йован един ден, когато писах това стихотворение, беше починал, Аз видях погребалното му шествие, което се състоеше от една волска кола, неговия ковчег, направен от няколко летви и поставен в колата, и две-три жени, които вървяха след колата с черни кърпи и го оплакваха (виеха на глас, както правят нашите селянки). Колата отпред водеше неговият син Цвятко, който не знам защо бе с остригана коса и голяма брада. Като по традиция някакво куче тичаше ту пред колата, ту след колата и от време на време клякаше на задните си крака, вдигаше глава към небето и започваше да вие...

Тая печална и мизерна процесия, която тръгнеше по пътя над нашата къща, ме порази. Плачеше ми се и ми се искаше да поговоря с някого, но нямаше никой — бяха на работа някъде по полето и баба, и дядо, и майка ми. Приятелите ми също ги нямаше. Бях съвсем самичък... А чувствувах такава нужда да споделя мъката си, впечатленията си от преживяното... И тогава, не знам как ми е дошло на ум, реших да го напиша. Имах листове и молив — нали бях ученик, седнах и почнах да пиша не друго, а стихотворение. Е, аз наистина бях чел вече стихотворенията от читанката, слушал бях много народни песни и, изглежда, у мен е станало подсъзнателно натрупване, та знаех, че мъката или радостта се изразяват чрез песен. Та седнах аз и започнах да нареждам куплети един след друг, да търся рими(колко съм ги търсил, не знам, не съм си давал сметка, защото ми се струваше, че те идват от само себе си), докато написах стихотворението, което е било пет-шест куплета. Не съм го запомнил наизуст, помня само, че в него се говореше за това, как „горко е на сиромаха на тая земя, защото той трябва да живее в бедност, в нищета, в страдания и когато умре даже, не получава награда за тия свои страдания“ (както са ни учили по закон божи). И че родилият се и живял беден е също погребван в сиромашки гроб. И след като написах това мое първо, социално стихотворение, спомням си, че получих облекчение.

— Значи, още с първия си опит Вие сте предрешили темите, на които ще пишете в бъдеще.

— Точно така. И смешното беше, че хем останах изненадан от това, че написах стихотворението, хем, изглежда, малко се възгордях. И понеже ми се видя интересно, започнах да пиша усилено, но

вече не поради някакъв дразнител, а просто защото писането ми доставяше удоволствие. И, спомням си, написах „Опълченците на Шипка“, написах „Защитата на Перущица“, „Отец Пайсий“... Досещате се, това бяха някакви варианти на стихотворенията на Вазов.

— В такъв случай първият Ви учител-писател в поезията е Иван Вазов?

— Ами да. И главно защото той беше поместван в читанките, а моят допир с литературата беше изключително чрез тях. Аз съвсем не съм имал бит, какъвто са имали някои мои колеги (като, да речем, Блага Димитрова, Валери Петров или Богомил Райнов), които са израсли в града при съвсем други условия, на които е била на разположение библиотеката на бащите им, самите им родители са били хора на перото и пр. Аз имах читанката, а в читанката най-силно впечатление ми беше направил народният поет Иван Вазов.

— След това?

— След това четиринайсет-петнайсетгодишен почнах да пиша някакви стихотворения на любовна тема, но и те имаха също подражателен характер — този път на Димчо Дебелянов, защото по-късно и него можах да намеря в учебниците. Така че и Дебелянов може да се смята един мой учител.

— А стиховете от „Прощъпулки“ — те кога са писани?

— Малко преди това. Само че те, както по-късно разбрах, са били по-мои, по-оригинални, тъй като в тях си бяха намерили място детската образност, детските виждания, детският наивитет. Аз бях забравил за тези стихотворения, когато преди десетина или петнайсет години, отивайки на село, намерих в полога на кокошките някакви листове, доста изпонацвъкани, и като ги погледнах, видях в тях стихотворения. Зачетох се и те ми харесаха. Тогава посъбрах това, което намерих, и започнах малко по малко да възстановявам други стихотворения, от които помнех по един куплет или стих. Събраха се доста стихове и аз ги издадох след това в книжка за деца с едно малко встъпление, в което обяснявах на децата, че тия стихове не съм писал като възрастен за деца, а това са стихотворения, които съм писал като дете.

— Предполагам, че все пак не сте ги оставили в първоначалния им вид?

— Разбира се, аз ги попреработих, защото те имаха известни езикови недостатъци, свързани с моя западен диалект, и някъде ритмически поради неправилното поставяне на ударението. Но ги пипах много внимателно, за да се запази атмосферата, образността и своеобразното одухотворяване на природата в детското виждане. Повечето от тези стихотворения са кратки и като пример за това, което казах, ще си позволя да кажа едно от тях:

Преди месец беше хълмчето плешиво,
но коса му расне ръжената нива,
но коса му бухва ръжената нива,
дето изорахме дядо, аз и Сива.
Хълмчето с косица важно е и смешно.
Със невидим гребен вятърът го реши.

— В едно интервю,[16] което правихме с Вас преди години, Вие казахте, че няма човек, който да бъде равнодушен към детството си. С това ли трябва да обясним участието Ви в детската литература?

— Когато беседвам с децата, обикновено ми задават тривиалния въпрос, какво ви накара да пишете за деца. И ми е интересно, че всички очакват внушения им от възрастните може би (отде да знам) отговор: любовта ми към вас. Но аз не мога да излъжа, признавам си: не съм много топъл с децата и даже не съм мислил, че ще пиша за тях. . . В моите книги не се обръщам към децата изобщо, в тях се връщам към мен — детето, към моето детство. Знам, че колкото и различно да е то, все ще има нещо общо с детството на сегашните деца, все ще има с какво да ги развълнува. Такива са и „Прощъпулки"-те, и „Вълчи вървища", и поемата ми „Лесньо", в която чрез лудориите на моето детство търся връзката с днешните деца, за да им разкажа за днешния свят. И изобщо смятам, че най-сигурният контакт на писателя с децата е неговото собствено детство.

— Но „Птичи хор" е нещо по-друго, нали? Него сте посветили на деца от осем до сто и осем години (както сам се шегувате).

— Когато издадох „Лесньо", един старец взе, че я прочете от корица до корица. Казвам му: „Дядо Василе, защо ти трябва, тя е за деца". А той: „Тя може да е за деца, ама си има поука и тя е за всички." Та по същество и „Птичи хор" не е нещо различно. Според мен всяко произведение трябва да е написано така, че да казва нещо и на обикновения непросветен човек, и на читателя, който може да „разговаря" с писателя на неговото ниво. Затова в детската литература, както във всяко художествено творчество, задължително трябва да има втори план. Когато образите са достатъчно първични, те са достъпни за децата, а когато децата не могат да достигнат до живеца, неговото метафорично съдържание ще бъде предназначено за родителя, който чете на детето и който не трябва да си умира от скука над детските писания.

— Другарю Жотев, може би ставам дръзка, но отдавна ме занимава въпросът, защо Вие, който проявявате такава отзивчивост и сте склонен да разберете всяко живо същество, който обичате така топло животните, проявявате твърде последователно отстоявана резервираност и даже хладина (както вметнахте и тук) към децата?[17]

— Е, тук ме настъпвате много лошо. Това, което ще кажа,съвсем, съвсем не искам да го извеждам в правило и съвсем, съвсем не смятам, че то е редно или нормално, но щом като ме питате, трябва да бъда абсолютно откровен.

Наистина съм равнодушен към децата, те не ме вълнуват. С едно мъничко животно мога да се занимавам и да изтъпея от любов — такова нещо с малкия човек не ми се е случвало. Нещо повече, на мен ми е било странно, когато още като ученици моят приятел Симеон мечтаеше да има дванайсет деца и изпитваше душевна и биологическа необходимост от това. Защото у мен такова желание и такива нужди никога не е имало.

Аз мога да си намеря оправдание, като напомня мислите на Монтен, че творческите личности нямат нужда да се възползуват от това творчество, достъпно и за идиотите, защото те отреагирват творческите си потребности в своите духовни произведения. И въпреки че това може да бъде някакво обяснение, аз лично смятам, че то е нещо нередно при мене.

— И все пак, как го обяснявате за себе си?

— Много са сигурно причините. Първо, като малък аз в същност не съм бил в съвсем нормално семейство. Баща ми, както казах, малко се свърташе в къщи, отгоре на всичкото ревнив — гонеше майка ми с пушка; не съм усетил у него някакво бащинство. Майка ми, измъчена и заета с работа, имаше малко време за мене. Единствено баба ми ми отделяше много внимание, но общо, всички останали са се отнасяли с мен по селски — сдържано и сурово. Може би това е едната причина. Но, мисля си, съществената причина е тоя мой орган, който е страшно чувствителен към несъвършеното у човека и който възбужда обратните ми реакции. Оказа се, че заедно с голямата ми любов към човека (която любов, колкото повече време минава, се примесва с жал и милост към човека) винаги си позволявам и да недоволствувам от него, позволявам си да му искам нещо повече, нещо по-друго. И понеже у малкия човек (ние го наричаме невинен, защото той не се самосъзнава) можем да видим всичко, което има у възрастния: и егоизма, и завистта, и подмазвачеството, и клеветничеството, и всичко; и понеже малкият човек е проекция на възрастния, който ще ме дразни с едно или друго, и при него тия недостатъци изпъкват по-болезнено — това ме прави по-сдържан и по-хладен към децата.

Едновременно с това отивам и по-далече: имам чувството, че със създаването на дете ставаш съучастник в едно насилие. Първо, създавайки дете, ти не знаеш желае ли то да бъде създадено. Второ, когато го създадеш, ти го обричаш и на някакви страдания: то може да боледува, може да го мъчат, да загине за една права кауза. . .

И ти не можеш да му помогнеш, въпреки че щеш или не щеш, ти биологически го обичаш (това го има и у мен към дъщеря ми — да не бъда неправилно разбран). Не можеш да му помогнеш, а си позволяваш лекомислието да го подложиш на такива изпитания и вероятности. Поемаш отговорността за това! Да не говорим, че, казано може би силно, но вярно, се явяваш в качеството на убиец, защото много добре знаеш, че човекът, който ще пръкнеш, ти го осъждаш на смърт, тъй като той е смъртен. . .

— Това, в същност, е Вашето чувство за вина пред малкия човек.

— Да, това е едно натоварване, от което аз не мога да се защитя с нищо пред детето. В съзнанието ми е заседнал един страшен случай, когато по време на Отечествената война един войник, ударен от шрапнел и с разкъсани вътрешности, но още жив, крещи и псува майка си и баща си, че са го родили. Разказа ми го мой съученик. Такова нещо друг навярно ще го чуе и ще го забрави, а на мен то ми направи силно впечатление и не мога да го забравя — очевидно то е в синхрон с тоя мой болезнен център.

Но освен това чувство на вина, както го нарекохте, може би има и друго нещо. Мен ме измъчва фактът, че точно когато възрастният човек тръгва към усъвършенстването, или поне е проумял пътя към него, умира, а на негово място идва новият човек, който започва отначало, повтаря всички глупости и нелепости, за да умре, когато току-що е взел да разбира кое как е, и да се продължи от своя син, който отново ще почне от нулата.

— С други думи: защо е нужно възпроизвеждането!

— Много съм си мислил, че на човека му е по-нужно безсмъртието. Ако хората живееха по-дълго, щеше да дойде момент, когато техният опит, собственият им живот щеше да бъде самата истина (а не историята да бъде вън от тях и те да се учат от нея). Историята сама доказва, че човекът не се учи от нея и само когато той стане жива история, ще има шансове да бъде по-друг. И тогава може би няма да има тая тягост, която е породила у мен това повече или по-малко патологично отношение към децата.

— А Ви мислят за весел човек?

— Много хора ме смятат за весел човек, но аз не съм бил никога такъв. Друго нещо е, че аз обичам и мога да разсмивам хората — ей така, леко да им е. . .

— Звучи като самоирония. Но да продължим въпроса, от който се отклонихме. В тия ранни години, когато наченахте литературните си опити, имахте ли учител, който да ви подкрепи? Изобщо кой ви помогна да придобиете някаква първоначална поетическа култура, която ви е била необходима, за да продължите да пишете?

— Имаше едно списание „Българска реч“,[18] списание за ученици, което получавах. И веднъж в него прочетох, че става дума за ритмически стъпки, за стихотворен ритъм, говореше се за ямб, хорей, дактил, анапест и амфибрахий, показани с чертички, ударени и неударени срички. . . Това ми се видя много интересно и веднага се нахвърлих върху моите стихотворения, за да преценя има ли нещо в тях. Открих, че в по-голямата си част те са ритмични и че това, което на други начеващи като мен са могли да покажат приятелите им, учителите им, родителите им, аз е трябвало да го откривам сам и съвсем инстинктивно да се добирам до него. Разбира се, това е било възможно пак защото на тоя стихотворен ритъм главно ме е научила — не научила, а го е впръскала просто в кръвта ми — народната песен.

Иначе аз пишех стихотворенията си ей така, за себе си — някакво самозадоволяващо се стопанство. Понякога ги четях на приятели и толкова. И през ум не ми минаваше да ги печатам. В началото учителите ми и не знаеха за тях.

Имал съм трима или четирима учители по литература, но от тях наистина учител по литература е бил един — казва се Иван Унджиев.[19] Своята голяма любов към литературата той успяваше да внедри дори и у учениците, които не проявяваха никакъв интерес към нея. На него аз много дължа. Да оставим това, че той можеше да говори красиво, силно, образно. Той излъчваше, той умееше да внушава това, което преподава. Ще влезе в клас, ще се поклони, ще каже най-учтиво: „Добър ден, ученици“ и ние ще видим, че той е блед и развълнуван, защото тоя час ще ни говори за Вазов. И целият му вид, изразът на лицето, жестовете, думите и гласът му ни внушаваха какво голямо нещо е Вазов. Този мой учител е един от първите хора, които са ме приобщили към литературата чрез сърцето си. При него бях отличник. Не знаех правописа, но той ми прощаваше и макар че в тевтерчето си ми пишеше заслужената двойка по правопис, за годината никога не ми разваляше бележките с нея. След Девети го срещнах и той ми изказа радостта си, че съм издал стихосбирка, която му харесала, а аз все очаквах, че ще ме попита: „А правописа научи ли?“ (защото и до ден днешен не съм го научил). Макар и да знаех, че ако му отговоря с не, той пак щеше да ми прости и щеше да каже: „Е, нищо, нищо, нали коректорите са за това.“

Изобщо мога да кажа, че в по-голямата си част моите учители и в началното училище, и в прогимназията, и в гимназията са били учители, които са ми показали най-напред, че науката, както пишеше едно време на ученическите чанти, е слънце, — нещо, в което вярвам и досега. Показали са ми също така етика и човечност. Внушили са ми любов към живота, към хубавото, към красотата въобще. А това в същност са предпоставките на всяка литературна дейност.[20]

— Какъв ученик бяхте в училище?

— До края на прогимназията минавах за отличник. Ходех на училище в съседното село Расник, което беше на пет-шест километра от моето, но въпреки това, спомням си, нямах нито едно отсъствие. Даже моят директор, който ни беше и учител по естествознание, предричаше, че аз съм щял да стана учен. Изобщо прогимназията ми даде самочувствие, което затвърди решението ми на всяка цена да продължа да уча. Но в гимназията нещата се объркаха, успехът ми се развали много, изпъстри се с четворки и тройки, с петици и двойки. Само по литература имах винаги шестици. Математиката беше за мене нещо непосилно и аз оставах на поправителни изпити дори.

Веднъж, спомням си, на един такъв изпит, класната ни наставница (Пена Илиева) дава задачите, всички викат лесни, аз се пуля, какви ти лесни — нищо не мога да разбера. Опитах се да препиша, учителката ме забеляза и ме предупреди, че ще скъса тетрадката ми и ще ми пише единица. Седя и се чудя накъде. Тогава написах в безсилието си едно огромно *решение,* след това — заглавие Годишен изпит и вместо решението заредих следните стихове:

Решават всички бързо. Решават — то се знай.
Аз гледам през стъклата и чувам ясно : цвай.
Навънка е прекрасно и слънцето сияй.
Аз седнал съм и мисля: за срока имам цвай.
А цифри се преплитат, омотани безкрай. . .
Да пиша ли, се питам, да си изпиша цвай.
Учителката наша с очите си играй,
очите нейни казват; ще имаш, Добри, цвай.
Решават всички още. Часът към своя край.
Аз седнал съм. . . Спокойно! — във кърпа вързан цвай.

Но и с това „решение“ ме допуснаха до устен изпит. В комисията имаше една математичка, Гиргинова (тя обичаше литературата), която ме пита: „Добри, кажи какво знаеш, за да изкараш, защото си ми симпатичен.“ А аз заявих, че знам всички теореми. Добре, дадоха ми окръжност и допирателна. Писах, писах, направих го, само дето на едно място съм сменил числителя със знаменателя. Чудят се учителите, а аз им казвам, че съм преписал. Това съвсем ги изуми, защото нито имаше кой да ми подскаже, нито държа в ръцете си нещо. Тогава чистосърдечно си признах, че съм научил учебника наизуст, че мога да кажа на коя страница коя теорема се намира, че знам къде има петно от мастило и пр. и пр. А Пена Илиева ми казва: „Махай се, ти си непоправим поет — тройка!“ По-късно тя ми казваше, че пазела това стихотворение за спомен.

Но в същност всичко съвсем не беше така весело и трябва да ви разказвам теглилата си, за да разберете, а то е дълго. . .

— Защо, интересно е, разкажете.

— Най-напред баща ми, който беше човек с различни хрумвания и който дотогава застъпваше позицията, че трябва да уча, щом работата стигна дотам, че трябва да отида в София, а там трябва да се плащат такси, квартири, храна, учебници и пр., изведнъж реши, че никак не е нужно да продължавам образованието си. Спомням си, разстроих се много, оставих вечерята и заявих, че на всяка цена. с всички средства, по всякакъв начин ще уча и ще завърша гимназия, Тая моя решителност получи подкрепата на баба ми, на майка ми и на дядо ми донякъде, защото той все някак си беше по-склонен да остана на село и да работя там земята. Обаче помощта им беше само морална и когато дойде време да се записвам, отидох в София сам, на своя глава и без никакви пари. Един мой приятел, Марин, от време на време ми даваше по някой лев, колкото да преживявам, но нямах как да внеса училищната такса и дълго време стоях незаписан. По-късно близките ми в село посъбраха там някакви пари и аз станах гимназист. Но нямах квартира и спях по пейките, в Конното (сега там е построен жилищният комплекс „Лагера"). Помня, че в една късна есен се събудих затрупан целия от сняг. Бях се схванал и като станах, се оказа, че едва мога да прекрачвам. Изплаших се, но почнах да се уча да ходя като малко дете, поразтъпках се, след това обиколих няколко пъти Конното, разгрях се и дори една хрема не ме хвана.

Тръгнах на училище, но нямах пари и за учебници. Бях си сшил някаква тетрадка от кесии, в които продаваха ориз, а един учител (беше груб човек) ми се скара и когато му казах, че не мога да си купя тетрадка, защото нямам пари, той ме нагруби, питайки защо съм дошъл да уча, като нямам пари — тая страна имала нужда и от говедари, и от свинари, и от овчари. И после май пак същият учител ме заплаши (не помня да съм се провинил в нещо), че ще ме изгони от трапезарията за бедни ученици, в която ме бяха записали. Макар че там готвеха безобразно и един път на ден, аз вземах повечко хляб и изкарвах някак деня. Но след тази обида напуснах трапезарията и повече не се върнах, подкарвайки си пак моя живот по пейките и по Конното.

В тоя период, спомням си сега, веднъж не бях ял няколко дни и така ми се искаше да ям попара с прясно мляко, че реших да си ида в село. Но дотам трябваше да измина 30—40 километра пеша или с влак до Банкя и оттам двайсет и още няколко километра през хълмовете. Някакъв мой приятел ме натика във влака и пътувах с него гратис, а после си тръгнах пеша. Но когато излязох от Банкя

видях един много хубав жребец и си помислих как хубаво бих отпътувал с него до село, защото чувствувах, че така отпаднал едва ли бих могъл да стигна другояче. Конят пасеше отвързан и за мен проблемът беше веднъж да се добера до гривата му, защото като малък понякога дресирах необяздени коне и бях до голяма степен джигит. И така, обикалям аз коня, той пръхти, бяга. Сетих се, свалих шапката си, сложих пясък и започнах да го мамя: зоб, зоб. Конят наистина започна да се изкушава, наближи ме и по едно време навря главата си във фуражката да провери дали това е овес. В това време се намерих на гърба му. Конят започна да прави скокове и аз веднага си дадох сметка, че тоя кон е необязден, но вече нямаше накъде. Той правѝ скокове със задните си крака, хвърлѝ текмета, скачà встрани и след това се спусна в луд кариер, а аз отгоре без седло, без юзда. Опитах се да го направлявам с удари по шията по посока на моето село. Нямаше никакъв път, пътеката минаваше през хълмовете и аз много се страхувах от едни опасни скали, където конят можеше да се препъне и да претрепе и двама ни. Но за моя радост, както бягаше в пълна пара, той успя да ги премине като дива коза и за много кратко време се надвесих над моето село. Но сега трябваше да спра коня, а нямах юзда. Тогава взех, че свалих ученическия си колан, който накрая има тока, завъртях го с дясната ръка отзад и след това отведнъж с токата ударих коня под брадата. Тоя неочакван удар го уплаши, той спря и се изправи на задните си крака, тоест остана за миг в покой и през това време слязох от него, увих с колана шията му и успях да го задържа. Целият кон беше в пяна, трепереше, от него капеше пот. Аз, селско момче, много добре знаех, че ако го пусна, той ще се върне там, откъдето го взех, но по пътя щеше да се напие с вода от първата река и, както беше уморен, можеше да умре. Затова го държах около половин час, докато си почине, изтрих го със суха тревичка, подсуших го и тогава го пуснах. След това съвсем изтощен едва се домъкнах до нашата къща и изглежда видът ми е бил много ужасен, защото баба ми се стресна и ме попита защо съм прежълтял „като восък". Можах само да ѝ кажа: „Бабо, направи попара" и легнах. Втресе ме, вдигнах температура, разболях се и така и не можах да кусна попарата.

Може би от тия лоши условия, при които живях, се разболях и загубих една учебна година.

По това време, спомням си, на един имен ден ми прилоша. Моят приятел Коцето казал на майка си това, като ѝ разказал, че припадам, защото няма къде да живея и много рядко ям. Разтревожена, леля Еленка ме повика у тях и аз останах в това семейство[21] като син. Бащата на Коцето, чичо Ангел, който беше обикновен работник,

беше наистина един ангел като човек. Той не правеше разлика между мен и децата си и когато вземеше заплата, преди да я даде на жена си, даваше двайсет лева на Коцето, двайсет лева на мен и десет лева на дъщеря си Марга. От тия хора именно аз получих тогава усещането, че между хората може да има човеци и иначе не може да бъде.

По-късно започнах да живея у леля си Марика,[22] сестра на майка ми, която също се грижеше за мен.

— Кога завършихте гимназия?

— Гимназия не можах да завърша. На края на последния (тогава осми) клас в Перник ме арестуваха като ремсист и след това попаднах в затвора. А не знам защо, тая гимназия все ми беше в плановете — на всяка цена гимназия да завърша. За университета никога не съм мислил и в края на краищата не го завърших. Но може би съм имал някакво право, защото гимназията е необходима основа, за да може човек да се самообразова.

— Съхранила ли се е и досега силната ви памет?

— За радост, да. Само че моята памет е предимно зрителна. Е, разбира се, сега тя е по-претоварена, но аз още помня стихотворенията си наизуст, тъй както някога бях запаметил сума нещо от „Илиадата“, без да съм я учил специално.

— Запазила ли е паметта Ви конкретни визуални образи от ранните ученически години? И само зрителни ли са те?

— . . . Помня първата си учителка Горяна. Тя беше полуучителка, полуселянка. Липсваше ѝ едната ръка, ходеше загърната в шал, обута в цървули и облечена в литак (националната носия на моето село). Стоя малко при нас, после беше станала някаква мистичка.

. . . В съзнанието ми е останала малката сграда на моето училище.

. . . От това време имам един слухов спомен от шум, от крясъци, от тичане на детски крака. И едно обонятелно усещане — мирис на бор от чиновете, на тебешир и черна дъска, но най-много някакъв дъх на плоча, защото, когато учех в първо отделение, все още не бяха изхвърлени плочите, на които пишехме с калем. Дори преди няколко години някъде, в някакъв музей, видях такава плоча и ми „замириса“ на моето училище от първи клас.

. . . Помня как нашият директор от прогимназията зареждаше своя микроскоп и ние един по един се изреждахме да погледнем през него, за да научим, че има един свят, който е невидим за нашето око. По-късно щях да разбера, че тоя невидим свят е много, много по-голям от видимия.

. . . Ясно помня един урод, някакво същество, което имаше тяло на агне, но без косми и главата му беше повече човешка, отколкото овча. Имаше някаква косичка, очите му поставени отпред не като

у агнето и някаква маймунска уста. Беше мъртво родено и ние го намерихме в една кошара на път за училище. Подействува ми страшно силно и създаде у мен чувството, че не всичко върви в тоя свят по установения ред. По-късно, когато поживях повечко на тая земя, можах да видя, макар и не в буквалния смисъл, както тогава, до каква степен човекът и човешката душевност може да се атавизира, така да се изразя, да се деформира, да се уродява.

— Както виждам, в процеса на запаметяването смисловият компонент има съвсем сериозен дял у вас?

— Да, има, но той като че ли е по-вторичен, мисълта се появява повече като последствие. . . Механичната памет е по-силно развита у мен.[23]

— Впрочем да минем на писателската ви биография. Кога стъпихте, тъй да се каже, на собствен терен в литературните си занимания, кои бяха вашите насърчители и отрицатели?

— Мога да кажа, че това беше доста продължителен и постепенен процес. В гимназията пак се върнах към любовната лирика. Мисля, че стихотворенията ми от това време са били искрени, но доста неиздържани литературно. Междувременно като бедно момче влязох в РМС, свързах се с мои другари ремсисти и отново в моите писания навлезе социалната, обществената тема. Започнах да пиша стихотворения, наситени със злъч към тогавашното буржоазно общество, към чорбаджиите, които са стъпили на врата на сиромашта, и прочее от тоя род. Сега като си мисля, тези стихотворения също не са имали някаква литературна стойност. От тях малко си спомням, но едно, озаглавено „Ехото", едва ли не стана „съдбоносно". То беше построено може би малко по подобие на Вазовите еха — разобличаваше чрез ехото на гласа му един генерал от буржоазната фашистка армия, който говори на войниците родолюбиви приказки за отечеството, за българщината и пр. И понеже тези стихотворения ремсистите ги преписваха и декламираха заедно с някои други, „Ехото" беше довтасало в обвинителните материали, когато ме съдеха. Но полицията и съдът не можаха да установят кой е неговият автор.

Може би по-добро и вече по-истинско като поезия беше стихотворението ми „Мълчание", което „написах" в участъка, където ме изтезаваха.

Имах един другар, студент, който в същност ме въведе в РМС, Петър Костов Будинов, сега покойник. Той може би беше първият, който ми оказа известна помощ в моята литературна работа, само че неговата помощ беше повече емоционална — с любовта, която носеше към поезията, със склонността си да рецитира (а и сам пишеше стихове) той ми предаваше усещане за важността, която има едно такова творчество, каквото е поетичното.

Но професионална помощ в истинския смисъл на думата получих за пръв път в затвора от едни другар юрист, който се казваше Кирил Николов — един великолепен човек, такъв човек, че ако хората бяха като него, светът щеше да изглежда по-друг. Адвокат по професия, той се интересуваше и разбираше от литература (бил е приятел на Вапцаров и член на кръжока му). Та Кирил Николов реши, че у мене има някакви възможности на поет и се зае по-отблизко с мен. Четяхме мои стихове, той ги рецензираше аналитично като критик, говорехме за тях, обръщаше ми внимание върху думи, които не са си намерили място, върху това, че съм допуснал шаблон, че римата ми е отглаголна и прочее от тоя род. Той просто имаше опит, склонност и умение да работи с един автор.

Кирил се занимаваше не само с мен, но и с други пишещи в затвора. Бяхме около десетина-дванайсет души. Другите политически затворници се отнасяха към нас с малко ирония, малко нежност, малко разбиране и ни наричаха „конгарлами".

— Какво значи това?

— Ами имало в Старозагорския ли, не знам в кой затвор някой, който бил не много добре с главата и който, като виждал писателстващите, мерел главата им с педи и казвал: „А, вижте, конгарлама!"

Та по инициатива на Кирил Николов ние, конгарламите, решихме да правим списание. Голяма дума казах — това не беше никакво списание в пълния смисъл на думата. Печаташе се в един екземпляр и се предаваше от килия на килия. А имаше достатъчно читатели. Печатницата му бяха запалянковци-калиграфи, ентусиасти, които седяха по цели дни и изписваха печатни букви за списанието, а други, които можеха да рисуват добре, му правеха корица, заглавка и пр. Разбира се, неговата подготовка и разпространение ставаха абсолютно нелегално.

От това списание излязоха два или три броя, а може и четири (не си спомням точно). Беше озаглавено „ЛИК" — Литература, изкуство и критика, и доколкото знам, се съхранява в Музея на революцията.[24]

В списанието, както си спомням, се помести и една рецензия от Трайчо Костов, който по същото време беше в затвора. Нашият Кирил Николов, който беше нещо и като главен редактор, го хванал на двора, на карето, където ни извеждаха задължително да се разхождаме два часа, и започнал да го разпитва какво е мнението му за нашите поети. Трайчо, който, общо взето, беше един мълчалив човек, му казал: „Нали аз писах в рецензията." Но Кирил знаел, че в една публична рецензия има и допълнителни съображения, и настоял да му каже личното си мнение за пишещите. Тогава Трайчо Костов

Спомен

Учителят и един от неговите литературни „синове“ (Иван Динков)

му казал нещо, което е много показателно, не за мен, а за самия него, за интелигентността му, за способността му да се ориентира сред културните факти и хората, защото, честно казано, произведенията на всички ни там бяха на еднакво ниско ниво. Казал му: „Абе, от всички пишещи единствен поет по призвание е Добри Жотев. Но той е младо момче и има опасност да му пораснат ушите, затова не му казвай." Кирил, изглежда, е имал по-голямо доверие в мен и ми каза за този разговор. Пък и аз нямаше за какво да се възгордявам, защото Трайчо не беше казал „единствен талант", а беше употребил една много точна дума „призвание". Тоест човек, за когото литературата, стихът, писането са нещо най-важно в живота му, най-примамливото, най-голямата му любов, повече от всичко, смисълът на живота му. Интересно е това, че неговите думи се оказаха верни. След Девети септември всички останали, които пишеха в затвора, се пръснаха по различни фронтове — кой дипломат, кой общественик, други отидоха в разузнаването — и се оказа, че на никого от тях поезията не е била призвание.

— Извинете, че ще ви прекъсна. Вашият разказ предизвика у мен асоциация от стар наш разговор, в който, издигайки на някакъв свещен пиедестал понятието творец, изпитвахте неудобство, дори след толкова книги, да се наречете писател. И може би тук му е мястото да Ви попитам каква нравствена оценка давате сега на това звание, което е Ваше, вече доказано, призвание?

— За мен не съществува по-голямо звание от званието писател. Достатъчно е да погледнем в човешката история, за да разберем това. В смисъла, в който говоря, под писател аз разбирам един по-широк кръг — като се започне от тия пишещи хора, които са правели хроники на своето време и на някои от които са дори неизвестни имената, та се свърши до Омир. Това са хора, които носят светлината на света, които промислят света, през нервите на които минава светът, с доброто му и със злото му, които не могат да се задоволяват никога с постигнатото, които гледат напред, които търсят човека у себе си и вън от себе си, воюват за него с доброта и любов, които се мъчат да намерят скритите пружини, които движат човечеството. Това са хора, които страдат за човечеството, защото има много, за което да се страда. Които се радват тогава, когато то е постигнало нещо. Които винаги се мъчат да хвърлят диска за човечност надалече. . . Само да се опитаме да си представим света без хората, които са писали, веднага ще разберем какво е пишещият човек. Ако нямаше Омир, ако нямаше Есхил, Еврипид, Аристофан, ако нямаше Сервантес или Шекспир, Толстой, Достоевски, у нас, ако не бяха Вазов или Захари Стоянов, или Елин Пелин, ние изведнъж бихме застанали пред една тъмнина и на нас няма да ни бъде ясно откъде сме,

накъде отиваме, какво правим, какво ни предстои. . . И как бих могъл, пак в тоя смисъл, в който говоря, да поставя Александър Македонски например по-високо от неговия учител Аристотел? Аристотел е светлина, еманация на най-доброто у човека, човешка мечта, човешка мисъл и сърце. А Александър Македонски е един човек, който в същност, ако се помисли малко, е резултат, продукт на една недостатъчност, ако мога така да се изразя, у човека. Тоя човек, който като обществена единица на практика не е в състояние да се оправя със себе си и да решава своите проблеми, на него му е необходимо, казано просто, насилие. Аз мога да се възхищавам не от такива хора, а от всички ония духове, които са били сърцето и умът на света, съществуването на които само може да вдъхне смелост и оптимизъм на човека, за да живее. Нещо повече, макар и смело казано, аз си мисля, че Ден първи на човечеството ще започне тогава, когато то престане да се възхищава от хора като Александър Македонски, защото е разбрало, че те са образ на неговата слабост, и започне да изпитва неудобство и срам от тях. Тогава ще бъде Ден първи на очовечаването на човечеството. Може и да не съм прав, но така мисля. . . И затова смятам званието писател за най-голямо звание. Естествено тука могат да се включат и всички хора, които се занимават с изкуство. Те ми се иска да бъдат хората на бъдещето, а не Ашурбанипал.[25]

Тъй че заради това, когато е ставало дума, че съм писател, ми е било неудобно. Защото винаги съм си давал сметка колко неща трябва да имам, за да бъда писател, и че това, което правя, е само едно пожелание. И намирам оправдание все пак в моите добри намерения. А колкото за резултатите, които съм постигнал, сам трудно мога да преценя, това ще кажат други, и то тия други надали ще бъдат мои съвременници, защото съвременността винаги трудно се ориентира. . .

— Как по-конкретно разбирате голямата обществена задача, която стои пред съвременния писател?

— Ние живеем във време, когато се създаде една теория, че писателят трябва да утвърждава нашата действителност. С това съм съгласен, дълбоко съгласен, само че смятам, че утвърждаването на действителността не може и не трябва да бъде хвалба, както се получава много често на практика, а напротив. Писателят, както казах, е човек, на който хората са се доверили, и той е длъжен да гледа сериозно на работата си. Той е призван да върви една крачка пред другите, да проявява най-голяма чувствителност към злото, несправедливостта и страданието, да е най-уязвим и ревнив към съхраняването на положителното у човека. А понеже действителността, която заобикаля човека, съвсем не е съвършена и в една или друга

степен го ощетява, писателят естествено конфликтува с тая действителност в защита на човека. Възражението на настоящето се явява негова закономерна и най-честна позиция. Да не бъда неправилно разбран — става дума не за отричане на действителността, а за едно противопоставяне срещу всичко онова, което пречи на човечеството да се развива и върви напред. Бидейки недоволен от настоящето, писателят воюва за по-доброто бъдеще на човека. В литературната история това може да се види много добре: Гогол ли да вземем, Чехов, Сент Екзюпери ли, Ботев, Вазов — всички. Големите произведения са големи между другото и с това, че те са изисквали, че те не са били доволни от своето настояще, скарани са били с него, но не защото са били проклети, а защото могат да гледат напред, заради бъдещето, заради обичта. Впрочем неудовлетвореността от настоящето не е проява само на творците, то е същност на човека, на него се базира въобще движението напред (инак човек и до днес щеше да си стои в пещерите). Това е една закономерност, естествена и нормална. И не знам защо тези елементарни неща ние, струва ми се, че на теория не, но на практика доста сме позабравили.

Спомням си, на една среща с читатели в Перник (това е било дванайсет години след Девети), където ме бяха поканили да изнеса един рецитал, четох откъси от поемите си „На гости у дявола". След рецитала много хора от публиката останаха и искаха да си говорят с мене. Та тогава един миньор ми каза: „Другарю Жотев, аз съм от ония, които ги наричат честни безпартийни. Но дванайсет години имам чувството, че все нещо, все нещо ме лъжат. И това уби до голяма степен моето доверие към властта. Но сега, на тая сцена, слушах вашите поеми и имах усещането, че ми се казват истини, неприятни, но истини. А доколкото знам, вие сте партизанин?" — „Да, казах му, партизанин съм." „И това ми направи много силно впечатление, това ме окуражи и аз почувствувах, че това, че ние можем да говорим тия неприятни истини и да ги гледаме в очите, значи нещо, значи сила и ми се възвърна доверието към властта. . ." Та ето едно потвърждение на моята „концепция" за отговорността на писателите пред човека и съвременността. . .

— От това, което ми разказахте дотук, излиза, че в младостта Ви затворът е бил най-сериозното Ви училище по литература.

— И май не само за младостта ми. . .

— Имахте ли случай да се срещнете там с професионални поети или белетристи?

— В затвора видях за пръв път жив поет. Това беше Младен Исаев. Наистина само го видях, защото той стоя малко, не знам оправдали ли го бяха или го изпратиха в друг затвор. . . Гледах го отдалече със страхопочитание. . .

Там се запознах и с Кръстьо Белев, който по това време пишеше стихове и даже четох една негова поема „Килия номер тринайсет".

Тогава в Софийския централен затвор дойде и Вапцаров. Запознанството ни беше в краткото време, когато тях, следствените, ги прибираха в килиите. То се изчерпи с „Приятно ми е, еди кой си", „Благодаря, еди кой си" и с няколкото шеговити думи, че ние сме колеги, понеже аз също пиша стихове, с които ме представи Кирил Николов. И толкова.

Трябва да кажа, че до запознанството ми с Вапцаров аз не бях чувал за него, въпреки че вече са били излезли неговите „Моторни песни". Може би, защото бях в Перник. Но тогава Кирил Николов ми разказваше много за него като човек и поет (те бяха приятели), рецитираше ми негови произведения наизуст и те ми направиха силно впечатление. Кирил Николов преживяваше много тежко смъртта на Вапцаров и един ден, когато вървяхме заедно по двора, той ми каза: „Добри, не ме питай защо съм разстроен. Разстроен съм, защото убиха Вапцаров. Ти остави това, че аз загубих един голям приятел, но, аз ти казвам — това още никой не го знае и ти го запомни! — ние загубихме един класик." Обърнете внимание: това ми го каза човек, който все пак беше любител, не беше се изявявал в пресата като критик, и във време, когато нашите ценители, дори и тия, които са били приятели на Вапцаров, може би са го потупвали окуражително по рамото, но далеч не са разбирали, че това е един голям поет.

Та Вапцаров стоя в затвора като следствен, после ги заведоха на съд, осъдиха ги на смърт, доведоха ги и не след дълго ги изведоха на разстрел. През това време, докато бяха заключени, аз бях в коридора и се въртях нещо около килията. Даже надникнах през шпионката и можах да видя Вапцаров — седнал, свит, пишеше нещо. След малко усетих, че някой чука на вратата, за да ми обърне внимание, и видях, че пъхна под вратата на килията един лист, прегънат на две. Очевидно трябваше да го взема. На листа имаше написано стихотворение. Това беше стихотворението „Борбата е безмилостно жестока".[26]

Стихотворението беше написано на лист от тетрадка с широки редове и с молив. Почеркът беше нечетлив (вълнението беше дало отражение) и аз едва успявах да го разчитам. Може би затова и не ми направи някакво особено впечатление, видя ми се насечено и разхвърляно. Но самият факт, че един поет, който отива на разстрел, в последния миг на живота си може да напише стихотворение, ми подействува много внушително. Емоционално осъзнах как поезията може да бъде меч срещу насилниците, как може да бъде куршум срещу куршумите. . .

В това време мина Кирил Николов и аз му дадох стихотворението. Той го прегледа, вълнуваше се и не знам защо реши да го даде на съхранение у Кръстьо Белев. По какви пътища се е движило по-нататък, не знам.

— А кой е в същност първият жив писател, с когото сте имали възможност да общувате?

— Николай Хрелков. Бях слушал за него в затвора — той беше много популярен в нашите среди, обичаха го, беше обгърнат в някаква романтична светлина на поет-революционер. И след Девети реших да ида при него и да се запозная. Имах чувството, че при него мога да отида, че той не е недостъпен човек. Един ден се реших и тръгнах за Горна баня, където той живееше в една вила.

Хрелков беше болен, но ме прие веднага. Когато го видях, той ме порази с вида си. Беше висок, с едни такива дълбоки очи и стоеше в стаята с мека шапка, което ми направи веднага впечатление. Това е било, за да не изстине, но тогава не го знаех. Посрещна ме много ласкаво, с радост, наричаше ме „моето момче“ и от дума на дума се досети, че пиша. Пожела да му дам нещо и аз, жаден да чуя мнението на истински поет, веднага извадих стиховете, които носех. Той не ги прочете тогава, а се уговорихме да отида след няколко дни. Когато се срещнахме, той ми каза: „Първото, което искам да ти кажа, е това, че си роден поет.“ И с това горе-долу се изчерпи положителната оценка. Даже имах чувството, че той каза това като че ли само за да може спокойно да ми говори за всички недостатъци, които имат моите стихотворения. Защото ми тегли една много добра критика. Слушах внимателно и се съгласявах, но когато започна да говори за стихотворенията ми, написани малко в народен дух, и каза, че те не представляват нищо и че били само плагиати на народната песен, аз се опитах да му възразя. Тогава той се ядоса (може би избухваше така от болестта) и ми каза, че такива стихотворения могат да бъдат отпечатани само във в. „Щурмовак“ (тогавашния хумористичен вестник). Каза още, че така в никакъв случай не трябва да се пише, че „На прощаване“ и „Пристанала“ също били плагиат на народната песен. . . И чак тогава схванах, че Николай Хрелков по тоя въпрос си има свои схващания и престанах да му опонирам. Той се успокои, сдобрихме се и се уговорихме да му занеса други стихове.

Но за моя изненада още същия ден, като отидох след обяд на работа, телефонът позвъня и чух в слушалката гласа му: „Добри, моето момче, много те обидих, нали? Бях много лош, нали? Аз те огорчих и ти ми се разсърди, нали?“ „Чакай — казвам — не съм ти се разсърдил. Разбрах всичко, нали ние се разделихме. . .“ „Не, аз те огорчих и ти няма да дойдеш вече. Много те моля да ми простиш,

моето момче!“ Почувствувах се в небрано лозе и му казах, че няма какво да му прощавам и че въобще не може да се говори по тоя начин. Тогава, за да се увери, че това е истина, той поиска да определим точно часа, в който ще ида при него, и то още на другия ден.

Разказвам цялата тая история, защото у Николай Хрелков ми направиха силно впечатление тази негова отзивчивост (какво бях аз все пак — един начинаещ поет!), добрината, чувството му за самокритика и неговата голяма скромност. И всичко, което се случи тогава, ми прозвуча като величие на духа и почувствувах колко един поет наистина може да бъде поет, когато очарованието му е не само в неговите стихове, а и в неговия дух. После имахме и други срещи с него. . .

— Сега вие цените ли Николай Хрелков като поет?

— Имам чувството, че след Девети той не е така популярен, както беше преди. Наскоро четох негови избрани произведения и видях, че в същност няколко от тях („Среднощна коситба“, една песен за моя роден край, „Балада за трите сестри“, отделни постижения в „Среднощен конгрес“ и някои други) са наистина произведения на голям поет. В края на краищата един поет се мери не по низините му, а по върховете.

— С какво се занимавахте, след като се върнахте от балкана?

— Отначало работех в ОК на РМС в Перник. След това отидох в София в Градския съвет на „Септемврийче“. Правих опити да следвам, после постъпих в ЦК на ДСНМ, където завеждах пресбюро, а след това сектор „Млади творци“.

— В същност кои фактори и какви съображения Ви ориентираха към писателското поприще — все пак дотогава сте бил все още поет-любител?

— Мисля, че ви разказах как започнах да пиша още почти дете, но докъм седемнадесет-осемнадесет годишната ми възраст в моите сметки въобще не е влизало писателството. Аз съм си мечтал много други неща, по друг начин съм виждал бъдещето си. Бях яко момче, борех се и мечтаех например да стана прочут борец. След това се занимавах с бокс и исках да бъда голям боксьор. После, когато се явих на преглед пред военната комисия и ми дадоха възможност да избирам частта си, защото бях изкарал идеалния коефициент, пожелах да стана летец (сигурно щях да стана, ако вместо в казармата не бях отишъл в затвора). По-късно, докато все още бях професионално неопределен, приятели ми помагаха да печатам стихотворенията си. Изобщо за съображения, които са ме ориентирали към писателското поприще, не може да се говори. Защото писането винаги си е било моя потребност, мое (макар и неточно казано) ежедневие, което в края на краищата си каза думата.

Но едновременно със склонността ми да драскам винаги съм се проявявал и в една друга област, заради която ще открия тука една скоба, за да ви разкажа някои неща.

Когато бях в прогимназията, при освещаването на един паметник в с. Расник, трябваше да рецитирам пред официални лица, дошли от София (спомням си, че имаше генерали, полковници и, както го наричаха тогава, владиката Стефан). Беше валяло дъжд, беше кално, сложиха една маса, учителката ми се вълнуваше. . . Рецитирах „Покойници". . . Изглежда е минало много добре, защото бях направил впечатление на официалните лица, а владиката дойде развълнуван с кръста, целуна ме и аз трябваше да му целувам ръка (макар че никак не ми се целуваше). Та искам да кажа, че паралелно с моята склонност към писането винаги е вървяла и склонността ми да бъда изпълнител. В гимназията, където и да отидехме, моите приятели разчитаха на мен — знаеха, че ще бъде весело и интересно, защото ще разказвам весели случки и анекдоти или ще имитирам. Същото беше и в затвора. Там играх Бай Ганьо в драматизацията „Бай Ганьо журналист", която направихме по Алеко Константинов. Беше доста сносно представление, че даже и управата на затвора беше дошла. Много често, когато хората бяха изморени, изтощени от глад, изнервени, разказвах весели истории, имитирах този или онзи от затвора и неусетно повдигах духа им. Така че много от тях и сега като ме видят, ме посрещат с усмивка на уста и започват да ми припомнят неща, които съм забравил; помнят ме повече като артист, отколкото като поет.

Та казах тия няколко неща, защото е интересно, че поради тая моя склонност след Девети дойде едно време, когато аз се изправих пред дилемата: актьор ли ще ставам или писател. И трябва да ви кажа, че мислих доста сериозно, понеже ми беше ясно, че две дини под една мишница трудно ще нося. Но все пак надделя това да пиша. И защо? Мислех си: е, добре, репетиции, генерална репетиция, минала е премиерата, а сега? Трябва да играеш ролята си в определени дни, в определени часове. . . Ами ако не ти се играе, ако нямаш настроение, какво ще правиш? И аз си дадох сметка, че истинският актьор, при каквито и да е обстоятелства, винаги е готов и може да играе, а аз не съм много способен на това и че у мене може би повече живее поетът, защото настроението е нещо, което за мене се оказва не само важно, но и решаващо. . . И, спомням си, след като работих две години в ЦК на ДСНМ, заявих, че искам да отида във вестника (вестник „Народна младеж"). Не ме освобождаваха, но аз настоявах и тогава ми казаха, че трябва да остана, докато ми се намери заместник. Работата се проточи и един ден отидох при Живко Живков (той тогава беше председател) и му казвам: „Живко, вие

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ БИБЛИОТЕКА

ще ме освобождавате ли или не? Не искам да оставам повече тука, защото нямам намерение да ставам министър, а ще ставам писател. Ако мога. . ., но това искам. Тогава Живко се засмя, каза: „Добре, добре, ще уредим въпроса“ и аз отидох във вестник „Народна младеж“ като литературен консултант. И, както виждате, всичко започна по една вътрешна потребност.

— Понеже казахте, че дълго време не ви е минавало през ум да печатате, кои бяха тогава първите ви слушатели?

— Това е интересно. Защото, когато написах първото си стихотворение, много исках да го прочета на някого, но тъй като нямаше никой, посветих в своята стихотворческа тайна нашето куче Малин. То ме слушаше, както сега си спомням, много внимателно и когато завърших, въртеше одобрително опашка.

— А все пак, кога и къде отпечатахте творба за първи път?

— Само не произнасяйте това „кога“! В това отношение съм направо сакат — трудно запомням не само дати и месеци, но и години. Едно събитие, станало преди десет години, мога да кажа, че е преди две, и друго, станало преди две години, да кажа, че е станало преди десет. За първи път ми беше отпечатано стихотворение преди Девети в ученическото списание „Младежко слово“[27], което се издаваше в Перник. Това стихотворение беше посветено на нашия директор от гимназията. Но той беше един вид иносказателен образ, тъй като тогава немците говореха за новия ред и аз като ремсист чрез подтекста на стихотворението го разобличавах и говорех за новото време.

След Девети добри приятели ме лишиха от това да изживея вълненията на всеки млад автор, който ще трябва да отиде в редакция, да предложи стихотворение на редактор, да трепери какво ще му каже той и ако одобрят стихотворението му, да се зарадва. . . Не можах да изживея това нещо. Защото един мой приятел, Христо К. Радев, беше взел от къщи мои сатирични произведения и ги беше дал на в. „Щурмовак“. А аз разбрах това, когато ги видях вече отпечатани[28]. Много смешно беше, че, както бяха разположени едно до друго, и под двете поотделно пишеше името ми Добри Жотев. Това бяха сатирични стихотворения — едното се отнасяше до опозицията, другото за войната и Хитлер, който по това време правеше, мисля, тотални мобилизации.

След това пък друг мой приятел взе от мене едно стихотворение („Балада за кича“), което беше занесъл на Никола Фурнаджиев в „Литературен фронт“. Фурнаджиев беше направил някаква поправка (и добре я беше направил) и аз видях стихотворението също излязло[29].

— В кои издания (вече няма „кога“) публикувахте по това време?

— Печатах, мисля, във в. „Труд“, ако се не лъжа в „Работническо дело“, пак в „Литературен фронт“[30]. . .

— Не мислехте ли за книга?

— Въобще не мислех. Добрите ми приятели понякога ме подсещаха за това, но аз пак нехаех. . .

— Дали това е било просто нехаене, а не чувството за висока взискателност, с което сте ни познат?

— . . . Може и да сте права. Сега си спомням нещо, което искам да ви разкажа.

С Христо Радев, за когото споменах, се сближихме в Скопския областен затвор, където ни преместиха от Софийския централен затвор. Преди това той е бил един от редакторите на ученическото сп. „Звън“ и от него аз слушах за някои наши писатели, като Ал. Геров, Богомил Райнов и др., с които той лично сепознаваше. В разговорите, които водехме, той ми беше обещал, че като излезем от затвора, ще ме запознае с тези писатели. И действително, когато се видяхме след Девети, той реши да ме представи един ден на Ангел Каралийчев. Тръгнахме, а аз, слязъл от балкана, още си ходех с шмайзера (носех го може би два месеца след Девети), свикнал си бях с него, ей така, беше ми удобно да си поставям лакътя. . . Та тръгнахме ние с него по популярните банки, където Ангел Каралийчев и Владимир Русалиев редактираха едно списание, мисля, „Кооперативна мисъл“[31] беше. И когато се качвахме по стъпалата в коридора, излезе Ангел Каралийчев (веднага го познах, такъв, какъвто го бях виждал по клишетата на читанките). Смутих се, а Христо извика: „Ангеле, Ангеле!“ Каралийчев се обърна към нас и изтръпна. Изплаши се изглежда, че ще го арестуваме, защото ме виждаше с шмайзер, и целият прибледнял, започна да тепа към нас. И аз почувствувах какво облекчение настана у него, когато Христо му съобщи, че съм млад поет, с който искал да ме запознае.

Отидохме в редакторската му стая и там бях представен и на Вл. Русалиев. Поискаха ми стихове, аз занесох, и когато отново отидох на другия ден, започнаха да обсъждат дали е подходящо името ми Жотев. Даже си спомням как Каралийчев се разхождаше от единия ъгъл на стаята до другия с ръце в джобовете и каза: „Мисля, че е добре, аз съм за Добри Жотев.“ Бях много изненадан и поласкан, защото тия хора говореха за мене вече като за поет и трябваше само да се уточни името ми.

След това започнах да ги посещавам често и веднъж Вл. Русалиев ми възложи да напиша едно стихотворение за републиката.

— Вие можете ли да пишете по поръчка?

— Това е първото ми и последно стихотворение, което съм писал по поръчка. Но го написах, спомням си, върху купона за хляб

във влака от Перник до София, докато пътувахме с брат ми. И когато го занесох на Русалиев, той го оцени като великолепно (беше много щедър на оценки), преписа го със своя красив и четлив почерк и веднага го изпрати да се печата[32], а след това ми написа една касова бележка за хонорар, хиляда и няколко лева тогавашни пари, което беше за мене голяма сума. При това той каза, че мога да го взема веднага, преди да е излязло стихотворението, но след това да се върна при него. И чак когато се върнах с парите и той каза: „Хайде сега да идем да го полеем", аз разбрах, че е бил така щедър, защото му се е пиело, а, изглежда, е нямал пари.

Но когато дадох на Вл. Русалиев повече стихотворения и отидох да чуя мнението му, го срещнах на входа нещо забързан. . . „А, казва, Добри, добре че те срещнах, ела с мен." „Къде", му казах аз. „Ела с мен, казва, ще направя от теб събитие." Какво събитие, обърках се. „Отиваме, казва той, в „Хемус" и подписваме договор, за да ти издадат стихосбирката." Всичко това ми се видя много лекомислено, защото не смятах, че стиховете ми са вече за издаване в книга и започна голяма разправия на вратата, докато го убедя да се откаже от идеята си. После казах за тая случка на Каралийчев и той се съгласи с мен, че в поезията повече от всяко друго изкуство не трябва да се бърза.

— Защо мислите така?

— Защо ли? Защото поезията не търпи оценка „добър". „Добър" във поезията е равно на „двойка". В нея трябва да получиш най-малко „много добър", за да си поет. Тя е извън литературния фалш — или ще те грабне изцяло, или изобщо не ти е потребна. Защото поезията е войник, тя се свързва директно с читателя и пътища за отстъпление при нея няма.

— Това не се ли отнася и за другите проявления на литературата?

— В прозата можеш да четеш и зарад сюжета, интрижка някаква да намериш, някой добър образ, сам можеш да досъздадеш. . . То е нещо, както при цигулката и пианото, да използувам това илюстративно сравнение. На пианото може да се свири добре и да е приятно. На цигулката не може. Или трябва да се свири от много добре нагоре, или няма цигулар и няма цигулка. Разбира се, всичко това не искам да се взема в абсолюти, аз говоря нарочно малко по-силно и по-хиперболизирано, за да може да се разбере по-добре същността на това, което искам да кажа.

— В такъв случай каква е „мисията" на поезията според вас?

— Ако прозата е битът на времето, историческият момент като ситуация, като обстоятелства, като социално-политическа картина, тоест като видимост на времето, то поезията като проявление е емоционална картина на това време. Нека погледнем чрез какво оста-

наха свързани големите поети с националната ни съдба? Ботев например е Ботев, защото изрази емоционалния строй на едно време. Смирненски, Яворов, Вапцаров ни оставиха картина на емоционалния, ако щете, социално-емоционалния дух на своето време. Димчо Дебелянов написа интимни елегии, но в тях също остави емоционалния портрет на своето поколение. Не съм убеден, че в същата мяра са нещата например при Теодор Траянов, Кирил Христов, дори Пенчо Славейков, също много талантливи, които останаха като че ли стъпили с единия крак във времето си. А Вазов се извиси! Защото в неговата поезия можем да намерим целия емоционален живот на един народ в определен период от националното време. (Какво е „Евгений Онегин", да се отклоня малко, ако не емоционален портрет на едно време!)

— В този смисъл, какво мислите за Атанас Далчев!

— Колкото и на пръв поглед да кръжи в свой собствен периметър, поезията на Далчев е нещо като Дебеляновата — закономерностите на едно време присъствуват в нея чрез един по-косвен вариант.[33]

— Къде отнасяте поантата на емоционалното време в настоящия момент?

— Ние живеем във време, което се нуждае не от лекомислен патос, а от *мислене*. И щом става дума за поезия, това трябва да е емоционалното мислене, мислещото сърце. Да държиш пулса на времето това не значи да се възхищаваш безкрайно от това време, а като преживееш драмата му, да го търсиш в неговото бъдеще.

— Как оценявате поетическата съдба на Вашето поколение, пак от същата гледна точка?

— На нас, поетите от „зрялото поколение", в това отношение ни липсва доста. Защото на нас ни е по-лесно да вървим по течението вместо срещу течението. Ние търсим повече отвлечени образи, красиви настроения, някакви много общи неоформени чувства, които те облъхват и се разсейват, без да оставят следи. А, общо взето, това е едно талантливо поколение. И едновременно с това ние може би имаме някаква недостатъчност на таланта. Защото талантът е сложно нещо, той не е само изобразителна способност, той е трудолюбие, характер, чувство за обществена отговорност, той е наличие на съвест, той е способност да се организираш и много други неща. Когато някое от тях липсва, талантът вече е непълноценен и накърнен. И може би недостатъчното присъствие на личности между нас прави възможно да се получава един такъв недостиг. Поетическата дарба има своя заслужена биография тогава, когато е поставена в контекста на другите човешки и граждански отговорности. А когато един поет разчита само на нея, това е тъжно! Защото в пое-

зията не е най-важен талантът, а онова, което той е способен да побере. . .

— С такъв максимализъм ли се отнасяхте и към младите в качеството си на литературен консултант във в. „Народна младеж“?

— Трябва да ви призная, че тогава съвсем не съм се чувствувал жрец в храма на младата поезия и ми е чудно как съм посмял да се занимавам с такава работа, без да имам ни теоретическа, ни педагогическа, ни кой знае каква и да е литературна подготовка.

— Но все пак сте работили с тях, както е известно, много успешно.

— Преди години критикът Борис Делчев, който очевидно е бил шокиран от консултантската ми работа, ме закачи в Клуба на журналистите: „Ти какво събираш около себе си младите? Още ли не си разбрал, че на поезия не се учи?“ Отговорих му, че нямам никакво намерение да върша подобно нещо. „Не те разбирам — рече той. — Уточни се.“ Ами, казвам, опитвам се да раздухвам огъня, където е слаб, ако е зареден с гориво; поливам го, когато гори на вятъра; провокирам мислене; старая се да прецеждам мътилката от главите; понякога тревожа, отчайвам дори; ако е нужно инжектирам самочувствие и стряскам заспали на фалшиви лаври; соча върхове и прочее все от тоя род. Борис Делчев се засмя: „А, виж така може.“

В същност тогава може би сам още съм се учел да пиша и затова вярвах в младите, раздавах се, вълнувах се. Колко пъти съм изпотявал с най-тежки думи някои поети, а те ми прощаваха, защото са усещали, че то е от обич. Аз се мъчех по възможно най-директния начин да воювам с автора за самия него. И, изглежда, съм успявал, което може да се види от книгите им: Първан Стефанов е едно, Иван Динков—друго, Константин Павлов—трето, Любомир Левчев — четвърто, Михаил Берберов—пето и т. н. —да се похваля със закъснение. (Какво да се прави, като винаги съм блестял с това драгоценно качество — скромност.)

— Това са поетите от т. нар. „априлска вълна“, тоест поетите, които се развиха и реализираха след Априлския пленум — 1956 г. Те, доколкото знам, се считат ваши „синове“, а вас наричат „татко“. Бихте ли разказали нещо за тях от онова време?

— Какво да ви кажа. . . Всеки от тях си носеше по онова време своя темперамент. Марко Ганчев беше вглъбен в себе си, Никола Инджов по-отворен, Владимир Башев педантично изпълнителен, Андрей Германов неравен и в настроенията, и в творчеството си, Максим Асенов спонтанен и подозрителен, Йордан Милев деликатен повече, отколкото трябва, Надя Кехлибарева прилежна като ученичка, Евтим Евтимов нетърпелив час по-скоро да овладее поетическото изкуство. . . И всички те реагираха и пишеха по различен

начин. Някои осъществяваха произведенията си по чисто емоционален път, други бяха по-рационални, трети притежаваха умението да написват стихотворението на един дъх. . . Аз чувствувам всеки един от тия поети като едно мое стихотворение и тази моя „стихосбирка“ може би ще се окаже по-свястна от останалите, които съм написал. Не знам. . . Но аз ги обичах, обичам ги и сега, макар някои от тях да ми донесоха вече по някоя и друга грозотийка. Защото моите някогашни млади поети не са вече толкова млади. Някои респектират с прошарените си коси, други се натовариха със солидно телосложение — профил и анфас, трети вече се вглеждат в децата си дали не са ги надхвърлили на ръст. Доста от тях влязоха в списъка на Съюза на писателите, почти всички са редактори във вестници и списания, стихосбирките им стоят в библиотеките и аспирират за свое място в българската литература. . . Изобщо някои от тях позабравиха младежката поетическа „лудост“ и започнаха да проявяват качества на нормалност, да държат твърде на удобствата си, да се интересуват къде зимуват раците, да ги влекат високи служби и позабравиха, че успокоението е смъртният враг на поезията. Но независимо от някои неприятни явления тяхното ято летя и продължава да лети.

Аз съжалявам, че съм забравил много от „събитията“ от стаичката на „Гурко“ 23[34], която представляваше нещо като гнездо на млади поети. Защото освен поетите, които станаха имена в литературата, оттам минаха и стотици други автори. В моята памет са останали лица, очи, вълнения, отделни стихотворения, образи от тях, атмосфера на смели помисли, другарство, търсения, оптимизъм, спорове. . . едно време, което е заминало и не може да се повтори. Помня, че веднъж бай Манол портиерът ми донесе един голям тефтер. Попитах го защо ми е тоя тефтер, а той ме осведоми, че ми го е изпратил завеждащ отдела Веселин Николов, за да си водя дневник на литературния консултант. Добре, ама аз нищо не направих. Изписах няколко страници и понеже никога не съм могъл да се похваля с организираност, го зарязвах и след това го загубих. Чак сега оценявам каква загуба беше това за мен.

— В тази си консултантска дейност вие самотен ентусиаст ли бяхте или получавахте някаква подкрепа от културната общественост и Комсомола?

— Като изключим младите поети, с които работех, малцина разбираха какво върша и защо го върша. Такива хора имаше и в самия вестник „Народна младеж“, които не дооценяваха значението на една такава работа и в резултат на това в края на краищата щатът литературен консултант беше съкратен. Сметнаха, че щом не захранвам ежедневно вестника с материали, това място е излишно. Младите

поети обаче не се съгласиха с тия доводи и енергично настояваха да се върна във вестника. Тогава редакцията ми предложи да поема отново работите срещу хонорар, понеже бях вече на щатна работа в издателство „Народна младеж“. Приех, но и издателството, разбира се, също се превърна в консултантска работна площадка.

От всички неразбиращи обаче най не разбираше какво върша портиерът бай Манол. Стаичката, в която приемах младите поети, беше залепена до портиерната му и на междинната стена имаше прозорче, но то не му помогна да проникне в „тайните“ ми. Той знаеше какво е главен редактор, какво е завеждащ отдел, какво е репортер, но аз какво съм, не можеше да се догади. Идват там разни момчетии с якета, с клинове и туристически обувки; тоя, дето му викат консултант, ги приема; четат разни листчета, карат се като хамали, пушат като цигани — неясна работа. Накрая бай Манол ме взе на подбив и започна да ме нарича доктор Жотев. Ежедневната му реплика беше: „Докторе, днес ще приемаш ли завързаците?“ или: „Докторе, днес идва един, дето не съм го виждал, ама нещо май му се губи.“

Но един прекрасен ден съвсем неочаквано спечелих авторитет пред бай Манол. Дойде на консултация полковник. Бай Манол го пусна при мен, като стана на крака и остана много изненадан, че такъв важен човек е опрял до мене. Превърнал се целият в слух, отвреме навреме дори се извръщаше да поглежда през прозорчето.

Полковникът беше дошъл да се консултира за едно свое стихотворение. То се оказа несполучено. Аз се опитах да изясня на автора в какво се състоят недъзите на творбата му, тъй като един литературен консултант не може да се задоволи само с оценката „не струва“. Но човекът, свикнал да чува „слушам“ и „тъй вярно“, започна най-необосновано да ми противоречи. Не можех да се вредя от приказките му, за да проумее за какво става дума. Това продължи, докато не разбрах, че трябва по някакъв начин да го заставя да слуша. Тогава интуицията ми подсказа, че е необходим „юмручен удар“ по съзнанието. Рекох му рязко: „Другарю полковник, вие сте полковник в казармата. Полковник тук съм аз, вие сте редник, ще ме изслушате или да ви изпратя?“ Човекът, смутен, ми се извини и разговорът протече нормално. После, убеден и доволен от консултацията, полковникът се сбогува.

Той си отиде, но бай Манол беше изумен. Още на другия ден беше тръгнал из редакцията да разказва как съм „смръзнал кръвта“ на полковника и как той станал по-нисък от тревата. Оттогава портиерът никога не ме нарече доктор Жотев.

— Продължавате ли да следите новите поетични смени?

— Не така активно и цялостно, но имам някакъв поглед върху тях.

— Намирате ли съществена разлика между поколението на някогашните ваши „възпитаници“ и днешните поколения?

— За разлика от някогашните млади поети днес всички са се научили да пишат стихотворения. Четеш, препрочиташ и виждаш, че има всичко: и образи, и подтекст, и поанта. . . само поезията се губи някъде. Ако някой от тия автори ми донесе такова стихотворение за консултация, ще ме затрудни истински. По-лесно ще ми бъде, ако стихотворението не е изпипано професионално, но представлява, така да се каже, жив организъм. Ще направим необходимата операция, ще отстраним израстъците и циреите, то ще оздравее и ще заживее пълнокръвно. Но ако поднесеното стихотворение не е жив организъм, а труп, макар и атлетически, какво би могло да се направи? Единственото възможно нещо е аутопсия, за да се установи от какво е последвала смъртта. Нека бъда извинен за тия сравнения — аз отново хиперболизирам, за да бъда по-ясен.

Доколкото ги познавам, у сегашните млади поети най-много ме тревожи идеята им да докажат, че поезията е не мислещо сърце, а чувствуващ мозък. Само че как ще се постигне това чрез претенциозна и изсушена разсъдъчност, не знам.

— Кои проявления в поезията на най-младите ви смущават най-силно?

— Според мен едно поетическо произведение би трябвало да вълнува. Но стигам до заключение, че на някои от младите това се вижда отживяла работа. Вместо да вълнуват, те като че ли предпочитат да смайват и ми се струва, че някога успяват. Но поезията е искреност, а искреността и фокусът никак не си импонират. От друга страна, голяма част от сегашните млади поети пишат в свободен стих. Нищо лошо, само че на тях, изглежда, не им е ясно, че свободният стих не е свободен. Той има свой ритъм и оркестрация, които не са подсигурени ни от ямба, ни от дактила. Подобно на цигулката свободният стих няма клавишите на ритмическите стъпки, а само гриф, върху който ръката на вдъхновението трябва да намира песента единствено с помощта на своя слух. Това не е много ясно на някои от опитващите се да пишат, защото поезията им прилича на проза, симулираща свободен стих. Други са научили доста хватки и си служат твърде ловко с тях. Едно хрумване, една интересна ситуация и стихотворението е готово. Но най-много ме смущава илюзията на младите поети, че яснотата е елементарност, плиткост, опростенчество. И тука е най-голямото им недоразумение. Може би затова някои днешни автори се стремят към неясни словесни усложнения, за да изглежда поезията им дълбока. Излишно старание! На тях

искам да кажа, че в дълбоките води, колкото и бистри да са те, дъното не се вижда. Само плитката вода може да се мъти.[35]

— Кой от младите поети ви харесва?

— Иван Цанев, Миряна Башева, Интересни ми са Калина Ковачева, Екатерина Йосифова. И не само те. . .

— Другарю Жотев, слушала съм за младежкия кръжок в Своге, в който, струва ми се, сте участвували и вие. Какво представляваше този кръжок и лично на вас той даде ли ви нещо?

— Курсът за млади поети в Своге се сформира в първите години след Девети септември. По това време аз работех в ЦК на ДСНМ, отговарях по организационна линия за този курс и в същото време бях курсист в него. Там беше и цялото мое поколение поети и поетеси. Доколко сме могли да се научим на поезия в него, не знам, но беше интересно, защото четяхме произведенията си един на друг, правехме им анализи, спорехме — изобщо учехме се да мислим върху поетическите факти. Но най-много съм запомнил тоя курс със срещите, които имахме с по-възрастни писатели. Те ни посещаваха в Своге, споделяха свои впечатления за поезията и ние имахме възможност да разговаряме с тях. За мен паметна остана срещата ми с Елин Пелин.

Спомням си как настръхнах, когато тоя грамаден човек влезе през вратата. Той говори с нас просто и хубаво, а след това излязох с него да се разходим из Своге. Елин Пелин беше много зле със сърцето и затова вървяхме бавно, той се уморяваше и трябваше да спираме от време на време. После влязохме в някакво свогенско кръчме, където се оказа, че всички келнери го познават. Развикаха се в един глас: „О, бай Пелине, добре дошъл!“, намериха ни маса и седнахме. По едно време Елин Пелин се загледа в двама души, които пиеха, и с някакво умиление ми каза: „Ето, виж ги, като моите герои.“ Чак тогава се вгледах и видях, че наистина двамата, които се черпеха и чукаха на отсрещната маса, страшно много приличаха на Пижо и Пендо.

Излязохме от кръчмето, тръгнахме пак през Своге и по едно време той спря, застана насреща ми и ме попита как се казвам. Аз му казах името си, а той се замисли и каза: „А, а, а, аз съм чел.“ Не повярвах на думите му, защото какво можеше да е чел! Аз имах малко стихотворения, печатани по различни вестници, и нищо повече. Но се оказа, че наистина е чел. Спомняше си, че бил чел нещо за моето село. . . как се казвало? Помогнах му със заглавието „Моето село Радуй“.[36] Ах, да, това бил чел и стихотворението му харесало. Да съм се държал за народа и нямало да сбъркам.

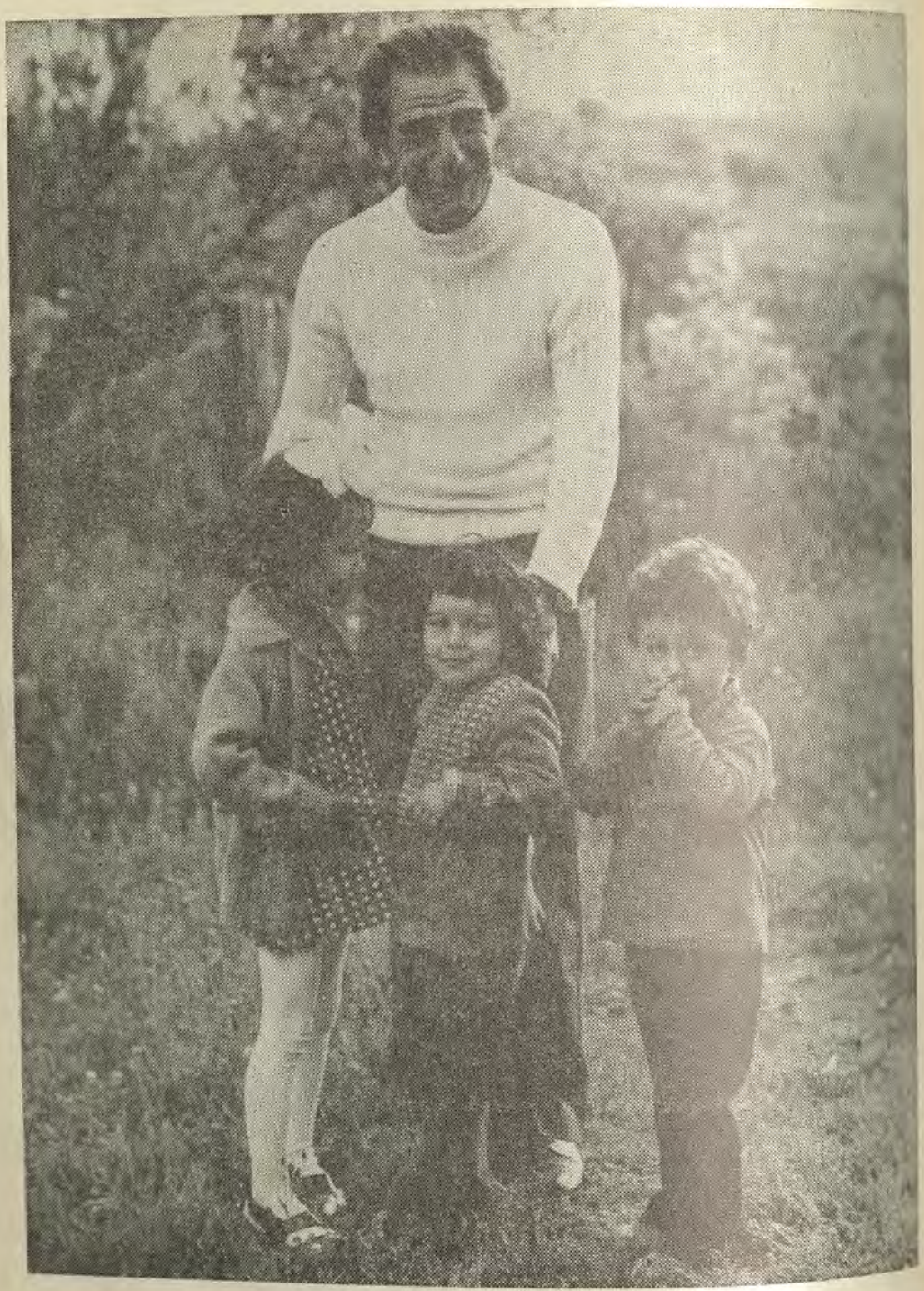
Заговорихме за курса, за смисъла на неговото посещение и той ми каза: „Аз съм дошъл при вас, млади хора, да ви уча на ум и ра-

Диалог за поезията с Михаил Берберов

В приятелски разговор с Орда Тупанджията

Сред бъдещите си читатели

зум, вие сигурно не ме слушате, пък да ти кажа право, няма защо да ме слушате. Защото вие си идвате със свои мисли, вие имате свои идеи, вие сте едно бъдеще, а пък аз съм едно минало. Каквото съм направил, аз съм го направил, а това, което ще направите вие, то ще бъде различно от моето." И след като повървяхме и стигнахме някъде към гарата, Елин Пелин се спря пред една къща и дълго време я гледа. Това беше една жълта къща и въпреки че сега имаше по-големи от нея, личеше, че тя на времето е била най-голямата в Своге. Усещах, че тя го вълнува, че нещо си мисли и чаках да видя какво ще ми каже, а той по едно време се обади: „Аз бях млад и къщата беше млада. Аз остарях, и къщата остаря." И после: „Едно време в тая къща живееше една госпожица. Тая госпожица всяка сутрин и всяка вечер (тогава минаваше влакът) излизаше от къщата с бяла рокля и червено чадърче и отиваше да посреща влака. Излизаше тая госпожица сутрин, дочакваше влака, като че ли някой трябваше да пристигне, но никой не пристигаше, тя никой не посрещаше и се прибираше в къщата с бялата рокля и червеното чадърче. Вечерта тя отново излизаше, заставаше на перона, идваше влакът, слизаха хора, тя стоеше, като че ли чакаше някого да дойде, но той пак не идваше. На другата сутрин отново и вечерта пак същото — така я помня много години наред да чака и да не дочаква, докато лека полека си остана стара мома . . ."Помълча и после току рече: „Ако успея, ще го напиша. Това е разказ". Аз усетих много силно вълнение. Елин Пелин ми беше дал възможност да надникна, така да се рече, в частица от неговия творчески процес. Можех да видя как тоя писател достига до темите си, как ги измисля, как ги намира в живота, как това, което е заслужавало внимание, е останало в паметта му и той, толкова годишен, помни тая история от младините си и иска да направи от нея разказ. Виждах нещо от живота, което той би могъл да възкреси в литературата, да му даде отново живот и да го направи безсмъртно произведение . . .

За много неща говорихме в този разговор: за наши писатели, за негови оценки на нашите писатели, но тука не искам да разказвам за тях.

Между другото, поизлязохме вън от Своге, където имаше някаква зелена нива. Той се загледа в нея и каза: „А тука едно време бяхме е-е-е горе, дето се вижда тая круша, с една жена. Много хубаво беше." И с това приключи разказът му. Но по интонацията на гласа, по чувството, с което го каза, по изражението на лицето му можех да си представя това „хубаво", без да ми го описва.

Елин Пелин ми разказа и една история от неговото приятелство с царя, с когото ходел известно време много често на лов. Веднъж ловували и се върнали да спят в някой от дворците (не си спомням

в Ситняково или в Бистрица беше). Там царят имал някакво езерце, в което бил донесъл от Европа цветни риби (тогава очевидно още не ги е имало у нас), с които му се похвалил. Радвал се много, след това вечеряли и легнали да спят. Но на сутринта Елин Пелин се събудил рано (царят спял до по-късно) и понеже му било скучно или кой знае какво, решил да направи номер на царя и с една въдица взел и извадил всичките цветни риби. А когато към девет-десет часа царят се събудил и видял това, той започнал да крещи. „Аз — ми разказва Елин Пелин — се обърках и не знаех какво да правя. Много се беше ядосал царят. И какво да кажа, какво, па току му викам: „Така е Ваше величество. Когато царете спят, народите безчинствуват.“ Тогава царят не издържал, засмял се и така, казваше Елин Пелин, работата се пооправила.

С Елин Пелин тогава прекарахме три-четири часа, но те са ми оставили неотразимо впечатление. Имах досег с един голям писател, когото знаех от произведенията му, с един голям човек, величието на когото беше в неговата човешка простота, с която той се отнасяше към другите, с която говореше и правеше своите съждения. С десет думи той можеше да изрази мисъл или идея, за които друг би написал десетки страници. . . Елин Пелин почина няколко месеца след това негово идване в Своге. . .

— Вие претърпели ли сте някакво литературно влияние от Елин Пелин в прозата си?

— Кръстьо Куюмджиев писа някъде, че моите разкази с нещо му напомняли Елин Пелин, само че при мен проблемите били по-сложни.[37] Аз не мога да кажа, че прозата на Елин Пелин е оказала някакво пряко влияние върху мен. По-скоро може да се говори за внушение. Внушението за простота на израза. От Елин Пелин най-силно съм почувствувал, че простотата е най-доброто средство за изобразяване. И пак от него съм усетил сложността на пътя до тая простота. Защото простотата в изкуството е твърде сложно нещо.

— Оказа ли ви някаква помощ като пишещ човек литературният кръжок на РМС,[38] в който знам, че също сте участвували?

— Не знам кой мой приятел ме беше препоръчал на ръководството на тоя кръжок, та ме прие за член в него, но той наистина е един от факторите, които ми помогнаха като пишещ. Не защото там се е разгръщала някаква голяма учебна работа или защото той е бил някакво училище за писатели, не. Помощта на този кръжок беше по-скоро косвена, чрез атмосферата, която създаваше. Там може би за първи път и най-ярко си дадох сметка, че за литературата трябва да се мисли аналитично, творчески, понеже най-често заниманията ни се състояха в това да обсъждаме произведения на членове на кръжока.

И си спомням, моето бойно кръщение в този кръжок беше, когато трябваше да обсъждаме стихотворенията на поетесата Катя Георгиева. Тя отдавна престана да пише, но тогава беше известна поетеса.

Взех от цикъла и го зачетох с предубеждението, че това са стихове, които ще ми харесат, защото са от поетеса с име. Но когато ги прочетох, останах много смутен, защото стиховете не ми харесаха. А знаех, че ще трябва да кажа мнението си за тях (практиката беше всеки поотделно да се изкаже), но че това няма да бъде достатъчно, и за да бъда убедителен, трябва да се аргументирам защо тези стихове не ми харесват. Това ме накара да размисля сериозно върху тях, за да бъда сигурен в преценката, която ще им дам.

На сбирката всички се изказаха възторжено и приеха стихотворенията на К. Георгиева като нещо безспорно. На мен ми беше ужасно неудобно, че ще трябва да засенчвам това впечатление, но и тогава си бях аз и не можех да си изкривя душата. Изчаках всички и се изказах последен. Казах всичко, както го мислех, и седнах. Получи се известно напрежение и неудобство. Още повече, че на сбирката присъствуваше и Атанас Стойков, който завеждаше отдела в ЦК на ДСНМ. Всички очакваха неговото становище.

Ат. Стойков взе думата, за да обобщи, и каза: „Исках да кажа нещо, но понеже другарят, който се изказа преди мен, в същност изрази и моето мнение, няма да го повтарям. . .“ И тъй нататък. От тоя момент добих „голям“ авторитет в кръжока и се утвърдих в него като „критик“. Весели години бяха.

— Първата Ви стихосбирка „Жажда“ излезе през 1951 г. и съдържаше ранните Ви стихотворения. После издадохте поемите „На гости у дявола“, след това книга с любовна лирика „Обич моя“. . . Как прие критиката първите ви книги и какво въздействие оказа върху вас нейното отношение?

— Както ви разказах, в началото уж тръгна добре. Печатаха ме, без да проявявам някаква особена инициатива, канеха ме оттук-оттам, дори и първата си стихосбирка издадох пак под натиска на добри приятели. Нешо Давидов написа за първата ми книга рецензия, която беше озаглавена „По верен път“[39]. . . Нормално и добре, но само в началото. Защото след това написах „На гости у дявола“ и трябваше да чакам десет години, за да бъде отпечатана. Ходех по издателства, убеждавах ги, а те си правеха лоши шеги: „Тебе още ли не са те арестували?“ И едва когато станаха конгресите и Априлският пленум, нейното отпечатване стана възможно. Защото в тази книга се опитах да обобщя някои от основните недъзи на времето ни, да въоръжа, да помогна на действителността ни да отхвърли от себе си отживялото и недостойното за нея. Книгата излезе, само

че критиката почти не писа за нея. Тончо Жечев написа една интересна статия,[40] а Михаил Маринов отпечата една абсолютно отрицателна рецензия.[41] Не знам защо, когато се напие, понякога започва да ме моли да съм му простял, понеже тогава му били наредили да напише тая критика. Кой му е наредил, какво му е наредил, дали му е наредил, не зная, но за тая книга се писа толкова.[42]

В „Обич моя" бях събрал любовната си лирика, но и за нейното издаване чаках три години. Възраженията и срещу нея, както при „На гости у дявола", не бяха литературни, а чисто и просто възражения от „политически" характер. Бояха се, защото книгата им се виждаше несинхронна със социалистическия морал. Нещо според мен абсолютно несъстоятелно, защото тази книга е една война за по-друга етика в любовните отношения, една война срещу остарелия морал и фактически това е книга за човека, с една мечта той да бъде по-добър, по-прекрасен, по-истински, по-цялостен. Но и тя на някои се беше сторила безнравствена.

В поемите на четвъртата си книга „Викове" се опитах да отразя една драма на нашето време, която произтече от култа към личността. Написах ги със сърце, искрено, не исках да спестявам нищо. Но и тази книга беше посрещната с мълчание[43] и някак си с това „ти да си благодарен все пак, че книгата можа да излезе". Даже, спомням си, веднъж говорим с един отговорен другар върху поемата „Анамнеза" и аз му казвам: „Защо се сърдиш, казал ли съм в тази поема нещо повече, отколкото е казано в документите около разобличаването на култа?" А той ми казва: „Да, това е, но много силно звучи." Стана ми тъжно; излиза, че може да е казано, но да не звучи силно. . . изобщо абсурден разговор. За тази книга също се наложи да се блъскам пет-шест години, докато излезе. И после трябваше да чакам още пет-шест години, за да излезе книгата ми „От дявола до кибернета". Даже зарад нея издателството имаше неприятности. Сега всичко това изглежда много смешно, но си беше така. За тази книга също не писаха. Критиката май не проявява вкус към такива книги, не иска да си слага, както казва нашият народ, „здрава глава в тръни". . . Нещо повече: и критиката, и издателите се държат така, като че ли „На гости у дявола" и „Викове" въобще не съществуват, като че ли въобще не съм ги писал. Защото вече два пъти ми правят „Избрано" без нито едно произведение от тия книги. А избрано, както се знае, все пак се прави от всичко, което е писал един автор. Това е невероятно, но е факт.

— Всичко това не Ви ли е огорчавало и потискало, не Ви ли е пречило да продължите да работите?

— И да, и не. От една страна, проявленията на целия тоя дребничък страх да се погледне истината в очите, целият тоя подличък

страх да избягат от отговорността за нея у много хора ме разстройваше. Тогава търсех някакъв временен отдушник, който да ме стабилизира, или оставях това на времето. В такъв период например, когато бях много травматизиран и имах нужда нещо да ме разтуши, не знам защо у мене дойдоха от детството тия весели спомени за детските щуротии на село и написах хумористичната поема за деца „Лесньо", в която става дума за едно момче, което непрекъснато търси леснини, а все трупа бели на главата си и си плаща, както се казва, за дяволъка. Така беше създадена и книгата ми „Птичи хор".

От друга страна обаче, имам в характера си нещо такова, което не ми позволява да зарязвам делата наполовина, преди да съм ги извел до техния край, щом съм бил убеден в смисъла на тяхното начинание. Тук си спомням една история с участъка, която искам да ви разкажа, защото е много показателна в това отношение и която може би ще ви помогне да разберете какво точно искам да кажа.

Когато бяха започнали арестите в Перник през пролетта на 1942 г., бях в София и без да подозирам нищо, се върнах с влака. Даже си спомням, че бях в особено лирическо настроение, в приятна тъга (беше хубав слънчев ден). . . аз си приказвам с едно приятно момиче, една такава тишина и спокойствие. . . И слизам от влака (на гарата имало легионери да ме покажат на полицията кой съм), тръгвам си, а някакъв човек ме хваща под ръка и казва: „Ела с мен до участъка за малка справка." (Тази малка справка се оказа три години в затвора.) А в участъка още с пристигането ми започна някакво ликуване, разнесоха се някакви радостни викове: „Доведохме Добри!" Защото, изглежда, са смятали, че са ме изтървали. Снеха ми колана и връзките на обувките и ме вкараха в една килия, в която не можеше да се легне, а можеше само да се седне, без прозорци, една дупка само, колкото тухла, за да влиза все пак въздух, и една крушка, която като изгасяха, настъпваше абсолютен мрак. Спомням си, че бях съвсем неподготвен за такова нещо и усетих някакъв бесен порив у мене: Въздух! Свобода! (както има една картина). И не знам какви усилия са ми били нужни, за да не почна да удрям по вратата и да крещя да ми отворят. След това ме повикаха на разпит при началника на тайната полиция, към полунощ започнаха инквизициите. . . Аз разказвам така подробно обстоятелствата не просто заради атмосферата, а защото се опитвам да предам оня психологически контекст, в който се изявиха моите реакции. . .

Та в ареста една нощ с подути крака и ръце от побоищата, изтощен от жажда (имах халюцинации даже, че тече чешмичка в килията), на предела на силите си, очевидно съм започнал да търся доводи, с които да се оправдая пред себе си (нещо, много характерно за човека), да си освободя пътя към отстъплението или по-точно към

предателството. И в някакви просветления, които съм имал като скитника между звездите на Джек Лондон, търсех подкрепа в историята на човечеството и моето болно въображение акцентираше все примерите за голямото разминаване в съдбата на жертвите и идеологията. Мислех за всички безплодни опити на човечеството да създаде ново качество общество, да създаде друг човек (защото ние не сме първите, които са се заемали с тая задача) — за Френската революция и третото съсловие и за това, какво фактически остава от нейните идеи, за неосъществените мечти и печалния край на Робеспиер и Дантон; за жертвоготовността на първите християни и как същото това християнство, с цялата му хуманност и тая страшна, дълбока вяра, заради която са загинали толкова хора, по-късно гореше на клади; и за нашите апостоли, за техните мечти и разочарованието, което донася следосвобожденската действителност; мислех за тоя непрекъснат нагон на човечеството, на герои от това човечество да го претворят, да го пресъздадат, да го направят по-добро, и за неуспехите на тия герои. Мислех и търсех оправдание, за да си разреша да изляза от тоя ад, защото повече не мога да издържам. И всичко това го приех за достатъчно, за убедително, за да направя признание. И кое ме спря? Аз някак успях да преодолея себе си и стигнах до съзнанието, че както и да е, каквото и да е, може да си най-голям глупак, че си обещал, но ти си обещал на твоите другари да не ги издаваш. Ти си им обещал! Това не можах да прескоча и не намерих никакъв довод срещу него.

Ето, това е нещото, за което почнах да говоря. Може да го наречем характер, може да го наречем първични, основни неща в психиката на човека, може да е съвест или някакъв изконен човешки закон. Но то е нещо, което, загубиш ли, каквато и идеология да изповядваш, и най-възвишена, и най-прекрасна да е, ти пет пари не чиниш, защото без него ти ще проиграеш всяка идеология.

Не знам дали съм достатъчно ясен и дали ме разбрахте добре, но това е основното, което ме крепи. И в живота, и в творческото ми поведение.

— За белетристичния ви сборник „Преживени разкази“ критическите отзиви дадоха висока оценка, книгата получи годишната награда на Съюза на писателите[44] и, струва ми се, по повод на тази книга станахте заслужил деятел на културата. . .

— Това е вярно, но за мен то също съдържа един парадокс: излезе според някои, че тая книга е най-доброто, което съм направил, че аз, лирикът, съм постигнал най-съществения си успех в белетристиката. „Преживени разкази“ може да е сполучена книга, но тя не стои по-високо от поетическите ми книги, макар че сравнението между тях е трудно, тъй като става въпрос за различни жанрове.

— Мислите ли, че мнението на критиката е меродавно за оценката на едно творчество?

— За щастие, не е — тя много често е едностранчива. Иначе аз трябва да бъда полулегален писател. А все пак трябва да кажа, за да бъда справедлив, че въпреки всички затруднения, които съм имал, по-голямата част от това, което съм написал, е намерило място в печата.

— Освен това книгите ви се изчерпват веднага от книжарниците и съм виждала вече две от тях („Обич моя“ и „На гости у дявола“), преписани и оформени най-старателно на ръка. Читателската публика ви обича и доколкото имам впечатления, Вие също обичате срещите с нея. Какво ви привлича към тях и как обяснявате тези взаимни чувства?

— Аз наистина обичам тия срещи, макар че и често отказвам, тъй като иначе времето ми би се запълнило само с тях. Защо ги обичам? Защото по начало обичам хората, обичам да общувам с хората. Контактите ми с тях не ми носят тягост, както на някои мои колеги. Моите срещи с читателите винаги протичат интересно и това ми доставя радост, получава се един празник, реализиране някакво, сами по себе си те са творчество, от което се получават добри произведения, и аз съм доволен.

От друга страна, срещата с хората е една проверка, едно сверяване на часовника, къде си, какво правиш, понятен ли си за тях, те понятни ли са за тебе. Можеш очи в очи да видиш разминаваш ли се с тия хора. Можеш да си дадеш сметка не само за себе си, а и за цялата ни литература, за критичната ни мисъл, доколко тя е синхронна с мнението на читателите. . .

Случвало ми се е, преди да започне срещата, хора от публиката, с които току-що съм се запознал, да ми казват „стискаме палци“. Като че ли отивам на някакво изпитание. И те са прави, защото читателите твърде тежко натоварват писателя с очакванията си. И неведнъж съм се чувствувал неудобно, заради това, че на гърба на Иван Вазов, Христо Ботев, на Пенчо Славейков, Яворов и т. н. поднасям на читателите удоволствието да общуват с жив писател. Колкото и различни да са хората в една аудитория, те всички имат потребност (в ежедневието си, при разрешаване на житейските си проблеми) от подкрепа, от морална устойчивост и търсят у писателя упование, търсят у писателя личност, искат да вярват в него. И те ще бъдат страшно ощетени, ако им се отнеме именно това. Не талантливият писател, добрият изобразител или рецитатор, а преди всичко личността е тяхно упование. Спомням си една среща със студенти от университета. Преди срещата имаше доклад и в него се казваше: „Може би Добри Жотев е забелязал, че към него ние проявяваме

предпочитание. И това е, защото Добри Жотев от Девети септември до днес не опетни с нищо своето писателско гражданско име. И на него да не му е мъчно, че ние сме много безпощадни към него и ако можем на някой да простим някои малки пропуски, на него не можем!“

Освен това обаче, приемайки писателя с една душевна чистота, читателската публика не му спестява всестранна взискателност. В Русе ми се случи преди време да имам няколко срещи с различни читатели и забелязах, че на всяка от тях редовно идват няколко момичета и едно момче с тях (по-късно се сетих, че бяха от английската гимназия). Бях малко шокиран и се чудех на упорството им. Чак накрая научих, че идвали, защото им било интересно и искали да разберат дали се повтарям. И че с удоволствие установили, че не се повтарям. А на един рецитал, който ме бяха поканили да изнеса в Перник, бяха дошли всички артисти от театъра начело с режисьора си Жарко и още в антракта дотичаха при мене и казват: „Другарю Жотев, ние много сме изненадани, ние знаем какво е рецитал и да си признаем, дойдохме да видим как ще се провали един писател. Но вие имате нещо, което всеки от нас мечтае да има — установявате контакт с публиката.“ И, изглежда, е имало нещо такова, защото по едно време (аз рецитирах „На гости у дявола“) излезе на сцената една котка и започна да се мотае из краката ми. Очаквах, че публиката ще се разсмее и всичко ще отиде по дяволите, но се оказа, че никой не ѝ обръща внимание. Хората слушаха. Даже след това половината от салона остана и проточихме едни изповедни разговори още три-четири часа.

Та ме питате как си обяснявам интереса на читателите към моите срещи. Аз не се лаская да мисля, че това се дължи изключително на моите произведения. Случвало ми се е да бъдем на литературно четене дванайсет души поети и ако понякога публиката ме е посрещала по-възторжено, това съвсем не е означавало, че моите произведения са стояли по-високо в литературно отношение от произведенията на моите колеги. Някога мои колеги са чели с мен стихове, които не са отстъпвали на моите, някога са чели и по-хубави неща от мен, но откликът към тях не е бил така радушен. Предполагам, че това се дължи на моето някакво там умение да общувам с хората и на изпълнителските ми възможности да поднасям по-прилично произведенията си.

Но когато става въпрос за общуването чрез разговор, смятам, че тука има нещо по-важно. И то е да съумееш да отговориш на категоричното изискване на читателя: да му говориш с естествено и правдиво слово. Да успееш да надхвърлиш границата на мероприятието, каквото обикновено представлява една среща, да виждат хората пред

себе си жив човек и те да станат живи хора. Мен например вероятно ме приемат, защото не мога да поставя дистанция помежду ни. И това не го правя нарочно, а чисто и просто, защото смятам, че няма разлика, няма дистанция между мен и хората.

— В какъв смисъл?

— Ами смятам, че всеки човек носи свой талант, но не всеки човек е попаднал във време, в което неговият талант може да се прояви. Моят приятел Васил улучваше с камък врабче. На каква почит би бил той, ако се е родил преди хилядолетия, когато ловуването е било въпрос на живот и смърт за човека. Един мужик, слушал съм, беше открил питагоровата теорема, човек без образование, но очевидно гениален човек, който обаче е закъснял. Чел съм един древен персийски поет, който пишеше (за мое изумление), че не трябва да се вярва, че земята е плоска, че се опира на гърбовете на слонове, защото земята е кълбо, което се върти в пространството, че и другите звезди и слънцето са също такива огромни, понякога горящи сфери, които се въртят в пространството. И всичко това три-четири хиляди години преди нашата ера. Очевидно това е гениален поет, който се е добрал до открития, за които е подранил. В такъв смисъл за мене хората са равни. Всеки нормален човек носи свой индивидуален талант и ако той не се е изявил, то е само защото не е попаднал в своето време и в своя шанс.

— Случвало ли Ви се е да Ви провокират на срещи?

— Да. И обикновено такива провокационни, мъчни въпроси задават обезверени хора. И не защото очакват отговор, който не знаят, а защото искат да видят мене, писателя, как ще се държа. Искат да видят една плюнка.

Такъв случай имах, ако не се лъжа, в Харманли. От едната ми страна стои секретарят на ГК (беше жена), от другата, мисля, председателят на Съвета. А един читател ме пита има ли у нас нормални условия за творческа работа, т. е. има ли творческа свобода. В такива въпроси доста често съм забелязвал някаква ехидност, някакво вероломство и известна циничност. Но трябваше да отговоря и казвам: „Не може да се каже, че има." След това се обръщам към първия секретар: „Аз твърде натоварих другарката секретар. Това, което казвам, е истина, така го мисля. Но за да бъде то така, вина имат не само нашите отговорни ръководещи другари. И може би тяхната вина е по-малка, защото те се занимават с политика, с обществена работа, те не разбират от литература, както нас, и не са длъжни. Ние сме, които трябва да можем да им обясним, да искаме, на настояваме. Но за съжаление между нас има хора, които наместо да правят това, предпочитат да потвърждават мнението на съответния другар. Но тоя отговорен другар е жив човек, а на всеки жив човек му

е по-лесно да възприеме това, което е в синхрон с неговото мислене. И така се получава известна едностранчивост, за която в края на краищата, ако търсим вина, вината си е у нас, защото ние трябва да се борим за интересите си.“ Погледнато отгоре, може да се каже, че в отговора ми имаше малко йезуитщина, но ако вникнем в нещата, в същност в него беше самата истина.

— Присъствувала съм на срещи, в които читателите много усърдно се опитват да подскажат на писателя случки, образи, явления. Използували ли сте някога читателска идея в произведенията си?

— У мен творбата се конструира преди всичко чрез личното преживяване, тя е нещо много интимно и затова не съм имал случай да привнеса в такъв смисъл нещо отвън.

— Срещите с читателите дават ли Ви нещо ново или допълнително за самочувствието Ви като писател?

— Много е пагубно, когато един писател приема оценките на читателите като чиста монета (независимо за положителните или отрицателните). Читателите са разнородни, публиката може да бъде подкупена, когато бъдат погъделичкани някакви нейни чувствица, може да се радва и великолепно да заблуди автора. Но ако той не е успял да им даде заедно с това „случайно“ и онова, което се нарича „трайно“ в изкуството, след време същата тая публика може жестоко да го забрави. Истината за едно произведение не е нито само в оценката на читателя, нито в оценката на самия автор, нито в оценката на критиците, нито пък в тяхната съвкупност. Тя все пак си остава един въпрос висящ, който в последна сметка се решава във времето.

— Някъде съм чела Ваше стихотворение на бригадирска тема. Вие участвували ли сте в бригадирското движение, каква оценка му давате като явление и какво мислите за тъй наречената бригадирска поезия?

— Бригадирското движение беше нещо много живо, много истинско. Аз си спомням младежи, които буквално насила ги закарвахме на бригада, а след това, като свършеше смяната, не искаха да се връщат, оставаха още една смяна, после още една. . . Някак си получи се така, като че ли младежите искаха да компенсират това, че не са могли да участвуват по независещи от тях причини в борбата на антифашисткото движение. Нещо като в стихотворението на Иван Радоев: „И аз, един войник от втора смяна, наместо пушка лоста съм поел.“ Създаде се атмосфера, която беше атмосфера на едно време. Като си спомня тия лагерни огньове. . ., които и сега могат да ги правят, но, струва ми се, че са вече декоративни. Палатките са декор, униформите са декор, пагоните са декор. Тогава нямаше декорации. Огньовете бяха живи, Пенчо Кубадински се разхождаше

с истински генерални пагони, имаше бригадирски сватби. . . В целия тоя устрем да се постигне, да се направи се получи чуден синхрон между пропаганда и действителност. И неслучайно се появи тая бригадирска поезия.

На тая тема съм писал малко, но за себе си мога да кажа, че тогава бях изцяло в тия неща (работех на Копринка), присъствувах в тях като живот, било ми е необходимо време те да станат литература. А когато това време мина, дойдоха други проблеми, които ги изместиха. Тогава Иван Радоев писа много, Климент Цачев, Павел Матев, мисля, Вътьо Раковски, Найден Вълчев, Станка Пенчева. За съжаление много малко от тая поезия остана. Много бригадирска поезия се написа, а в същност малко остана като литература, което аз си обяснявам пак с това, че едно творчество, което не се е отдалечило все пак малко от процеса, който отразява, винаги носи много рискове.

В бригадирското движение всичко беше лесно, ясно. После се появиха неясности, противоречия. Бригадирското движение беше една въздишка, радостна въздишка, на възхита, на облекчение. Беше и кратко като въздишка. Но то даде емоционален пълнеж на много хора и изигра своята роля. Имаше и чуждестранни бригади. Даже тази англичанка Мерсия Магдермот, която пише за Левски, е била бригадирка у нас и е усетила какво е Левски тогава, когато са я завели в Карлово.

За мен бригадирското движение е голямата романтика на революцията. След него започна нейният реализъм.

— Претърпели ли сте някакви творчески сривове, другарю Жотев, изживели ли сте творчески депресии във връзка с обществени промени.

— Изживял съм. След бригадирското движение, след моята първа стихосбирка „Жажда“, аз, мисля не само аз, а много хора като мен трябваше да се сблъскаме с действителността, защото се получи несходство между действителността и идеала. Преди Девети, докато участвувахме в антифашистката съпротива и се борехме срещу едно общество, което трябваше да бъде заменено с ново, съвършено различно, ние слагахме в сметката борбата на класите, експроприацията на експроприаторите, битието, което определя мисленето, и някак си сме смятали, че с това въпросът за новото общество е изчерпан. Оказа се обаче, че сметките ни не са били много точни, защото ние сме пропускали в тях най-съществено — да се изразя така, феномена човек. Човека, с всичката му сложност, с това, че той като психика е неизброден, многопосочен, че той може да поднася изненади, че неговото поведение понякога е като че ли немотивирано. . . И че тоя човек, от когото започва и свършва всичко, е бил най-главното

и че той не може да бъде изчерпан само с нашите някогашни представи. И трябваше да се сблъскаме с неприятни неща — с кариеризъм, с подмазвачество, с лекомислие, с ограниченост, с посредственост, с много неща, които се оказаха не така лесно преодолими. Това е било, преди още да бъде обявено разобличаването на култа към личността. Това беше време, в което (знаем всички) много хора бяха репресирани, след това реабилитирани, всичко беше тежко и много сложно. И тоя сблъсък предизвика у мен остра депресия. Не можех да пиша, оказах се в някакво празно, безвъздушно пространство, някъде между земята и небето или по-точно съвсем на земята, която ми разкриваше неща, съвсем неочаквани и непредполагаеми дотогава. Състоянието ми стигна дотам, че дори започнах да мисля за самоубийство. Изобщо бях много, много зле.

По това време един мой приятел, Виктор Ненков, започна да ми разправя, че си имал едно дяволче от бронз, което стояло наведено напред малко, като че ли да върви на четири крака, и правело с ръцете си нещо като „дълъг нос", с което изразявало, тъй да се каже, „напук". Това дяволче, казва той (изглежда и той не е бил в много добро състояние на душата), съм го сложил над леглото на един конец и всяка вечер, когато се връщам и си легна, виждам над себе си дяволчето, което се криви и ми казва: „Е, и днеска какво направи?" Тогава му казах: „Викторе, дай ми това дяволче!" Той ми отговори, че дяволчето му било много скъпо, но на мен той щял да го даде.

Взех това дяволче, което и сега стои в къщи, занесох си го и подобно на Виктор вечер го гледах и неусетно започнах някакви разговори с него. Ще се опитам да предам по смисъл тия разговори:

— Е, и какво, гледам те такъв черен, с копита, с опашка — чудовище. Низвергнат, страшен дявол, какво лошо, какво страшно направи толкова много? Ти беше на небето при господа бога, според както пишат божиите книги, беше най-умният му ангел Деница или Сатана и господ бог тебе много те обичаше. Но той, който беше сътворил света и по негово твърдение владееше тайната за сътворението на битието, ви разрешаваше на теб и на всички твои събратя да правите, каквото си пожелаете, да живеете честито и блажено, но само никой да не се опитва да разгадава тайната за сътворението на света. Да, но ти, Деница, не се вслуша в повелята на господа бога, който забраняваше да се разкриват неговите творчески тайни, ти намисли да ги разгадаеш. А те бяха много съкровени, защото един творец, който крие толкова много тайните за сътворението на битието, изглежда има само една тайна — тайната, че не познава тези тайни. И тоя бог-тиранин разбра твоите замисли и заради това те изгони от рая. От ангел те направи дявол черен, рогат, с копита. Към името ти Сатана господ сложи една сричка и стана Сатанаил.

Оттогава ти вече беше дявол и само дявол. А в същност друг твой грях не се споменава. Това, че ти, превърнат в змия, подучи Ева да вземе от дървото на познанието (господ беше забранил и на първите хора да се интересуват от творческите му тайни), е по същество същият грях. А в същност какъв грях е това да се стремиш към познанието? Това не е никакъв грях! Това е творческото начало, движението. А творецът те изгони, непрекъснато те хули и на всички внушава, че ти си лош, че ти си подъл, че ти си. . . А никъде никакъв факт, че ти си такъв, освен греха, който не е грях. Тогава какво излиза? Излиза, че ти си оклеветен. . .

Така си водех разговорите с моето дяволче, което ми даде В. Ненков, докато веднъж, гледайки с много скръб тоя оклеветен ангел, си рекох: какво пък, аз бих искал да те реабилитирам. Почнах да мисля за него и стана така, че тръгнах подире му и постепенно започнаха да се привиждат очертанията на поемите ми „На гости у дявола". Вървях след дявола, в нашата действителност вече, и започнах да пиша първата поема „Маскарад на лъжата". Така тия поеми ме извадиха от моята депресия.

Пишех ги с много напрежение, с много „хъс", както се казва. Понякога не спях по цели нощи, дяволът занимаваше мисълта ми, мъчех се да си го обясня; до такава степен усещах присъствието му, че като замижа, чувствувах как ме пронизва с погледа си зелен; и до такава степен го бях взел на сърце, че по едно време ме взеха на майтап (може би съм занимавал хората с него).

— Всичко в него ли беше измислица? Тая есенна картина, с цялата ѝ прелест, с която започва поемата „Критикологът"?

— Не бях се замислял за това, но сега си давам сметка. Тя беше действителна. Вървях си в парка, като че ли забравил за болките, есента ме беше погълнала с това философско спокойствие, някак бях застанал над нещата и по-леко ми беше. И изведнъж трепнах, защото усетих до себе си стъпки. Почувствувах, че е дяволът, и се извърнах, но нямаше никой. Върнах се към действителността с някаква потискаща мисъл: всичко Мара втасала, та и на есента се предала. Това навярно е била собствената ми съвест, собственото ми чувство за гражданска отговорност, собствената ми болка, от която съм искал да изляза. Но, все едно, това ме стресна и тогава ми дойде идеята да започна поемата си по тоя начин.

— А нощната сцена от поемата „Човекът зрителна измама"?

— И тя е действителна. Беше наистина нощ, в която си вървях сам, никой няма, беше ми тежко, идваха ми такива мисли: нощта е най-хубава за мислене; денят влече хората с грижите си, а вечерта, когато трябва да мислят, те заспиват. В това време видях един чо-

век, който мина и който ми стана прототип на поемата, която вече бях замислил.

— Не прототипът на сцената, а на поемата?!

— Да, на поемата, не на сцената. Такова съвпадение се случи. Той не ме видя, пресече улицата някъде пред мен и се скри зад един ъгъл. Понеже ми беше много самотно, в първия момент понечих да тръгна към него, но отведнъж се сепнах, разбирайки, че е по-добре сам, отколкото с него. И под влияние на тази сцена може би веднага, а може би на другия ден или след два-три дни (и това не мога да си спомня точно) се оформи и началото на „Човекът зрителна измама".

— Образът на дявола не е нещо ново, той е твърде разпространен в литературата. Не се ли страхувахте, че ще повторите някои от познатите му метаморфози?

— Чувал съм мои колеги да казват, че всичко било казано още от Езоп и че ние нямало какво ново да кажем. Това е вярно и не е вярно. Все пак след толкова векове дойде Сервантес и каза нещо ново, направи откритие — Дон Кихот и Санчо Панса, които ги нямаше в литературата дотогава. Но не за откритие става дума в случая, а за това, че всяка изказана идея, известна и понятна, никога не живее абстрактно, а се проектира във времето чрез свои неповторими проявления. Иначе ще излезе, че след като са писали Есхил, Езоп и Еврипид, не е било нужно да пишат Шекспир и Толстой.

В тоя смисъл би могъл да бъде интересен и образът на моя дявол. Защото той е различен от образите на дявола, които са правени досега в литературата или поне които аз знам. Да речем, при Смирненски дяволът е онова от човешкия дух, което разбира цялата мизерия на живота, но въпреки това той я приема, живее като мръсник и за разлика от другите, понеже е по-умен от тях, умее да се смее и над тях, и над себе си. Мефистофел на Гьоте, всички знаем, е абсолютен отрицател. У Лермонтов демонът е Деница, изгонен от селенията дух, който е бил прекрасен, но в изгнанието си наистина се е опорочил и изкривил, деформирал се е и е станал действително дявол (даже Тамара умира от целувката му). При мен, в моите поеми, дяволът е изчистен от тия неща. Аз го почувствувах като най-прекрасното в човешкия дух — непримирим с лъжата, защото носи в себе си истината; непримирим към злото, защото носи в себе си доброто; непримирим с несправедливостта, защото носи в себе си правдата. Такъв дявол с революционна същина има в поемата на Милтън „Изгубеният рай", доколкото си спомням, и в някои народни приказки, в които дяволът помага на бедните.

— Между двете издания на поемите „На гости у дявола" има доста осезаема разлика. Какво не Ви удовлетворяваше в първия вариант, та се наложи преработката им?

— Още на времето, когато ги писах, аз ги преработих много пъти. Но мащабът на идеите, това, с което съм се захванал, изглежда, е било по-голямо от силите ми. Струваше ми се, че още нещо им трябва, че литературното покритие на идеите не е пълно. И се заех с преработката им. Сега пък ми се струва, че тогава много съм се престарал и преди третото им издание съм се заел отново с тях. Дано най-после го постигна.

— Кога сте се чувствували най-стабилен и сигурен — като човек и като автор?

— Кога ли съм се чувствувал стабилен и сигурен аз! И все пак невероятно ще прозвучи, но. . . когато ме арестуваха. Питаха ме, комунист ли съм, кои са ми другарите, не казвах нищо, пак ме питаха. . . Накрая се изнервих, загубих търпение и им казах: „Престанете с тия лицемерни разпити, можете да започвате вече с вашите полицейски методи.“ Тогава един от полицаите най-цинично вметна: „Ще устискаш ли?“ А аз, хлапак, самонадеян много, физически силен, със здрави нерви, му отговарям излизайки: „Ако се наложи, да!“

Иначе в моя живот като автор най-стабилен съм се чувствувал във времето след Девети септември, в края на бригадирското движение, когато смятах, че трябва да пиша, че затова съм свободен, че имам всичко налице (тогава още го нямаше усещането колко трудно осъществим е идеалът в действителността), останалото зависи от мен и от моите сили, а аз чувствувах, че имам такива сили.

— А в самия творчески процес кога се появява това чувство на сигурност?

— Най-добро самочувствие имам, когато живея с едно произведение, което още не е станало произведение. Когато то предстои да стане, когато си вярвам, че то ще стане, предвкусвам удоволствието от това, имам чувството, че птицата е хваната, че моят изстрел непременно ще я улучи. Когато се появи произведението, това просто е радост, но стабилност изпитвам преди това, когато съм сигурен, че ще го осъществя.

— Жанрово Вашите литературни изяви са твърде разнообразни. Считате себе си преди всичко призван за лирик, но създадохте драми, проза, детска литература, работите в областта на сатирата. От какво се предопределя това разнообразие? Свързано ли е то с някакви особени потребности? Изместват ли се и пречат ли си един на друг жанровете във Вашето творческо съзнание?

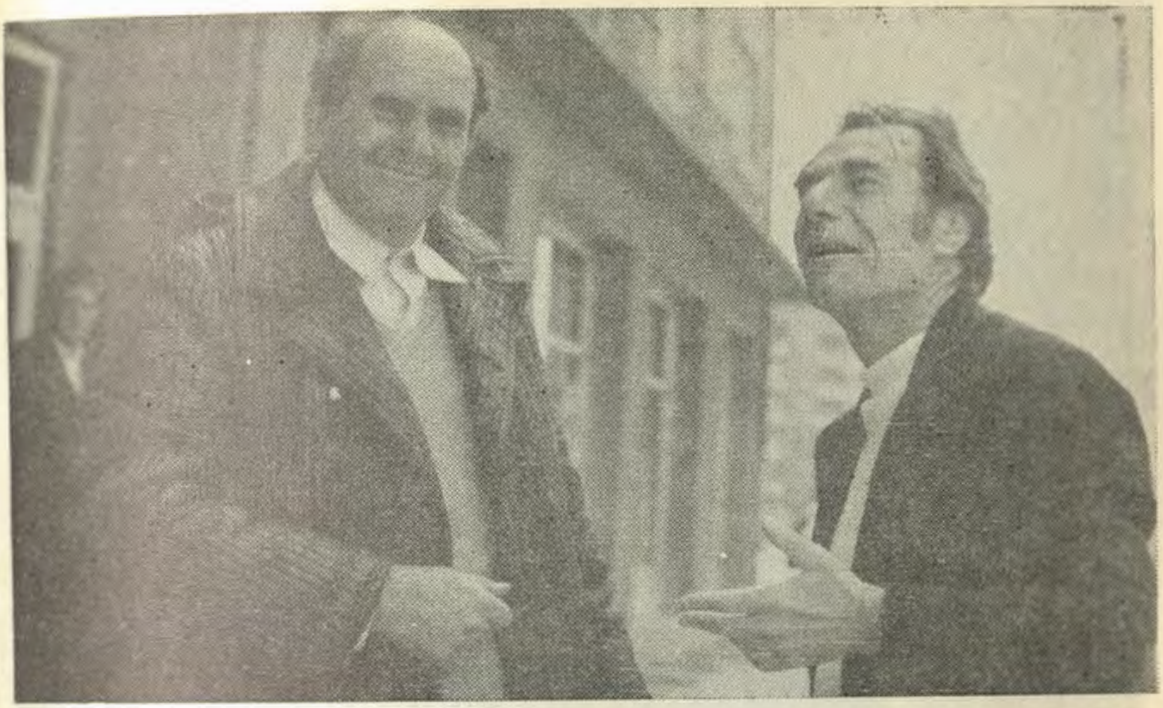
— Има автори, аз ги наричам едноструннн, в темите, в нагласата, в стиловите предпочитания на които има една определена насоченост, някаква единност. Те са автори със свое, така да се каже, литературно амплоа. Затова могат да бъдат разпознати от пръв поглед. И на една жичка понякога те могат да свирят виртуозно.

Но аз спадам може би към другия тип автори, които не свирят само на една струна, макар че започнах да пиша с настройката на лирик и тогава никак не съм предполагал, че ще се набъркам в толкова литературни области. И ако трябва да си обясня как стана това, едва ли ще мога, защото то стана съвсем неусетно, по някакви изисквания на живота. Но като мисля за това, което съм написал в стих, може да се каже, че дори и в стихотворните си работи не съм еднострунен.

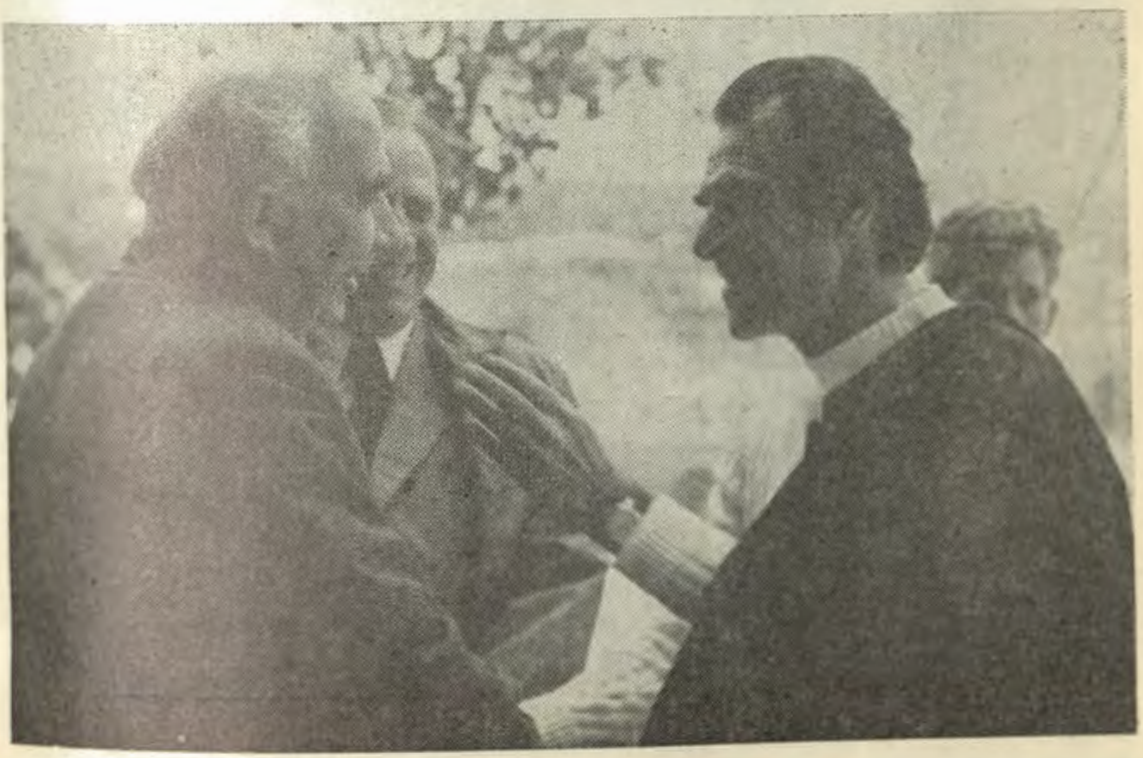
Ако не греша, най-напред измених на лириката с пиесата „Обличането на Венера". Замисълът ѝ възникна съвсем инцидентно и ще се опитам да ви разкажа накратко нейната история, за да стане по-ясно как протичат у мен тия процеси.

Един ден някакво дете се дереше пред някаква будка да му купят играчка. Майката, дали защото не искаше да го глези или защото нямаше пари (играчката беше сравнително скъпичка), му отказваше категорично. Но детето беше упорито — реве, хвърля се, моли се, заканва се. Аз не издържах пред тая сцена, купих играчката и я дадох на детето. Последва една обичайна сцена: разтревожена майката отказа да приеме играчката, аз я уверявах, че в това няма нищо нередно, но тя се вайкаше, как така, ама защо, откъде накъде, тя не ме познавала, аз не съм я познавал... Накрая грабна от детето играчката и ми я върчи. Тогава се ядосах и ѝ казах: „Вижте какво, гражданко, аз нямам никакви отношения с вас, купих играчката на детето, моля ви, дайте му я и не ме занимавайте повече с вашите скрупули" и си тръгнах. Но тя ме настигна, искаше ми името, за да ми върне парите, аз отказах, тогава тя ми даде своя адрес да ѝ се обадя, за да ми ги върнела, и изобщо една глупава история.

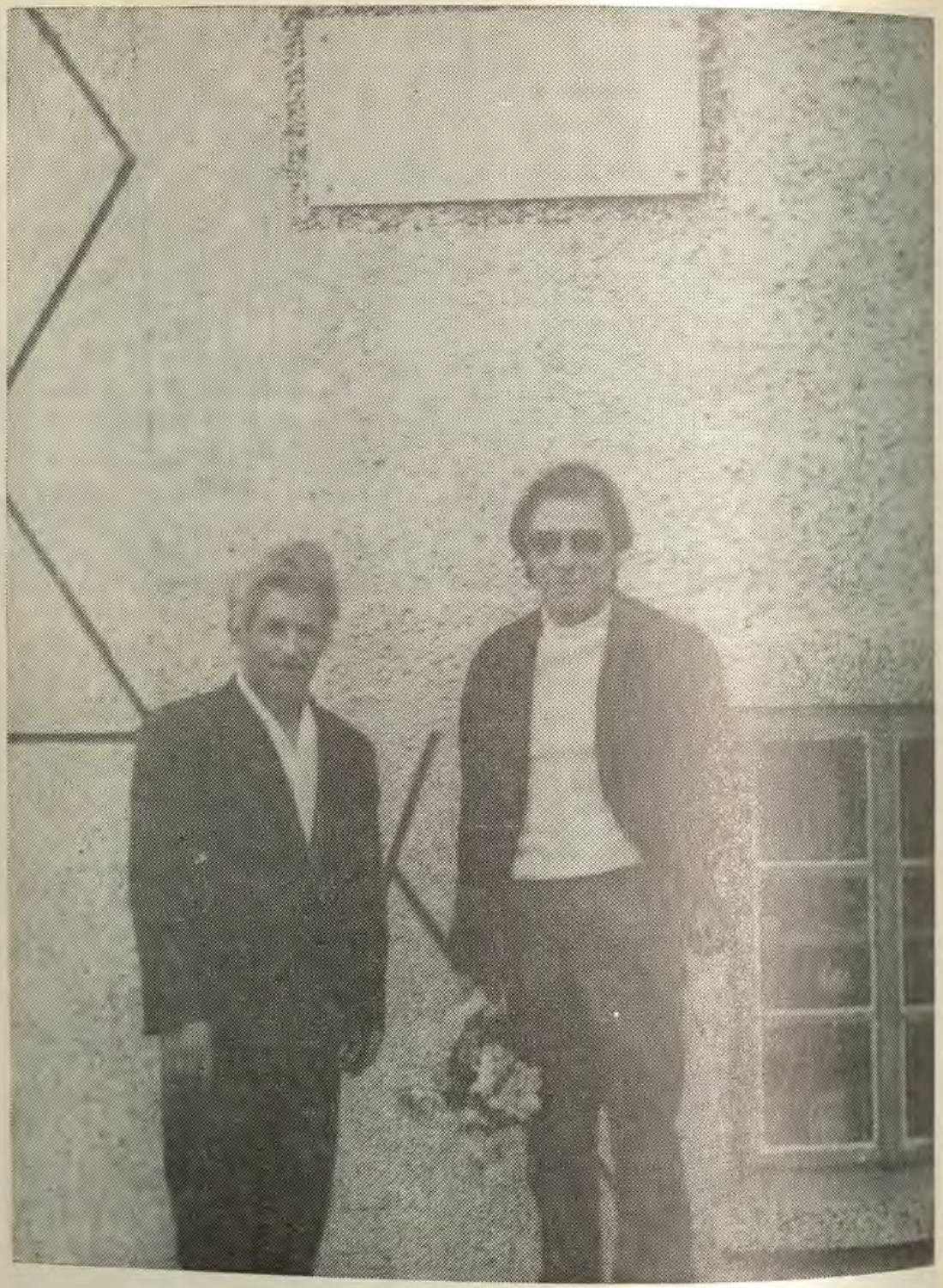
Случи са така, че вечерта отидох на гости у Дора Габе и може би още под пресните впечатления на тая случка започнах да я разказвам. И разказвайки я, се пошегувах, че съм бил много неблагоразумен, защото тая жена, като си отиде в къщи, и детето, като се похвали с играчката на баща си, и бащата, като попита, откъде е тая играчка, и детето, като каже, че един непознат чичко му я е купил, мъжът ще попита какъв е тоя чичко, тя ще му каже, че той е тъкмо непознат чичко, но колцина са тия, дето ще повярват, че един непознат чичко ще седне да купува играчка на неговото дете. Ще почне той със съмненията си и оттук може да произтекат много, много неприятни работи. У Дора Габе беше и нейната сестра Бела, която е изключително духовит човек. Тя веднага влезе в тон, започна да разказва някои предполагаеми сцени, които ще се развият между съпрузите, аз добавях и така за кратко време, шегувайки се, набелязахме цял сюжет. И понеже в него имаше някакъв драматичен момент, изведнъж си казах, че това е сюжет на пиеса. И ми се поиска

След много години с Пенчо Г. Пенев

Отново между другари, участници в антифашистката съпротива

Пред къщата на Петър Киряков — Малолетният в с. Щръклево. Вляво братът на загиналия

да я напиша. Но не заради писането на пиеса, а защото, изглежда подсъзнателно, без да си давам сметка за това, ми се е щяло да изобразя любовните отношения и разбирането си за тях, такова, как вото е в любовната ми лирика, и откъм опаката страна. Тази идея заседна у мен, обогатяваше се, изграждаше се и даже бях измислил заглавие на пиесата: „Играчката". Но след два-три месеца ми хрумна идеята за професора от петхилядната година, който стана действуващо лице в пиесата. И понеже тази история с недоверието между мъжа и жената се свързваше с представата ми за поруганата богиня на любовта, която ние сме затрупали с десетки и стотици неща, глупави по същество, вредни, и сме я обличали в разни парцалчета дотогава, докато е престанала да прилича на себе си, пиесата стана „Обличането на Венера".

Не писал дотогава пиеса, аз пристъпих към нея „со страхом божим", но и със смелост. И я написах за сравнително кратко време. Един ден, скоро след това, при мен дойде Серафим Северняк, който беше драматург на Сатиричния театър, за да ми поиска комедията, която чул, че съм написал. Тя не беше преписана на машина още и аз трябваше да му я чета. Затова се събрахме в театъра заедно с Мария Балканска и Желчо Мандаджиев. Аз им я прочетох, намериха, че е интересна, и решиха да я включат в репертоарния си план. Отидохме с Леон Даниел, който щеше да бъде режисьор на пиесата, в Хисаря да я довършим и след това тя се игра.[45]

— По това време се появиха някакви неприятни слухове. . .

— Да, имаше такова нещо. Започнаха да ги разпространяват в театъра. По този повод имах среща с др. Т. Живков, на която стана ясно, че това са спекулации с неговото име. В мое присъствие той се обади на директора на театъра и нещата се оправиха.

Както виждате, така, почти случайно, написах първата си пиеса.

— След това писали ли сте други пиеси?

— След това писах пиеса със заглавие „Дон Кихот остава", която ме измъчи, и, изглежда, са прави тези, които казват, че втората пиеса е най-трудна. Третата ми пиеса е „Преображения чудотворни", но по нея има още какво да се работи и смятам да сменя заглавието ѝ с „Магистърът". За съжаление тия мои пиеси все още стоят в чекмеджето ми и не са се играли. Но последната ми пиеса „Събличането на Юпитер", която скоро завърших, сега е включена в репертоарния план на Русенския театър.

Първото ми влизане в прозата беше чрез разказите ми за деца в сборника „Вълчи вървища". Може би съм имал тая смелост, защото са за деца, знам ли. Дотогава все съм смятал, че прозата не е работа за мен. Но след няколко години ми поискаха да разкажа спомени от антифашистката борба. Харесаха това, което бях написал,

но мен то не ме удовлетвори и от някаква ревност ли, или не знам как да кажа, към тия си опити, аз ги преработвах, премислях ги, изхвърлих някои от тях, други доосмислих и така, пак неусетно, се оформиха разказите от книгата ми „Пак мамеше изгрева". Критиката писа добри неща за тях, но аз не бях доволен.

За мен „Вълчи вървища" бяха упражнение по белетристика. „Пак мамеше изгрева" — някакво встъпление към белетристиката. „Преживени разкази", които излязоха напоследък, за мен са начало на белетристика. Но все едно, аз навлязох в прозата и се получи така, че тя ми губи доста време, при нея човек трябва да работи по-системно, по-организирано, а много не ме бива за такава работа. . . Често се ядосвам, защото ми се пише стих, а в същото време прозата ме ангажира. Но не мога да се откажа от нея и непрекъснато мисля как да разчиствам времето си, та да остана със себе си заради поезията. И си карам тоя конфликт и навярно все така ще продължава. . .

— Определихте стихосбирките си с любовна лирика като „една война за по-друга етика в любовните отношения". . .

— . . . Ако трябваше да пиша просто любовна лирика, едва ли бих се заел. Още повече, че в нея има образци, които трудно бих могъл да достигна и да надмина.

— Но за съжаление в оценките, които излязоха за „Влюбени слънца", критиката не видя тия неща.

— А това беше моята цел: да изложа една цялостна концепция за любовта в тези книги. Те са защита на любовта, търсене на любовта, каква е в същност тя, възражения срещу човека, когато той консумира това чувство и смалява любовта, вместо да става поголям с нея. Според мен това беше интересното. Такава стихосбирка, която да търси човека пò човек в любовните отношения, не знам не само у нас, но и в световната литература, доколкото съм информиран. Има отделни стихотворения, които защищават подобна концепция, но цялостна книга не знам. . .

— Ще си позволя тоя въпрос: какво мислите по същество за любовта?

— Правилно ми зададохте въпроса, защото аз именно мисля. И съм мислил по тия въпроси така, както малцина в нашата страна са мислили. Те са толкова сложни и толкова много неща бих могъл да кажа, че най-добре ще бъде да ги видите в самите книги. Но каквото и да говорим, любовта заема голяма част от живота на човека, от мислите му, от чувствата му, от бита му, от съдбата му. Светът, който е разделен на мъже и жени, влиза в отношения, при които човекът (мъжът и жената) може да бъде човек, може да бъде получовек, а може и да не бъде човек.

За мен любовта е свобода. Или, иначе казано, любовта е възможна само между вътрешно свободни хора. Затова, когато встъпват в любовни отношения хора, които са оковани с веригите на всичко онова, което вековете са натрупали в любовта, те не могат да изживеят красиво чувство любов. Може да го изживеят силно, може да го изживеят драматично, сърцераздирателно, но в последна сметка то ще бъде хаотично и мъчително. А любовта е радост! И нейната мъка също носи в себе си радостта. Мъката от раздялата или липсата на любимия е светла мъка. Но когато любовното чувство е затрупано с дрипите на хилядолетни предразсъдъци, на низки страсти и корист, тя е черна мъка. Защото, строго погледнато, любовта няма нищо общо с моралните норми. Тя е просто чувство! И не любовта може да бъде морална или неморална, а ние можем да бъдем морални и неморални в нея. Но неразбирайки това, най-често още в зародиша ѝ хората я развалят, като привнасят в нея своите съображения. Любовта не търпи разписания и правила, защото тя не е правило. Тя, както казва Яворов, е „птица дяволита, дето иска, там се рее, дето иска, там ще пее. И сърце глава не пита." И колкото повече напъваме да ѝ вменяваме в дълг нашите изисквания за моногамност, за дълготрайност и пр., толкова по-бързо тя ни напуща. Защото любовта не е задължение.

Любовта е красота и истинност! И тя е възможна такава само когато е сама за себе си, сама по себе си, самоцелна, невпрегната в допълнителни и чужди на нейното естество догми.[70] В нея човекът може да реализира себе си повече като човек. В нейната чистота и истинност той може повече от всякога да поема и да дава красота.

— В любовта стои и въпросът за неравноправието между мъжа и жената?

— Колкото и да искаме да премахнем неравноправието им и да сме постигнали някакви резултати, несъмнено то съществува. Природата е създала жената физически и душевно да бъде прекрасна, когато тя е женска жена, и мъжът — когато той е мъжки мъж. И равноправието трябва да се разбира и търси тъкмо в това, а не чрез превъплъщаването на жената в мъж. В края на краищата жената е даващото, а мъжът вземащото. Само че и жената взема мъжа, отдавайки му се, а мъжът се отдава на жената, вземайки я. Естеството така е построило тия неща, че с всички наши съчинения и корекции, които искаме да внесем в тях, само развaляме любовта, а заедно с това развaляме и себе си.

Защото любовта не е двуборство. Тя е съзвучие, което хората могат да постигнат. Тя е прелест: висота, до която могат да се изкачат. Тя е единственото директно чувство, чрез което хората могат да преодолеят космическите разстояния, на които се намират един

от друг, единственото, което може да ги сближи така, че те да видят лицата си, да чуят гласовете си, да се досегнат. Имам усещането, че любовта е най-хубавото, най-небесното чувство, което естеството ни е дало, и ако ние не го сваляме на земята, за да го петним със своите, често недостойни, човешки обремененности, то ще ни направи по-добри, по-етични, по-красиви, повече човеци.

— Как гледате на сексуалните революции, за които твърде много се говори сега на Запад?

— Това са глупости абсолютни! Любовта в никакъв случай не е само секс, колкото и немислима да е без секса. Самоцелният секс сам по себе си не е нещо неморално, не е разврат, както някои биха го нарекли. Той е чисто и просто една сиромашия, една бедничка, бедничка любов, от която хората трябва да се срамуват, макар и това да може да бъде наречено любов. Тия сексуални революции са за мене празна работа, обедняване, елементаризиране на любовта, от което може да се получи само упадък.

— Кажете ми как по-конкретно възприемате жените?

— Известно е как е отговорил Толстой, когато го попитали какво е мнението му за жената. Той щял да каже това само когато го сложат в ковчега и дръпнел капака му над себе си. Дали това е свързано със собствената му жена, не знам, но явно мнението му за жените не е било ласкаво. Аз не мога да се съглася с него!

Жените са половината от човечеството, винаги съм ги обичал и почитал и ми е било трудно да огорча жена, да я обидя, да я унижа. У мен винаги е живяло едно чувство, от което не мога да се освободя — чувството, че жената е тая, която ме ражда. Разбирам много добре, че при своето неравноправно положение през хилядолетията жената е изработила някои неприятни неща у себе си. Но знам и че основните виновници за това сме ние, мъжете, защото жената винаги е била по-слаба и си е изработвала средства за защита.

Аз смятам, че жената е по-интелигентна от мъжа. Тя успява да порасне и да узрее, докато мъжът и до сто години да живее, си остава дете. Наблюдавал съм слаби жени как в момент на изпитание се оказват по-издръжливи от мъжете. Съществуването на жената според мен е един смисъл въобще. Тя е тая, която може да подари най-хубавото на един мъж, най-светли часове, нежност, любов. Мнозина мислители са я наричали демон, християнската църква не допуска даже жените в олтара (никога не съм могъл да разбера алогичността на това, след като съществува Дева Мария), като че ли тя е по-долно качество. Но всичко това за мен са мъжки приказки от позицията на по-силния и то е несправедливо. Защото жената носи в себе си и ангела, и демона. Ангела носи затова, защото е родена прекрасна, а демона, защото е влизала в съприкосновение с мъжа, който

е бил владетелят през вековете. Но мъжът е тоя, който би могъл да извади от жената или демона, или ангела. Аз за себе си мога да кажа, че в повечето случаи съм успявал да извикам ангела у жената и съм могъл да виждам колко тя е прекрасна.

В един мой разказ „Деса“, сега се сещам, е изразено това неповторимо у жената, когато Деса застава пред мен, за да ме защити от куршумите, рефлекторно, без да мисли. . .

— Тоя случай действителен ли е?

— Да. Само че тя не загина тогава, а по-късно. Тази всеотдайност и жертвоготовност е присъща повече на жената.

Но каквото и повече да кажа, няма да е по-точно и по-пълно от стихотворението ми „Обич моя“, с което искам да завърша отговора си на тоя въпрос:

Роди ме ти!
От женската си слабост ме роди,
да бъда твой и силен.
Но аз обърках сила със насилие
и вдигнах над главата ти камшик
и го размахвам хиляди години.
Обич моя!

Роди ме ти!
От вечния копнеж да бъдеш любена,
роди ме.
Но аз те похитих
и се нарекох твой владетел.
Обич моя!

Роди ме ти!
От жаждата да любиш ме роди.
Но аз не вярвах в любовта ти.
И в нейното нестихващо огнище
раздухвах страх,
убиващия страх от мене.
Обич моя!

Прости!
Навярно вече влизам в пълнолетие,
защото ме спохожда мисълта
за моята, голямата вина,
вековната вина пред тебе!
Обич моя!

Почакай ме! Тъй дълго си ме чакала.
Кълна се в силата на слабостта ти,
в копнежа ти да бъдеш любена,
във жаждата да любиш се кълна,
отнетото до капка ще ти върна!
И някога от мъката и болката
роден и сам родил те,
аз може би ще те заслужа.
Обич моя!

— Обикновено по-трайно занимават човека въпроси, които са свързани с някакви лични преживявания. Ако не тълкувате това като прекалено любопитство, вашата концепция за любовта и човека в нея има ли своя история в личната ви биография?

— Има и ще ви я разкажа.

Бил съм може би седемнайсет, най-много осемнайсетгодишен. Имах една своя любов, която много обичах. И тя мен. И от ревност (на ревността не ѝ трябват поводи, тя си ги намира) стигнах дотам, че бях готов да я убия. Просто не можех да се спася от това страшно чувство ревността. Него мога да го сравня само с едно друго чувство, което изпитах в затвора, когато двадесет и една годишен очаквах да ме осъдят на смърт. Тогава гледах тия стени на килията и тия железа, от които не може да се излезе, и каквото и да правя, ще ме заведат на бесилката, ще ме окачат там и ще ме обесят!! Това чувство на безизходица, което е кошмарно като изживяване, именно мога да сравня с ревността, която изпитвах. И тогава реших, че мога да се освободя, да избягам от тоя кошмар, като убия своето момиче. Реших това, намерих някакъв пистолет и честно и почтено ѝ казах, че не намирам друг изход освен да я разстрелям. Тя, влюбена в мен, също все още дете, смирено прие това, щом аз го искам.

И, спомням си добре, една вечер, едно пълнолуние, ние стоим до някаква ограда, тя знае, че сега аз трябва да я убивам, стои срещу луната с отметната малко назад глава, със затворени очи... Гледах това лице, много красиво, младо, отдадено, което е готово да умре само и само аз да се чувствувам по-добре. И отведнъж някаква контрамисъл ли, контрачувство ли в мен се появи: ти какво ще убиваш сега, кого? В същност ти искаш да убиваш красотата. Ето, тя е пред теб — любеща, отдадена, готова на всичко. Какво е това, което те кара да убиваш красотата? Любовта ли? Но любовта не може да убива! Убива омразата, убива завистта, убива страхът. Но любовта? Любов и убийство са несъвместими неща. Значи това, което те кара да търсиш пистолет и да убиваш това момиче тук, не е любовта. Нещо друго е...

Някакви подобни мисли и чувства е имало у мен тогава, които противодействуваха и аз не извърших това, което бях намислил, макар че бях на крачка от него. И не само това. Оттогава започнах да мисля, та до ден днешен, върху това, което се нарича любов и което ние хората щем не щем носим в душите си, изживяваме го, изстрадваме го. И в резултат на тия дълги години, в които разсъждавах за това чувство, осъзнах в себе си толкова дълбоко ако не всички, то повечето от несъвместимостите на любовта. Всичко онова, която я разваля, а човека разчовечава, та понякога да мислим, че любовта и омразата са едно и също нещо. И понеже носех в себе си тая обремененост наследствено (баща ми гони на времето майка ми с пушка да я убива, слушал съм, че неговият баща или дядо е убил едната си жена от ревност), осъзнавайки тия неща, аз я преодолях до дъно. Мисловното, съзнателното убеждение в мен постепенно мина в душевността ми, стана емоционално отношение, стана моя същност. И като резултат на това се явиха и моите стихове на любовна тема.

— Как се заражда и формира идеята на творбата у вас? В кой момент от съзряването ѝ става необходимо нейното фиксиране върху белия лист? Доколко в този процес участвуват чувствата и доколко разсъдъкът?

— Творчеството много ми наподобява раждането. Душата, както и жената, в определен момент забременява с идеята, минават дни, минават месеци, износва я и идва време, когато трябва да я роди, Ако новороденото е на седем месеца, то е недоносено, ако е по-рано.- може и да е мъртво родено, ако е след деветия месец също съществуват опасности. Но при твореца деветте месеца, необходими за износването на плода, могат да бъдат девет месеца в буквалния смисъл, девет дни, девет часа, могат да бъдат девет минути, могат да бъдат и девет години. Зависи от твореца и от отделния случай. У мен лично тоя процес при различните ми произведения е различен, но, общо взето, е продължителен. Идеята, която ме е споходила, стои у мен. Аз никога не записвам неща, които са ми хрумнали, а просто ги оставям. И ако изчезнат от съзнанието ми, ако ги забравя, считам, че те не са заслужавали внимание. А ако продължават да ми напомнят за себе си, да чукат на вратите на съзнанието, да искат живот, тогава започвам да мисля, че те заслужават внимание, но въпреки това обикновено бягам от тях, отмахвам ги от себе си дотогава, докато тия от тях, които са най-упорити и най-много ме безпокоят, ме покоряват, аз се предавам и правя опит някакси да ги пресъздам.

Когато дойде „деветият месец“ и произведението трябва да се роди, сядам и го пиша спонтанно и набързо, воден единствено от

интуицията, от чувствата. Поне при поезията е така. Първият тласък за мен е емоцията, а съзнанието се намесва, когато съм написал в някакъв вид вече произведението, когато го имам вече черно на бяло. Тогава се намесва разсъдъкът, който иска да го огледа, да го види, да го обясни. Чак тогава се намесвам съзнателно, размествам части, мога да добавя, да изхвърля, преработвам и изобщо подлагам произведението на оценка като естет. Разбира се, този процес не трябва да се приема буквално в тоя елементарен вид, защото импулсите в творчеството протичат твърде сложно и комбинирано, но най-общо може да се каже, че при мен сърцето е това, което събужда, индуктира мисълта.

— Елин Пелин казваше в едно интервю, че автор, който сяда да пише разказ, без да знае неговия край, прилича на пътник, който тръгва на път, без да знае къде ще стигне, и такъв пътник лесно може да се озове в задънена улица. В този смисъл Вие от коя част на произведението започвате композирането на художествената идея?

— От цялото. Аз замислям не само произведенията си, но и книгите си още от самото начало като цяло. Като изключим „Жажда", това можете да видите във всичките ми книги, които са едни цялостни композиции. Вече говорих някъде тука, че у мене творбата се оформя най-напред като звучене. По-нататък се стремя да я обхвана в най-общия ѝ контур, без да се интересувам на този етап от подробностите. Нещо, както при песента, където най-напред трябва да бъде намерена гамата, която звучи най-добре. Така и аз търся преди всичко най-общите линии, най-вярното звучене на произведението и когато придобия увереност, че съм го постигнал, сядам и го написвам на един дъх.

Иван Пейчев ми е разправял например, че като започне да пише стихотворение и напише два-три куплета, а на четвъртия, да речем, един стих не става, както трябва, това го задържа и той не може да продължи по-нататък, докато не го постигне с всичките му детайли. При мене такова нещо няма. Детайлите са въпрос на по-късните преработки на произведението.

— Много пъти ли преписвате?

— Преписвам не е точната дума, защото при мен това не е преписване, а често писане на произведението по съвсем друг начин. Понякога преработките имат съвсем малко общо с това, което съм започнал. Може да „преписвам" и три, и четири, и пет пъти — зависи от попаденията ми.

— На ръка ли пишете първообраза или направо на машина?

— До преди пет-шест години пишех изключително на ръка (нямах дори машина). Почнах да работя с пишеща машина, когато започнах да пиша и проза. Понякога съм писал първообраза на раз-

каза направо на машина, но след това отново се върнах на молива и писалката, защото машината ме забавя при поправките.

— Към какви пособия и материали са предпочитанията ви при писане?

— Винаги съм считал, че трябва да пиша с молив, защото ще мога да изтрия с гумата онова, което не ме задоволява. Но на практика изпитвам раздразнение, когато трябва да трия с гумата. Изглежда смешно, но все пак, като взема химикалката или писалката с мастилото, изпитвам някакво удоволствие, като задраскам нескопосното — така вече някак видимо съм го поставил на мястото му. Под гумата то изчезва и малко нещо подло има в тая работа. Аз предпочитам откровеността на задраскването.

Не ми е нужно да си служа с първокласна хартия — мога да пиша на каквото ми попадне. Естествено при нормална обстановка приятен ще ми бъде хубавият лист, но липсата му нито ще смути, нито ще прекъсне работата ми.

— Помните ли поводите за написването на творбите си? Можете ли да разкажете някои от тях, в областта на поезията например? По Ваш избор.

— Помня историите на почти всички мои стихотворения. Някои от тях имат съвсем конкретни поводи, други са дошли по по-абстрактен път. Но ще Ви разкажа някои от тях. Да започнем от „Мълчание". Може би ще бъде интересно, защото писах това стихотворение в полицията. Впрочем писах е една съвсем неточна дума, тъй като се пише с молив, писалка или химикалка върху хартия, а в полицията не дават нито писалки, нито хартия. Така че аз драсках това стихотворение с нокът по стената на килията дотогава, докато го запаметих.

Стихотворението се състоеше от пет куплета и узря за доста кратко време. Това в същност е било времето на инквизициите — петнайсет-двайсет дни. В някакво състояние много тежко, измъчен от жажда, и най-важното сам, трябваше да преодолявам болката и да реша за себе си много важни неща. Тогава добих чувството, че не съм сам, защото моите другари знаят, че съм арестуван, и стискат палци за мен — да издържа, да не кажа нищо, да не предам никого, да мълча. И това чувство ме завладя напълно; започнах да мисля, че в същност, като мълча, аз разговарям с моите другари, че това е моята близост с тях, защото това сега е най-важно, и ако те слушат сега нещо, то това не са моите думи, а моето мълчание.

С такива мисли и чувства сложих заглавие на стихотворението и го написах, както се казва, на един дъх. И пак тъкмо поради тия мисли и чувства то придоби и поантата: „Тук, в тоя пъкъл, твоето мълчание родината ще чуе най-добре."

По-късно в затвора и след това след Девети септември възстанових стихотворението по памет, поработих върху него, но в основни линии и по същество то остана такова, каквото го бях създал в килията. Сега, като го чета, си давам сметка, доколко душевното ми състояние и състоянието на нервите ми се е отразило върху строежа на стиха и стихотворението. То върви малко трудно, като че ли мъчително. Думите сякаш се блъскат една в друга, после се подемат:

Ще дойдат пак, ще дойдат пак палачите,
пак болката ще хапе, ще гори,
пак в тесния арест над теб ще грачат:
„Кои са, где са, казвай, говори!"
Ще бъдеш ням, а имаш ти родина...

Макар стъпката да е двусрична, са се получили някакви паузи, които насичат потока на стиха. И така съвсем интуитивно съм постигнал това, което е било необходимо за художествената пълнота на стихотворението.

По конкретен повод е написано също и стихотворението „Партизанска песен". И пак сбърках. Защото него пък съм го „писал" по време на поход. Спомням си тази нощ, защото това беше един нощен преход, в който изминахме огромно разстояние. Беше много мъчително и уморително. През планина, без пътища или по кози пътеки. Аз имах някакви обувки, които ми израниха краката, в някакво село ги смених с един селянин за цървули, но цървулите се скъсаха, останах почти бос и отвреме навреме си удрях пръстите в камъните, което беше много болезнено. И тогава, в ритъма на тоя поход, който е мъчителен ритъм на спиране, на потегляне, на препъване, започнаха да ми се натрапват в главата стихове. Това ми хареса, защото ми беше отдушник, и се хванах за тия стихове като за някакво спасение. И в тъмницата на похода започнах да съчинявам стихотворението, в ритъма на което и главно може би чрез цезурата, която задържа стиха, се е отразило пак душевното ми състояние, породено от едни съвсем обективни, съвсем конкретни обстоятелства. Ето:

Любима имах, имах, но в нощта
убиха я настръхнали жандарми.
Стани ми ти любима, ти, гора,
като жарава жари любовта ми.

И думите за обич, неиздумани,
на теб ще кажа тихичко, гора.

Заспя ли нощем, устни нецелувани
целувай ти с разлистени листа. . .

И така нататък.

Като резултат на конкретен повод дойде и стихотворението „Опиянение“, отпечатано в стихосбирката ми „Обич моя“. Случката беше следната:

Стана така, че с една девойка, с която бяхме влюбени, една нощ отидохме на едно място и останахме сами да нощуваме там. Стаята, в която бяхме, беше скромничка стая. Имаше печка, която гореше с дърва, и за да стане по-топло, отворихме вратичката ѝ, така че се виждаше жарта и ние останахме на нейното осветление. Любовта не обича дрехите, тя търси, иска човешкото тяло и душа да бъдат съблечени. Но моето момиче не искаше да се съблече или по-точно се съблече донякъде и, изглежда, изпитваше някакъв свян. Аз не я насилвах и тя си остана така. Може би към полунощ заспа. Аз обаче не можех да заспя и стоях буден. И понеже тя беше заспала много дълбоко, съблякох останалата част от дрехите ѝ и тя остана съвсем гола. Не можах да заспя до сутринта, седях до нея и я гледах.

Тя спеше, жарта от печката и пламъците хвърляха сенки в малката стаичка, които правеха чудновати фигури по стените. Нейното тяло започна да ми изглежда като движещо се, защото сенките го разиграваха. Имах някакво чувство, че това тяло отведнъж става дух и до такава степен имах такова чувство, че посягах с ръце да се уверя, че то е материално.

Когато съмна, тя продължаваше да спи. По едно време слънцето през прозореца огря лицето ѝ — беше невероятно хубава — и тя се събуди. Като видя, че седя до нея и я гледам (а едновременно с това разбра, че е съвършено гола), направи някакъв жест да скочи, за да се завие или да се облече, но това беше само за миг. Тя ме погледна и не знам какво са представлявали моите очи, но отведнъж се отказа от намерението си, усмихна се едва, едва забележимо и се отпусна. Остави ме да я гледам. . .

Тази случка и това преживяване тая нощ, в която аз възприемах жената ту като дух, ту като материя, остана у мен като впечатление, което не можех да изгоня. Натрапваше ми се, като че ли искаше да бъде оживено в словото. Аз го гонех, то беше упорито и лека-полека започнах да го осъзнавам като стихотворение, което трябва да напиша. Но не лесно и не отведнъж можах да попадна на истината за стихотворението. Правих няколко опита, късах това, което съм написал, защото словото се разминаваше с изживяването, и все пак в един миг придобих чувството, че съм намерил гамата на стихотворението, и го написах.[46]

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Но не всички стихотворения, както казах, които съм писал, са дошли по конкретен повод. Някои са се зародили абстрактно, много отвлечено, като някакво неясно звучене, в което трябва дълго да се вслушвам, като нещо невидимо, което трябва да видя в себе си, като нещо неуловимо, което трябва да уловя, за да мога да го разбера, да го проумея, за да му предам конкретност, за да го приведа в образ. Такова нещо се получи с моята поема „Буйният вятър“ и затова ще Ви разкажа за нея.

Процесът, в който тази лирическа поема търсеше своя израз, изясняваше себе си, продължи твърде дълго — около четири години. Той би се удължил на много повече години, ако сметна към него и времето, в което тя ме безпокоеше, преди още да съм я осъзнавал като бъдещо произведение.

Предисторията на „Буйният вятър“ иде много отдалече. Още като дете, а и като юноша по-късно винаги съм имал много силно усещане за вятъра. Духнеше ли южният вятър, това ме довеждаше до състояние на някакво усещане за по-силно, по-кондензирано живеене. Тогава ставах възбуден, неспокоен, с по-остро чувство за могъществото на живота, за безсмъртието му. Това усещане, изглежда, не е било толкова случайно, защото сега вече то е достигнало у мене до болезненост, и още преди излизането на тоя мой любим „буен вятър“ кръвното ми налягане започва да се качва и да слиза и ми създава много неприятности. Но докато съм бил млад, това навярно е било само една възбуда. Бях двайсет и пет-шестгодишен, когато осъзнах за пръв път, че състоянието, което предизвиква у мене това природно явление, е може би произведение. Не ми беше ясно обаче какво е то. Но с времето постепенно започна да се избистря, започнах да виждам определени образи от поемата, забравях ги, пак се появяваха. Получи се натрупване, което не си спомням в подробности, но дойде момент, в който реших, че съм готов, и го написах така, съвсем наведнъж. Стори ми се, че е станало. Но след известно време разбрах, че конструкцията на произведението, така да се изразя, че ритъмът, че цялата подредба на словото не се покрива с моето състояние, и аз го скъсах. След време направих втори опит, от който също не получих удовлетворение. Имаше в него някаква игривост на стиха, някаква лекомисленост. Така както вървеше ручеят на произведението, не беше буйната река, която търсех, а някакъв поток, който въпреки голямата си шумотевица имаше малък мащаб. Скъсах и това.

Не си спомням точно колко пъти съм писал „Буйният вятър“, но няма да бъде лъжа, ако кажа, че това е било десетина и повече пъти. През всичкото това време у мен съвсем определено заседна необходимостта да изразя това усещане, за да се разтоваря. То беше ста-

нало вече мъчително и трябваше да се освободя по някакъв начин от него. И изведнъж (това беше в края на четвъртата или в началото на петата година, откакто получих съзнанието, че имам нужда да изобразя тия чувства) имах щастливото попадение. Бях си купил мотоциклет (бях първият мотоциклетист-писател, за което много се радваха в ДОСО) и карах някъде надолу по Цариградското шосе с максимална скорост. Едновременно с това беше излязъл и южният вятър, който духаше с пълна сила. От двете ми страни имаше нивя, които се люшкаха и гънеха под напора на вятъра. Всичко това ми действуваше много възбуждащо и тъй, както се бях предал изцяло на скоростта и ми се струваше, че ще полетя с мотоциклета, съвсем неочаквано, независимо от опитите, които бях правил дотогава, ми се натрапиха два стиха:

Буйният вятър над буйните ниви бушува,
буйният, южният вятър бучи.

Тия два стиха ме накараха да спра. Повторих ги, потретих ги и изведнъж изпитах една невероятна радост, защото усетих, че съм намерил гамата на поемата ми. И зарадван от това откритие, веднага се върнах в къщи, седнах и написах поемата много бързо, с много малко прекъсвания, може би за двайсет минути или най-много за половин час.[47]

Ще ви кажа нещо и за лирическата поема „Кентавър".

Тя също започна доста абстрактно, неясно. Бях в Хисаря, в Творческия дом на писателите. През тия дни много мислих за живота, за неговата краткотрайност (естествено това беше от годините — на младини човек се чувствува безсмъртен) и бях в някакво тревожно състояние на духа. И една вечер се събуждам след полунощ от един сън, в който чувах звън на копита, цвилене на кон и пръхтене. Събудих се и понеже халюцинацията е била много ясна, си помислих учуден какъв кон може да има в Хисаря, тука по асфалта, след полунощ, който да препуска и да цвили. Отдадох това на съня, легнах отново, но до късно не можах да заспя. След това мислих за тоя сън, забравих го, но след три-четири нощи той отново ме събуди — бях чул същите копита и пръхтене на кон. Беше ми странно, че тоя сън се повтаря. Даже бях потиснат от това, не спах до сутринта. И още след няколко нощи той се потрети. Не мога да си спомня добре дали не се появи и четвърти път, но тогава продължих, вече събуден, да чувам тия копита и дишането на коня. Не се сдържах и скочих. Застанах на прозореца, погледнах, но нямаше никой. Улицата беше пуста, звездно небе, тишина, никакъв кон. Стори ми се, че това звънтене на копита се е отдалечило някъде. Това ме изплаши, стана ми тревожно и си легнах, без да мога да заспя повече. По

едно време отново станах до прозореца и вече мислено си представих тия стъпки, тия копита, това осезателно дишане на коня. И се видях на тоя кон. И чух в себе си: „Моят кон на живота ме носи."

От този момент конят от съня се превърна в някакъв символ на живота. И аз върху тоя кон, върху своя живот. Аз съм ездачът, а тоя кон — моят живот — ме носи. Той върви неотменно в една посока и не по моя воля може да спре тука или там. Аз съм сраснал за тоя кон и не мога да се отделя от него, като кентавър, не мога да скоча. . . И вече си давах сметка, че това е символ на неотменността на човешкия живот, символ за човека, който трябва да измине своето разстояние в своето време, да направи като изстрелян своята парабола и да падне. И разбрах, че това е едно виждане, което трябва да бъде изобразено в стихотворение или поема. Още тогава дори дойде някакъв ритъм и същата вечер се наложиха думите: „От зори моят кон на живота ме носи. . ." И дотука! После бях разстроен, не можех да спя или спях в кошмари. Започнах да работя някои други неща. Но тия думи се връщаха към мен, заставяха ме да мисля за тях и не знам кога точно е било, продължих тоя стих: „От зори моят кон по земята ме носи, моят кон с разранени горящи зеници прокопитва пръстта. Моят кон." И почувствувах това „моят кон" като някакъв рефрен, който се повтаряше. Започна едно наслагване на образи и фрази, което продължи доста време. А когато се беше оформила може би една четвърт от поемата, седнах и по онова според мене вярно хванато в словото състояние написах „Кентавър". След това го поправях доста време, докато придоби сегашния си вид.[48] Доколко съм успял да сполуча, е отделна работа, но по тая поема нямам какво повече да правя. . . Така мисля, но не се учудвайте, ако някой ден току съм се размислил и съм започнал отново.

— Наблюдавате ли у себе си по време на писането някакви особени промени? Самонаблюдението в творческия процес участвува ли у Вас като елемент на „афекта" на вдъхновението?

— Нищо не наблюдавам по време на писането. Занимават ме изцяло нещата, които са ме погълнали, и нетърпението да обхвана най-общите линии на това, което правя. Нямам време да мисля за себе си, държи ме изцяло емоционалният поток, в който съм включен, и самонаблюдението е нещо чуждо на това състояние.

— Как преодолявате борбата с думите — лесно или мъчително, изведнъж или в многократна схватка, с радостта на постигнатото или със съмнението на неудовлетвореността?

— Думите ли? Боря се с тях като с мечка. И за да разберете какво искам да кажа, ще ви разкажа една история, която ми наподобява много моите мъки с думите.

Бил съм вероятно седемнайсетгодишен хлапак. Бях доста як, побеждавах всички в гимназията и затова моите приятели ме наричаха човека-лъв (изглежда, под влияние на един филм, който се прожектираше по това време). Та тогава, един ден, срещнахме няколко момчета цигани-катунари, които разиграваха мечки.И понеже се подвизавах като борец, моите приятели отведнъж скочиха: „Лъвче, борваш ли се с една от мечките?“ Аз естествено как ще кажа не, и започнаха преговори с мечкарите. Циганинът се опита да отклони, като ни гледа такива хлапетии, но моите приятели бяха много настоятелни и започнаха да го лъжат, че аз съм бил в цирк и това няма да ми е за първи път. Най-после циганинът кандиса и вдигна едно мече. Но приятелите ми се разкрещяха възмутени и искаха мечката. „Бе, двеста кила е“, казва циганинът, но все пак я доведе по-близо до мен да се борим, както я държеше със синджира. Но и това не задоволи моите приятели и те поискаха да я освободи от синджира. Дали е била наистина толкова тежка или циганинът само ме плашеше, не знам, но мечката беше дресирана да се бори и не се опитваше да хапе и да удря. Но затова пък „знаеше“ хватки.

С целия си детски ум се съблякох до кръста гол и застанах в някаква юнашка поза със скръстени ръце. А мечката, както седеше на десетина крачки,изведнъж се спусна към мен със сумтене, вероятно за да ме уплаши. Аз се стреснах доста, но успях да се овладея и да остана на мястото си, което предизвика големи възторзи сред публиката. И след като не избягах, мечката се изправи на задните си крака (оказа се по-висока от мен), обхвана ме с предните си лапи и се отпусна върху ми. Усетих, че е силна като вол, не можех да я помръдна нито наляво, нито надясно, а тя при всяко движение ме караше да танцувам. „Дръж се, лъвче“ — викаха приятелите ми, аз се напънвах, докато по едно време открих, че изправена на задните си крака, мечката е по-неустойчива и мога да я блъскам назад. Блъсках, блъсках, но почнах да се уморявам и да разбирам, че това не може да продължава до безкрайност. Тогава реших да хитрувам. Бързо се наведох и хванах задния крак на мечката. Тя падна по гръб. И аз с целия си ум се хвърлих да я задържа по правилата. Как ще я задържа?! Тя ме хвана като бебе и ме сложи под себе си. Тогава успях да хвана с краката си предната ѝ лапа и започнах да я притеглям. От неудобното положение лапата я заболя, тя скочи и отново се изправихме. И всичко започна отначало. Аз я блъсках, препъвах я, исках да я задържа по гръб, а тя ме сложи отново под себе си. Но тоя път, вече имайки опит, се просна върху мен, опъвайки задните и предните си лапи така, че да не мога да ги достигна. Останах под тежестта ѝ, навсякъде косми, започнах да се задушавам. . . И тогава ми хрумна нещо, което знаех от дете, че пътят на мечката е нейното

слабо място. Започнах да го търся, намерих го, заизвивах го, мечката започна да се повдига, да се повдига и да реве. Прибра краката си, аз пак хванах предната ѝ лапа, извих я и мечката отново се изправи. Но този път, изглежда, ѝ бях причинил силна болка, защото тя изрева, тръгна към мен и в очите ѝ видях звяра. Тогава мечкарят, който си е знаел животното, изтича, хвана мечката, раздърпа я и започна да вика: „Победи я, победи я, победи я!“ И вдигна ръката ми на победител за удоволствие на моите приятели.

Та такава мечка са за мен думите и горе-долу такъв победител се чувствувам и в борбата с тях. Усещам ги колко са силни и непреодолими, мъча се да ги обърна на гръб, да им причиня болка, за да ги накарам по някакъв начин да ми служат.

И затова постигнатото в тая схватка много рядко е съпроводено с радост, а повече с рани и неудовлетвореност.

Аз продължавам да преработвам работите си и след като съм ги отпечатал, и не се решавам да взема в ръцете си своите книги, защото колкото пъти ги разгърна, толкова пъти ме изкушават да ги започна отново.

— Използувате ли помощта на речници в процеса на писането?

— Никога.

— Имате ли свои собствени открития в словото — думи или фразеологични съчетания, които считате за влог в днешния български език?

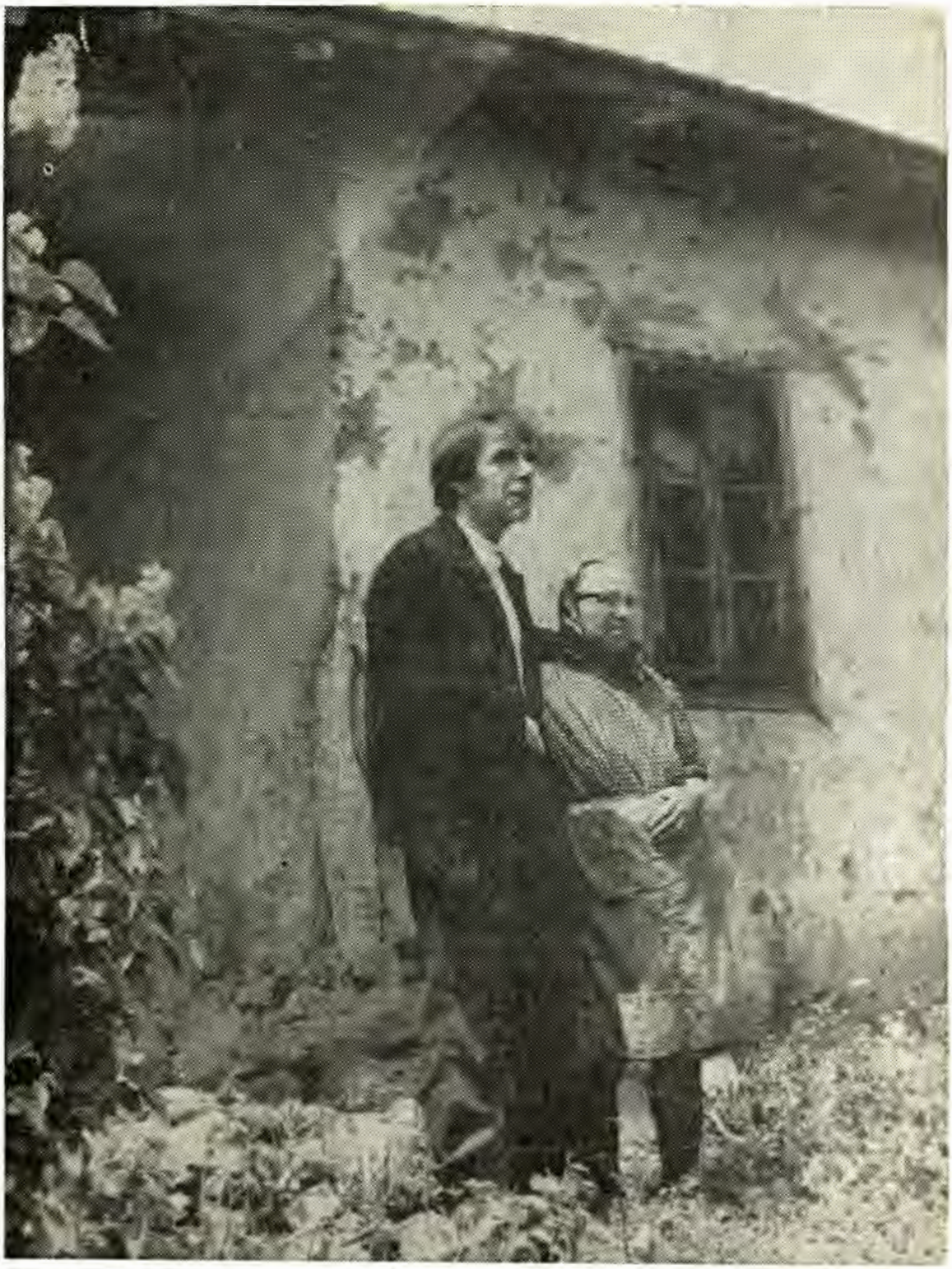
— Мисля, че имам някои свои открития. Думи предимно. Като например: кибернет, прекраснице (като хубавице, красавице), вдънери се, предбурие, просъмваща нощ (в смисъл на момент, който настъпва преди разсъмване). . . Има и други. Не съм им правил статистика. Но да считам, че те са влог в българския език, не смея.

— Изостреният усет към драматичното в ситуацията и към детайла в образа или събитието предполагат автентичност на наблюдението и в прозата Ви. Винаги ли използувате прототипове за вашите разкази? Каква е степента на действителното и каква на измисленото в тях?

— Моите разкази в по-голямата си част са автентични. Някои от разказите ми в „Преживени разкази“, като „Чика Груя“ например, открай докрай се покриват с действителните случки, върху които са изградени. В други, които са също автентични, съм си позволил да променя някои имена, сезона на събитието, да преместя мястото му, да речем, от един затвор в друг или да събера, защото това ми е необходимо, две събития, станали поотделно и в различно време, в едно и пр. Горе-долу така стоят нещата и с разказите ми от „Вълчи вървища“. И в тях нарушаването на автентичността е дотолкова, че по същество не е нарушаване.

Размисъл

С майка си пред родната къща в с. Радуй

От това се подразбира, че в прозата си винаги използувам и прототипове, понеже не съм писател-измислител. Но особеното в случая е това, че в „Преживени разкази“ повечето от прототиповете са непроменени в образите на разказите и се покриват с тях. Докато в сборника „По пътищата“ образите се оформяха малко по-сложно. Там, в един от разказите („Дядо Бог“), за образа на героя имам няколко прототипа. Физическият прототип на дядо Бог съм виждал, пътувайки за Тетевен, няколко пъти в село Гложене, където живее някакъв старик с бяла брада, бяла коса и облекло, с което напомня дядо Господ такъв, какъвто го рисуват в църквите, когато е слязъл от небето и е тръгнал по земята. Попитах за него, но не можаха да ми кажат нищо определено. Живеел там човекът, бил добър човек и всеки пазарен ден идвал на пазара в Тетевен да продава на децата цигулчици, които сам произвеждал. А духовният прототип на образа от разказа е малко по-комбиниран, защото в него са обединени елементи от няколко автентични личности.

Пак в Тетевен бях слушал да ми разказват за един човек (него не съм го виждал), който живеел съвсем природно, отивал да си вземе вода от извора, защото не можел да пие вода, минала през желязната тръба, и т. н. Освен това съм срещал и съм возил в колата на автостоп и един друг човек, който по време на разговорите ни разви мисли, много сходни с тия на моя герой дядо Бог. Някои от случките, описани в разказа, станаха с тоя човек. А пък понеже в разказа става дума за къщата на дядо Бог, в средата на стаята, на която има извор, това нещо, което на някой ще се стори може би измислено, аз съм го видял в къща на мои далечни роднини в село Ерославци, където изворът течеше в средата на къщата, между трите стаи и се оттичаше под прага. Всичките тия неща, събрани заедно, представляваха материалът за разказа и образа на дядо Бог.

Подобен е и случаят с разказа ми „Графа“. Пътувайки за някаква среща с деца, бързах много с колата и пред мен имаше бариера, която се спускаше в момента. Аз бях на такова разстояние от нея и с такава скорост, че прецених, че мога да мина, но на отсрещната страна ме посрещна със слънчогледа един служител на КАТ. Бях в много весело настроение, реших да се пошегувам и му казвам: „Слушай, миличък, не ме бави, моля ти се, не ме бави — хванах я!“ „И какво си хванал, кого си хванал?“ „Жена ми, казвам, жена ми. Преди няколко минути оттук е минала една черна кола.“ „Мина“ — казва. „Е, там, там, в тая черна кола е тя, тя с любовника си. Най-после я спипах! Моля ти се, не ме бави, не ме задържай, защото ще я изтърва.“ Старшината ме погледна, в първия момент като че ли беше готов да повярва, после се разколеба, пак ме погледна, усмихна се и рече: „Абе, àко го измислѝ, ама ỳбаво го измислѝ. Айде карай!„ И ме пусна.

Продължих и пътувайки, започнах да си мисля за възможността на едно съвпадение с шегата, когато например мога да настигна една черна кола и в нея да намеря жена си. И оттук в съзнанието ми започна да се доразвива една историйка, която трябваше да прекъсна заради един човек, който се качи в колата ми на автостоп и който беше много своеобразен, говореше по някакъв необичаен начин и очевидно беше малко смахнат. Неговият идиотски начин на изложение ми напомни един надзирател в затвора, който казваше: „Всички книжки и хартишки да се подложат на строгия режим на огъня!" Така той вероятно искаше да се представи като много културен. И отведнъж, по какви пътища не знам, всички тия неща се свързваха във въображението ми с измислената преди това история, разположиха се, напълниха с психика тоя ненормален човек до мен и очертаха съдържанието и контурите на един разказ. По-късно, когато си спомнях за прототипа на моя герой, все го свързвах с прозвището Графа, с което съм чувал няколко души да наричат себе си. И с това нещата се завършиха.

Между другото, всичко това ми се видя интересно, защото си направих неволна съпоставка между тоя мой герой, Графа, и нас, уж нормалните хора. Защото, като погледне човек, се оказва, че ние сме затънали в илюзиите си в не по-малка степен от него. И докато се успокояваме, че нашите илюзии не са поне толкова абсурдни, със „здравомислието" си понякога се оказваме в още по-абсурдни ситуации. Както си послужих и в разказа с едно сравнение (като доказателство за тия мои мисли); през Втората световна война немците бяха въоръжени до зъби, готвеха се да нападнат Полша, а все още имаше много хора, които не искаха да вярват, че ще има война.

— За читателя „Преживени разкази" са интересни не само като литература, но и като психологически епос от времето на Съпротивата, като „предистория" на нравствеността на нашето съвремие. Затова бихте ли разказали нещо за оня период от живота Ви, когато се е калявала стоманата, тъй да се каже, когато литературните прототипове са били живи хора, а галерията от художествени картини — Ваша естествена среда. Имам пред вид времето на арестуването Ви, участъка, съда, затвора и партизанските дни, срещите Ви с личности и въпросите, пред които Ви е изправяло двуборството на старото и новото време. Или да се върнем още по-назад: как се свързахте с РМС?

— Аз бях ученик най-напред в гимназията в Перник, така наречената реалка, която беше само до пети клас и не даваше възможност да се учи по-нататък гимназия. Поради това се отказах от тази учебна година и на другата записах четвърти клас в Първа мъжка

гимназия в София, а след това се прехвърлих в Пета мъжка. Това беше гимназия с доста буржоазен състав, но е имало и ремсисти, някои от които усещах. Такъв беше например Мироско Райчев, едно много интересно, гърбавичко и съсредоточено в себе си момче. По-късно той попаднал в затвора и е бил обесен двайсетина дни преди Девети септември. Преди екзекуцията казал на прокурора: „Г-н прокурор, аз съм последният, сега идва Вашият ред." Та с Мироско ние бяхме приятели, не много близки, но все пак приятели. Спомням си разговори, които съм водил с него, спомням си как изучаващо ме гледаха очите му. Той може би е искал да ме въведе в редиците на РМС, защото бях селско момче, но, изглежда, го е смущавало това, че буржоазните момчета от гимназията ме влачеха със себе си, понеже, където бях аз, компанията беше весела. Но така или иначе, докато бях в София, макар че бях ремсист по дух, по мисли, аз не съм вземал участие някакво в РМС и бях, така да се каже, само симпатизант.

Завърших шести клас в София и записах да уча седми клас в Перник. Там попаднах в оживена ремсова атмосфера. Имаше много ученици, които бяха открито ремсисти, и то запалени, какъвто беше и брат ми. Те ме посрещнаха така, като че ли съм ремсист. Не можеха да си представят за мене друго. И попаднал в тая среда, започнах да участвувам в ремсови сбирки, на които декламирахме забранените стихотворения на Ботев и Смирненски, пишех и разпространявах позиви, получавах нелегални марки, които плащахме един вид като членски внос, участвувах в побоите, които водехме с легионерите. . . (Тук си спомням как по-късно, когато бях вече някакъв ръководител, се карах на един ремсист, който в един такъв бой удари легионер отзад в гръб, а той не можеше да разбере от какво съм недоволен.)

По това време бяхме обединени чисто и просто от убежденията си, спонтанно, но присъствие на организация аз не чувствувах. И това продължи, докато се запознах с Петър Костов Будинов. Той беше студент (от Банкя), истински народен студент, много будно момче. С него ходехме в Банкя, качвахме се над селището, декламирахме забранени стихове, ревяхме „Пролетарии от всички страни, съединявайте се" и след това се криехме да не ни открият. . . Така веднъж Петър ме попита имаме ли организация в гимназията. Аз не можах да го разбера, защото до този момент не бях си давал сметка, че това нашето не е организация. Тогава той реши, че е необходимо да имаме ръководство и връзка със столицата, откъдето да ни се дават директиви за работа и нашите действия да бъдат свързани с централното ремсово ръководство в страната. И за тази цел ме свърза с човек от София. Този човек беше бръснар на „Солунска" 1.

и се казваше Васил Пеев. После беше съден с нас и беше единственият (впрочем имаше още един, но задочно), когото осъдиха на смърт — не го убиха по много любопитни причини. В. Пеев ме посъветва да сформираме ръководна тройка, която да оглавява гимназиалния РМС, и ми даде директива да организираме ремсистите в петорки, които по конспиративни причини да бъдат изолирани една от друга. С него имах две или три срещи, в които той ми загатна, че ми предстои среща с човек от ЦК. И когато ми каза, че тя ще бъде съвсем скоро, аз се смутих: откъде накъде човек от ЦК ще се среща с мен, обикновения член на ръководна тройка в гимназиален РМС? Васил ми обясни, че ЦК иска да си даде лично директивите, понеже Перник бил важен индустриален център.

Не си спомням дали срещата беше една или пък бяха две и дали на нея съм бил сам, но същественото е, че се срещнах с този човек. Беше над четиридесетгодишен, с прошарена коса, обут в гумирани ботуши, облечен по работнически (после разбрах, че е дърводелски работник). Член на партията, бил няколко години в затвора. . . Казваше се Никола Кутузов.[49] Той говори с мен да помислим в нашето ръководство, в което бях включил моите съученици Симеон Христов Пенев и Пенчо Георгиев Пенев, кои от учениците са готови да отидат партизани, когато ни повикат, и също така набеляза по-важните обекти в Перник, които трябва да взривим по даден знак, за което ще ни бъдат доставени взривни материали. След това ме попита за имената на останалите двама от ръководната тройка. Колкото и да бях неопитен, това ме шокираше и аз намерих начин да отида при Васил, който ни беше оставил да разговаряме сами и стоеше настрани, за да се посъветвам. А той ме гледа учудено: „Абе това е човек от ЦК! Той може да те пита такива работи.“ Нямах повече причини да се колебая и казах на Кутузов имената, а той извади един тефтер и даже ги записа. Бях забравил всичко това и чак когато писах „Преживени разкази“ и възстановявах всичко отново, за да напиша разказа си „Ината“, си дадох сметка за същността на тази случка.

След това нашата работа продължи в очакване на директивите за подривна дейност. Бяхме нетърпеливи, искахме по-бързо да се включим в сериозни акции, макар че за онова време това, което правехме, не беше малко. Аз ходех в София при Васил да го побутвам за ускоряването на нашата работа. И при едно такова посещение (може би е било около година след срещата ми с Кутузов) влязох в бръснарницата и когато попитах за Васил, неговите колеги ме изгледаха особено и ми казаха, че той е в отпуск. Как не съм проумял, че е арестуван, и досега не мога да си обясня. Просто съм бил неопитен и неподготвен, за да разбера, че веднага трябва да мина

в нелегалност. А вместо това повярвах на казаното и си тръгнах. . . През това време провокаторът Кутузов вече ни е бил предал и арестите са започнали. Ремсистите, както после научих, всички сиромашинки, започнали да събират стотинки да се качи някой на влака да дойде в София, за да ме предупреди, но, не знам как, полицията научила и осуетила това. И. . . аз ви разказах вече как ме посрещнаха на гарата и как попаднах в полицията.

— Как в същност е станал провалът?

— Тоя провокатор все пак е бил „милостив" към нас, защото ни беше предал, преди да ни даде взривните материали. Иначе нашето положение щеше да бъде много по-страшно в съда. . . Та след предателството арестуват Симеон Христов и Пенчо Георгиев. Правят обиски и за голяма беда се оказва, че Пенчо си водил дневник (и той съвсем неопитен като мен), в който си отбелязвал имената на хората, с които се срещал нелегално, и описвал даже целите срещи. Това за полицията е било безценна находка, защото чрез дневника тя попада на следите на хора от друга ремсова линия в гимназията, за която нито ние, нито Васил Пеев сме знаели. Тази организация е имала друго ръководство и също е поддържала връзка със София. Арестуват и тях и става провал. . . Пенчо е един изключително честен човек и тая история с дневника, без да сме приказвали никога за това, му е тежала много и съм сигурен, че му тежи и до ден днешен. После, милият, на разпита, като го биели и питали да разкаже за срещите, той отговарял по следния начин: Вие с Добри къде се видяхте? — Ами там. — Къде е това там? — Ами там, в парка. — Какво правихте? — Ами ходихме. — Къде ходихте? — Натам-насам. — Какво говорихте? — Ами той ми вика „това и това", аз му викам „така де", той вика „е хубаво", аз му викам „добре", той ми вика „тая работа трябва да стане така и така", аз му викам „така ще стане". . . .И голям бой изял, защото не му се искало на човека да каже нещо определено. Тогава половината гимназия освен отявлените бранници и легионери са минали през участъка, макар и за една нощ или за два часа. . .

. . . Нас в същност ни арестуваха в очакване на големите действия и тук искам да Ви кажа, че моята ремсова дейност в действителност не се беше разгърнала още. Истинската ми дейност на млад комунист, оформянето ми с теоретическа основа, със закалка вече, започна с попадането ми в затвора.

— Защо очаквахте смъртна присъда?

— Защото при такива процеси тогава даваха седем-осем смъртни присъди и това беше съвсем нормално. Аз бях по обвинение втори след Васил Пеев. Освен това преди един месец бях навършил пълно-

летие (повечето други бяха непълнолетни) и имаха право да ме осъдят. Съвсем ясно си спомням колко страшно изживях това. . .

— И все пак не сте извършили престъпление за такава жестока присъда?

— Всичко е относително и се определя от времето, в което то става, от обстоятелствата, при които става. По времето, в което ни съдеха, германците ни бяха окупирали (уж като съюзници), война със Съветския съюз. . . Време, в което съдеха за казана приказка в пияно състояние на пет и десет години. В затвора имаше човек, осъден на пет години, защото се напил и рекъл: „Немците ще победят, когато баба ми роди трамвай", а друг пък го бяха осъдили на десет години, защото, когато някой хвалел големите победи на немците (тогава те били пред Москва), той му казал: „Слушай бе, човек, ти знаеш ли какво е руснак? Него трябва да го биеш една година, за да го събудиш, една година, за да го ядосаш и на третата година ще се оправи с теб." А за това, което ние бяхме извършили, в друго време съвсем не би ни заплашвало сериозно наказание, но тогава. . . Ние бяхме хора, които са се събирали на нелегални събрания, които организирано са подготвяли подкопаването на власт, та и открито са се противопоставяли. По параграфите на закона наречен „за защита на държавата", по неговия член 16, прокурорът ни искаше смъртно наказание.

— Жестоко ли ви измъчваха в полицията?

— . . . Не обичам да говоря за ужасното, което унижава човека с нечовешки средства. . .

— Да. Дори жена ви твърди, че никога не ви е чувала да говорите за преживяното в участъка, затова няма да ви измъчвам на тая тема.

— В полицията се държах съвсем неподходящо, хлапашки. Вместо да се правя на луд, да крещя, да симулирам припадъци, аз ги предизвиквах с надменно държане, не казвах „ох", подиграваx ги. . . Това продължи дотогава, докато те бяха принудени да ми кажат това, което знаят. И понеже то съвпадаше с истината, аз сметнах, че трябва да го призная, за да мога да запазя ремсистите, за които те не знаеха. И, спомням си, така отървах брат ми, Славка Велинова. . .

По едно време ми показваха снимката на провокатора (него партията по-късно го осъди и през четиридесет и трета година една от бойните групи го ликвидира), питат ме познаваш ли го, аз ще умра, ама не познавам човек от ЦК. А шефът на полицията ми вика: „Добри, Добри, маша си ти, маша. Хората си ядат и пият, а ние тука ще те утрепем." Той в същност ми е подсказвал каква е работата, но аз не мога и да предположа такова нещо и си мисля, че това е про-

вокация. . . А тоя Кутузов не е бил никакъв член на ЦК, а е бил само член на РК, но, изглежда, е заблудил Васил. . .

— Разкажете нещо по-подробно за процеса.

— След инквизициите в Пернишкото полицейско управление ни държаха като подследствени в Софийския централен затвор. Но преди да пристигна в затвора, ме откараха в Пети участък, където се запознах със Славчо Трънски. Той тогава още не беше станал легендарен командир и също щеше да излиза пред съд. Но понеже не беше правил никакви признания и нямаха доказателства срещу него освен няколко позива, намерени в джоба му, за които той твърдял, че е взел с пощата от кутията, без да погледне какво взема, на съда го освободиха. След това той беше събрал партизанския отряд.

В затвора другарите ни подготвяха как да отричаме всичко на процеса. Всичко! Писали сме показания, защото ни биха, и толкова. Но това не ни помогна, защото съдът си беше един класов съд, и председателят ни рече: „Ще ви бият ами, няма да ви поднасят торти!" Можете да си представите съд!

Процесът беше в един гимнастически салон в Перник. От Централния софийски затвор ни закараха дотам с едни тежки вериги и аз бях избрал най-тежките. Смрачаваше се, навън беше излязъл целият Перник, хора, ние дрънчим с тези железа, пред нас и зад нас полицаи, удрят с приклади. . .

Още преди да влезем в съда, при мен дойде началникът на тайната полиция и ми казва, че щял да говори с прокурора да не ми дават смъртна присъда. Аз, разбира се, го гледам на кръв. Тогава той ми каза, че няма защо да му се ежа, аз вече не съм в ръцете на полицията, те са ни предали на съдебните власти и той няма никакви причини „да ми прави полицейски номера". Това, между другото, беше истина и аз го попитах защо тогава ще го направи. А той ми каза: „Ей така, як мъж си, силен мъж си, хубав мъж си — не искам да умираш." В полицията не съм правил никакви компромиси, никакви декларации не съм подписвал (и не са ме карали да подписвам), за да може да се обясни поведението му. Затова не приех думите му сериозно. Но на процеса прокурорът, след като си каза обвинителната реч, след като поиска смъртната присъда, изведнъж поиска от съда снизхождение. Който се е занимавал малко със съд, знае какво значи прокурорът да поиска снизхождение. А той поиска не само за мен, а за всички и в края на краищата съдът осъди мен и Петър Будинов на петнайсет години строг тъмничен затвор.

— Имахте ли защита на процеса?

— Още докато бяхме в предварителния затвор, идваха разни адвокати да ни предлагат защитата си, искаха пари (спомням си Вергил Димов, който поиска по 20 хиляди лева на всеки от нас). А кой

от нас имаше пари! Някои от нашите въобще нямаха и им беше назначен служебен адвокат, за който съм писал разказ.[50] Но така или иначе всички защитници бяха принудени да защищават не само своя довереник, тъй като ние бяхме много свързани. За мен беше дошъл един адвокат, който то се познаваше с майка ми, и изявил желание да ме защищава без пари. Казваше се Христо Татев. Но, изглежда, той не се беше занимавал с такива политически дела, защото излезе пред съда и започна да доказва, че ЗЗД е в противоречие с Конституцията. Предупредиха го на няколко пъти да говори по същество, той не се съобразяваше, председателят му се скара, той се разсърди и напусна.

Много години са се минали. . . От адвокатските защити в паметта ми е останал този, служебният адвокат, останала е и защитата на Анто Бояджиев,[51] която беше много интересна. Той беше комунист, член на партията, много добре е разбирал какъв е тоя съд, че всякаква доказателствена аргументация, юридически обоснована, няма да има никакъв ефект и затова възприе една линия на емоционална защита. Беше адвокат с голяма подготовка, с голям авторитет, с дар слово. Той говори в тоя смисъл: „Господа съдии, който на младини не е бил комунист, вие знаете това, той не е бил човек. Това са млади хора, те тепърва ще живеят, ние не знаем кой как ще се развие. Това са хубави млади хора, способни, добри ученици. Запазете ги, господа съдии, за България ги запазете!“ И си спомням как тоя фашистки съд, който много добре знае, че Анто Бояджиев е комунист, се поддаваше, спомням си как неговата защитна реч влияеше на съда. И тогава почувствувах и разбрах какво значи пледоария,защото, убеден съм, че в голяма степен тая реч оказа въздействие върху решението на съда.

Докато ни четяха присъдите, до мен стоеше Петър Будинов. В напрегнатия ни слух равните думи на присъдите биеха тъпанчетата ни: „По член 16 от ЗЗД осъждам Васил Пеев на смърт чрез обесване. . .“ (Прочетоха името и на другия, Кръстан не помня кой беше, когото също осъждаха на смърт задочно) и после: „Петър Костов Будинов, Добри Александров Димитров, Симеон Христов Пенев, Пенчо Георгиев Пенев. . . осъждам по член 16. . .“ Когато произнесоха „член 16“, видях Петър Будинов, прежълтял, как ме погледна, каза нещо, което не чух, и хвърли в устата си един бонбон. Изглежда ушите му са писнали, защото нищо друго не беше чул, алинея, буква и прочее. . .„ на петнайсет години строг тъмничен затвор“. И просто не можех да го събудя от вцепенението му, за да му обясня, че сме отървали смъртната присъда.

. . .Една ремсистка, помня (сега работи в таксиметрите), прегърна Васил и започна да плаче (тя не се познаваше с него), а Васил, при-

бледнял, й говори: „Мълчи, мълчи, засрами се, ти си ремсистка. . .“ Майка ми, която по внушение на адвоката е очаквала, че ще ме оправдаят, припадна. А за мен, както вече съм писал и казвал, това беше най-щастливият миг в живота ми. Щастието също е относително нещо. . .

— Споменахте, че смъртната присъда на Васил Пеев не е била изпълнена поради някакви особени причини?

— Той стоя три години в затвора, очаквайки всяка вечер да го обесят, но дочака Девети невредим. Спаси го една невероятна постъпка на брат му Иван Пеев, един от безумно смелите хора, интербригадист, тогава нелегален, който бил на делото декизиран, чул присъдата на брат си и в приемния ден на министъра на вътрешните работи (така съм запомнил аз, а съм слушал, че става въпрос за някой от другите фашистки терористи, като генерал Луков, когото убиха, или за друг) се явил в кабинета му. Влиза при въпросния големец, спуща секрета на вратата, вади пищова и казва: „Аз съм Иван Пеев (това е било достатъчно като атестат — всички го знаеха кой е). Вземи си тефтера, казва, и пиши: Вчера бях на процес в Перник. Пиши, пиши, пиши!. . . такъв и такъв. . . Там беше подсъдим моят брат Васил Пеев. . . пиши, пиши, пиши. . ., на когото произнесоха смъртна присъда. Пиши: Ако присъдата бъде изпълнена, ще те разстрелям като куче. Това ти казвам аз, Иван Пеев. А сега ти казвам, когато слизам по стълбите, не се опитвай да ме арестуваш, защото тогава други ще свършат това вместо мене. Довиждане!“ И си излязъл. . . Така Васил остана жив.

— Къде излежавахте присъдата си?

— Бях около година и половина в Софийския централен затвор. Спомням си, че след процеса бях се изолирал от света и изпитвах радост, че отивам при мои приятели и другари, с които бях успял да се сближа там.

Бях в затвора, когато там дойде генерал Заимов. Имах разговор с него. Той се миеше на чешмата и не знам как съм го гледал, ми каза: „Какво, младеж, пък може да не ме осъдят на смърт. Все пак много излагащо е, че и царските генерали са срещу тях.“ Каза го ей така, но все пак се е надявал. . . Когато се върна от процеса, ние бяхме по коридорите. Никой не посмя да го попита каква е присъдата. Той поспря и ни каза с глас, с какъвто председателят на съда чете: „Смърт чрез разстрел в срок от двайсет и четири часа.“ Поиска цигара. Дадоха му. Той я пое. Беше възблед, ръката му леко потреперваше. Поиска огън. Аз му драснах кибрит. Запали. Прибраха го в килията. Прибраха и нас.

Когато трябваше да го отведат на разстрел, пристигна надзирателят, някакъв стражар простак, когото фелдфебелът е бил с камшик,

и за него фелдфебел е страшно нещо, а генерал — божество. Но тоя генерал тука е цивилен и ще го разстрелят. Застава пред него, разпасан, разкопчан, разкрачил се: „Заимов, събери си багажа, ще те преместим в долното отделение.“ А Заимов, застанал на рамката на вратата, цялата му коса бяла — хубав човек беше, с хубав тъмен костюм, стои и му казва: „Момче, дръж се, както подобава. Аз не съм дете, за да ме залъгваш. Кажи: Заимов, дойде време за разстрел. Да тръгваме!“ Полицаят неволно усеща, че това е генерал, събира си краката, закопчава се и застава мирно. Има генерали по звание — Заимов беше генерал по рождение.

. . . Навън беше страхотна буря. В напрежение гадаехме всеки миг: сега е тука камионетката, сега е там, сега е стигнала полка, наближава стрелбището. . . Много силно и дълбоко изживявахме в затвора убийството на Заимов. . .[52]

Обесиха и двама сърби, на които бяха поставили някакви ужасни окови, буквално букаи като на коне. Краката им бяха жестоко изранени и когато ги заведоха в мазето, за да им свалят оковите, те пееха. . .

Изпратихме Петър Киряков, малолетният.

— Имате разказ за него.

— Да. Писал съм за това.[53] С вдигнат юмрук, той заяви: „Другари, аз съм щастлив, че съм с първата смъртна присъда над малолетен.“ И най-невероятното беше, че тоя младеж наистина беше щастлив. Това го е писал и в писмата си. Много пъти съм мислил, дали това не е било комплекс (както казва Вапцаров, един истеричен комплекс). Не, нямаше никаква следа от болезненост. А може би е искал да се държи мъжки? Виждал съм другари, които са правили това — личеше усилието им. У него нямаше усилие. Всички отиваха на смърт с думите „простете“, „сбогом“ — той тръгна, когато го поведоха на разстрел, и каза: „Довиждане, другари“. . .

Изпратихме и Иван Христов Зъбчето.

— Този от разказа „Рана“?

— Да. Ей, страшно нещо е човешката памет! Написах аз разказа, така и ще го оставя (там Зъбчето е сам), а после стана разговор с другари и разбрах, че с него е имало още двама. Въобще ги няма в съзнанието ми. Изтрило се е, няма го на лентата и аз пиша, убеден, че е бил само той. . . Описал съм тая трескава картина на прощаването, когато отиваше на разстрел. Във великолепен костюм, огладен, с чисто бяла риза. Блести! С връзка, с мека шапка. . . И по едно време някой му събори шапката. Кой ще гледа шапка в такъв момент! Хората я стъпкаха, смачкаха я, а той — намери една пролука и вдигна шапката. Изчисти я от праха най-грижливо и я постави на главата си така, както най-добре би му стояла. И така отиде. . .

В затвора беше и Трайчо Костов, Никола Павлов, Масларов.

Учехме от сутрин до вечер — лекции, които пишеше Трайчо Костов. История на БКП, история на ВКП (б), история на дипломацията, Маркс, исторически и диалектически материализъм — от сутрин до вечер! Увиверситет. Ние имахме такава максима: Пленени сме, не можем нищо друго да правим — да се образоваме! Четяхме книги, имаше обиски, но ние криехме „Капиталът" между колите на една Библия от библиотеката. . .[54]

Една сутрин, още по тъмно, надзирателите заудряха по вратите: Ставай! Не знаем какво ще ни правят —всичко можеше да се очаква. Поведоха ни, една мъгла. . . Тогава мислех за бягство, да прескоча през някой дувар, но не успях. . . Качиха ни на гарата в пътнически влак. Един стражар, спомням си, води с нас разговор срещу властта. Вечерта късно пристигнахме в Скопие. Видях само модерната гара, откъдето ни закараха в затвора, тъй наречения „Калето". Там преспахме, а на сутринта под конвой ни подкараха пеша по шосето към Битоля. Оказа се, че ни водят в един стар турски затвор край село Идризово, който нямаше вода, и там по-късно беше царството на въшките и дървениците.

В групата имаше един шегаджия, бай Стойчо, който не се сдържаше да прави пропаганда и на полицаите. Той смяташе, че само ако се намери начин да се даде историческия материализъм на всеки немски войник да го прочете и край — всички ще обърнат пушките срещу Хитлер и войната ще свърши.

— Това да не е прототипът на Дядо Бойчо?[55]

— Да, той е духовният му прототип.

. . . Та вървим ние; полицаите с извадени оръжия, на коне, с бърз ход, искат пълна тишина; а бай Стойчо агитира. И как? „Не чувате петлите!" — казва и изведнъж разсипва своя особен смях, който като че ли изригваше (обичах да го имитирам). Конвоите ругаят, а той се стърпява няколко минути и отново: „Не чувате петлите!", което значеше, че вече се разсъмва (Червената армия беше преминала в настъпление и ние бяхме много обнадеждени), а те хабер си нямат какво става. Той много ги жалеше тия нещастници, които вървят покрай нас с конете и пищовите.

Закараха ни в затвора. Голямата дворна врата беше отворена и видях някои познати другари — вече ги бяха остригали. Видях, че оттам наднича и Кирил Николов, моят пръв учител по литературно майсторство, за който ви говорих.

Затворът имаше осем килии, в които се събираха по шейсет-седемдесет души на двойни нарове. Там беше големият глад. В Софийския затвор ни даваха главно фасул, но фасулът все пак е храна, а тук направо глад. Колети не се получават (отдалечено е, пък и юго-

славските партизани непрекъснато прекъсват линиите на влаковете, няма редовен транспорт), на някои се появиха петна от липса на мазнини, двама болни умряха от глада. . . Аз си спомням, веднъж получих един колет от майка ми, в който имаше една кутия препържено масло. Като гребна с лъжицата и го сложа в устата си, преди да съм го преглътнал, то се стопява и просто попива в устата ми. Помня как съм смукал един кокал, как съм го чупил, за да изям мозъка му, и никога по-сладко нещо не съм ял от него. Изобщо мизерия, паразити всякакви, кавги кой да бъде на долните нарове, защото хората бяха изтощени и не могат да се качват на горните. . .

Но университетът работи с пълна пара. Аз самият бях лектор по произход на живота и човека.

И все пак нали съм млад, пълен с енергия, искам да се реализирам някак, търся поле за изява, пък и ми е мило за тия изтощени хора и все току правя маймунджилъци, разказвам вицове. . . В съседната килия имаше българи от тамошния край и сърби, които получаваха колети (нали са по-близо), и аз често ги посещавах. Те ме обичаха, защото ги развеселявах, и един ден другарите ме посъветваха, като отивам, да си вземам една торба. Аз наистина взех торбата и без да се правя на луд, обясних каква е целта ѝ, а те се смеят на клоунадите, които им изнасях, и всеки пуща нещо в торбата. Така започнах да продоволствувам и другарите от моята килия.

В този затвор беше и Чика Груя, за който имам разказ в „Преживени разкази". Там имаше и някои другари, за които си спомням с много добро чувство. Митко Фантето например. Той беше тютюнев работник. Чудесен образ на работник-комунист.

— Спомням си отнякъде името му. . .

— Аз нещо съм писал за него в „Пак мамеше изгревът", но сега смятам да правя друго, нещо повече, защото той беше много интересен човек.

Митко Фантето беше израснал в партията и беше много съвестен и дисциплиниран човек. Виждал съм го гладен, изтощен, едва гледа, да се щипе по време на лекции, а веднъж си прехапа и устната, за да не си отвлича вниманието. Той вече знае това, което слуша, но за да не разваля дисциплината!

Той беше хубав като мъж. Около тридесетгодишен. Обичаше да декламира, а аз бях нещо като режисьор. Много обичаше да рецитира „Йохан" на Смирненски и с такова участие го рецитираше, че накрая, щом стигнеше до „протегнала в ръцете си дете", започваше да плаче. Аз му обяснявам: Мите, ти трябва да сдържаш себе си, за да накараш другите да заплачат. Сдържането е по-силно от сълзите. Така ти като заплачеш, хората може да започнат да се смеят.

Той ме слуша най-внимателно и ми вярва. Почва отново, старае се, но когато стигне до фаталния стих, отново започва да плаче. . .

В разказа, който ще напиша, ще взема само този случай, това е достатъчно за образа му. Защото той не можеше да отдели стихотворението от живота, от истината, в която потъваше.

После него (заедно с Желязко Колев, Дечо Стефанов и може би някои други другари) го преместиха в друг затвор. Бяха успели да избягат, той станал комисар на отряда „Антон Иванов" и загинал в сражение в „Сухото дере".

Другият много интересен човек, който с времето излезе насреща ми с нещо, което тогава не съм разбирал добре, това е Дечо Стефанов (на негово име има печатница).

Той беше печатарски работник. Шаблонно е, като се каже, „очи, сини като небето", но за неговите друго сравнение не можеш да направиш. Имаше у него такава добрина. Ходеше с брич и гумени обувки, висок, строен, с хубаво лице и току тръгне с мене по двора, прегърне ме през рамо да си приказваме и ме поучава. И понеже той ме поучава с целия шаблон на поучението, аз, необуздан, чувствителен, разбунтуван, веднага настръхвам. И сега не мога да си простя това, че не съм могъл да усетя сърцето му, че не съм могъл да прескоча шаблонните думи и да видя тия очи, които са ме разбирали и обичали. Чак сега разбирам колко несправедлив съм бил към него в себе си.

Понякога той обичаше да се усамотява, да отваря някакво портмоненце ли беше, тефтерче ли, да извади от него едно портретче, да го погледа и да го прибере. Мислил съм си, че това е неговата другарка, но никога не беше ставало дума за нея. Едва след Девети от Желязко Колев разбрах, че това бил портрет на майка му. Носел го все в лявата страна и е изпитвал, изглежда, някаква ботевска любов към майка си. По-късно той избягал от затвора, бил е партизанин и загива, ограден в една къща. И Желязко ми разправя: „Аз не съм го видял, но съм сигурен в това, че преди да се гръмне с последния куршум,е извадил портретчето на майка си." Едва тогава почувствувах какво в същност е бил Дечо. И знам, че ще напиша за него. . . Имало някакъв паметник негов към Златица, който трябва да ида да видя, макар че на мен паметниците ми действуват потискащо.

— Споменахте, че сте бил разбунтуван и необуздан — конфликтна личност ли бяхте на младини?

— Така беше. Все не можех да се примиря с много неща, които смятах нередни, все нещо се бунтувах. . . Седи, да речем, имаше един другар и си маже на сухарчето масло и мед. Закусва си човекът, а насреща му Биделев го гледа като гладно куче и преглъща. Но другарят си яде, успокоен от това, че всяко „столче" (имахме такива

групички, в които си разпределяхме получената храна, но ставаше така, че се обединяваха тия, които получават колети, а останалите „столчета“ бяха фиктивни и гладни) е независимо и доброволно. И не го смущават тоя другар гладните очи на другаря му. И аз изразявах негодуванието си от такъв порядък. Разправяха се с мене в колектива, когато буйствувах много, ме наказваха. Сега като преценявам, в повечето случаи съм бил прав, но съм реагирал нетактично. От време на време прикрепваха някой към мен да ме успокоява и въздържа.

— От случая, за който споменахте, ли сте взели материал за разказа „Ситневини“. Там имаше нещо подобно.

— Не. В този разказ влезе друга случка, която стана в Софийския затвор. И беше в действителност много по-неприятно, отколкото съм го описал.

Понеже си изпрал ризата Симеон, и му е студено, иска от друг, който ги има складирани цял сандък, една риза, докато изсъхне неговата. Другият му даде, но започна непрекъснато да го пита „Изсъхна ли ти ризата?“, „Изсъхна ли ти ризата, Симе?“ А то влажно и тя не съхне. Стъмва се вече и оня изпада в ужас: оле, боже, Симчо ще легне с неговата риза! И току пита и пипа ризата. И Симчо побеснява. Той беше як, страшен човек, сто и десет кила, стана и тръгна с ругатня към него. Ние, седем души в килията, замръзнахме. Защото никой не може да го удържи. А един негов удар е достатъчен и оня няма да стане. Аз седях в едното ъгълче и като го видях как раздра от себе си ризата като паяжинка, само успях да извикам: „Симе!“ И той в своя гняв спря, хвана се за главата и си седна на мястото. Обичаше ме той, слабост някаква имаше към мен. Ние и досега се тачиме.

— Тоя финал го няма в разказа.

— Не ми е било в темата и не е било важно за разказа. Но сам по себе си случаят е по-интересен.

— Докато разказвахте, се откроиха доста сюжети, които не сте използували досега. Защо?

— Един герой на Радичков, каменоделецът, като избира камък за ангел, почуква го и търси да намери в него душа. Та и аз сигурно не съм видял още в тях литература и затова не съм бързал да ги напиша.

— Никъде не сте описали и бягството си от затвора.

— Има някъде малко, писах във вестник за него, но не съм го сложил още в книга. А то беше наистина интересно.

— Затруднява ли ви да го разкажете?

— Неговата история е много сложна и дълга.

— И все пак, може би. . .

— Ще се опитам накратко. . ., доколкото е възможно.

Това е било през август 1944 г. Беше единственото по рода си такова бягство — в навечерието на Девети. Но то се наложи, защото положението беше много критично. Там главнокомандуващ нашите войски беше Кочо Стоянов и можеха да ни изколят всеки момент. Освен това Багрянов правеше някаква демагогия, уж скъсваше с Германия. А в същото време по цялото шосе между Скопие и Битоля се движеха немски войски. Даже за известно време спряха за подълго и на няколко пъти идваха да питат дали затворниците са комунисти и надзирателите ги лъжеха, че сме криминални, защото усещаха, че ще ни изтрепят. По-късно Васил Пеев ми каза, че на другия ден след нашето бягство на гара Скопие са слезли шпицкоманди, изпратени да ни избият. Така че при тая ситуация, когато съществуваше реална опасност за живота ни, се налагаше да предприемем бързи действия.

Първата ни мисъл беше да призовем на помощ Трета кумановска бригада. Там бяха трима наши другари-затворници, на които бяхме организирали бягството пет-шест месеца преди това, когато ни извеждаха да жънем реколтата, която нямаше кой да прибере. Но това не можеше да реши въпроса, защото, първо, немците бяха на стотина метра, и, второ, затворът беше ограден с дебели стени, стотина души го пазят вън, на четирите му ъгъла тежки картечници „шварц лозе“ — никакви партизани не можеха да ни помогнат при това положение. Затова, след като влязохме във връзка с бригадата чрез ГК на РМС в Скопие, ние решихме, че трябва да потърсим съдействието на надзирателите. Изпратихме делегация при главния надзирател Попов, който беше нещо като директор на затвора в момента. Отначало той беше почнал да вика, да се съпротивява, но след като му бяха обяснили, че при реалната опасност, която ни заплашва, трябва да помисли как ще бъдем спасени, тоя иначе простичък и необразован човек показа политически нюх и се беше съгласил, ако немците нападнат затвора, да отвори вратите, а ние да се спасяваме кой както може. В тоя разговор му обещахме, че ще взема с нас и надзирателите и при първа възможност ще ги изпратим живи и здрави в България. Помолихме го и за това двама от нас да излязат и да поговорят с караула. Той надмина себе си и разреши. Нещо повече — вечерта беше извикал някои от нашите и им казал: „Абе, момчета, тая работа ми изглежда много несигурна. Не можете ли по някакъв начин да извикате партизаните?“ Ние, разбира се, не можехме да му кажем, че вече сме направили това.

Бригадата наистина дойде, само че не вечерта, в която я очаквахме, а на следващата. Това усложни нещата, защото в уговорения ден РМС във военната организация се беше постарал началникът

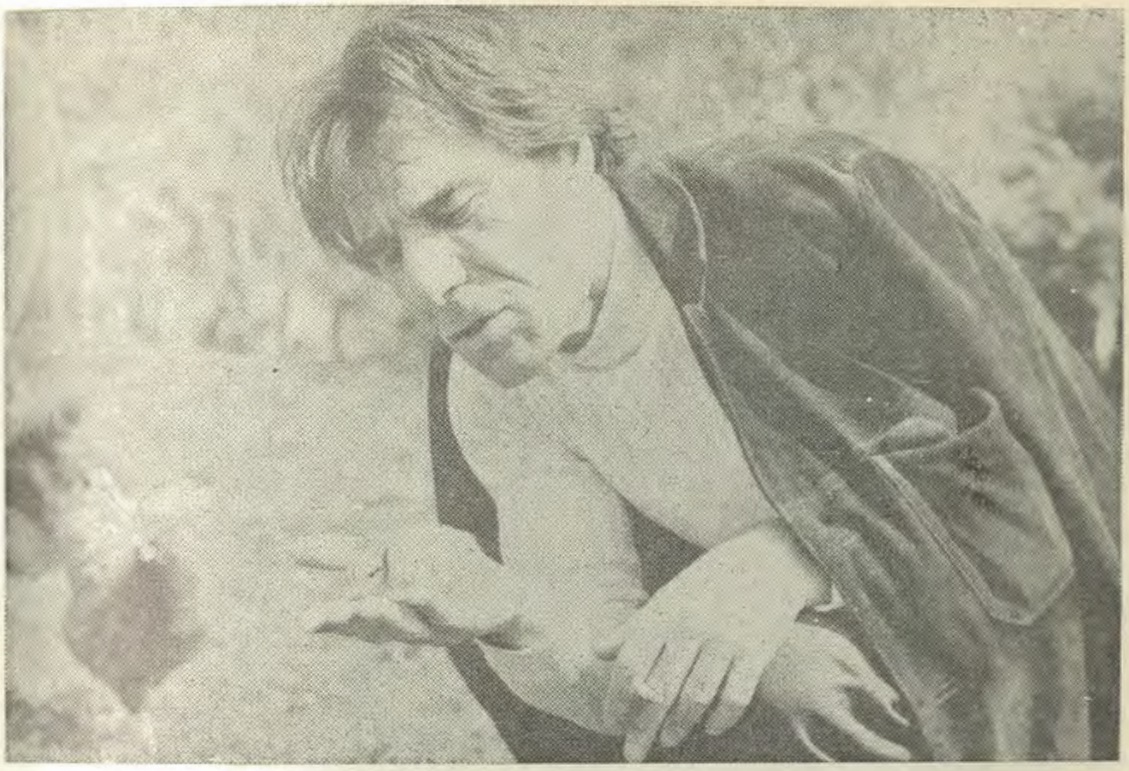
на охраната да бъде ремсист. На другата вечер обаче се оказа, че почти всички от караула бяха ремсисти, но началникът — върл фашист. Трябваше отново да разговаряме с войниците и момчетата ни успокоиха, че когато стане нужда, те ще се справят с него, както и стана. Но да не избързвам.

Та в очакване на партизаните ние разпаряме черги, правим от тях раници, обуваме се, обличаме се, подготвяме се за дълъг път. Симулираме спане, а на прозорците бдят дежурни, които трябва да ни предупредят за най-малкото движение навън. . . Между другото имаше един Кирил, криминален, който беше стоял седем-осем години в затвора за едно непредумишлено убийство при обир. Той беше умен, интелигентен и способен човек, бяхме станали с него приятели и срещу обещанието, че няма да се занимава повече с такива неща (на което той издържа), аз му обещах, че когато излезем от затвора, ще вземем и него. Тоя човек, много наблюдателен, разбра намеренията ни още щом надникна в нашата килия, и очите му се наляха, защото присъдата му беше доживотна.

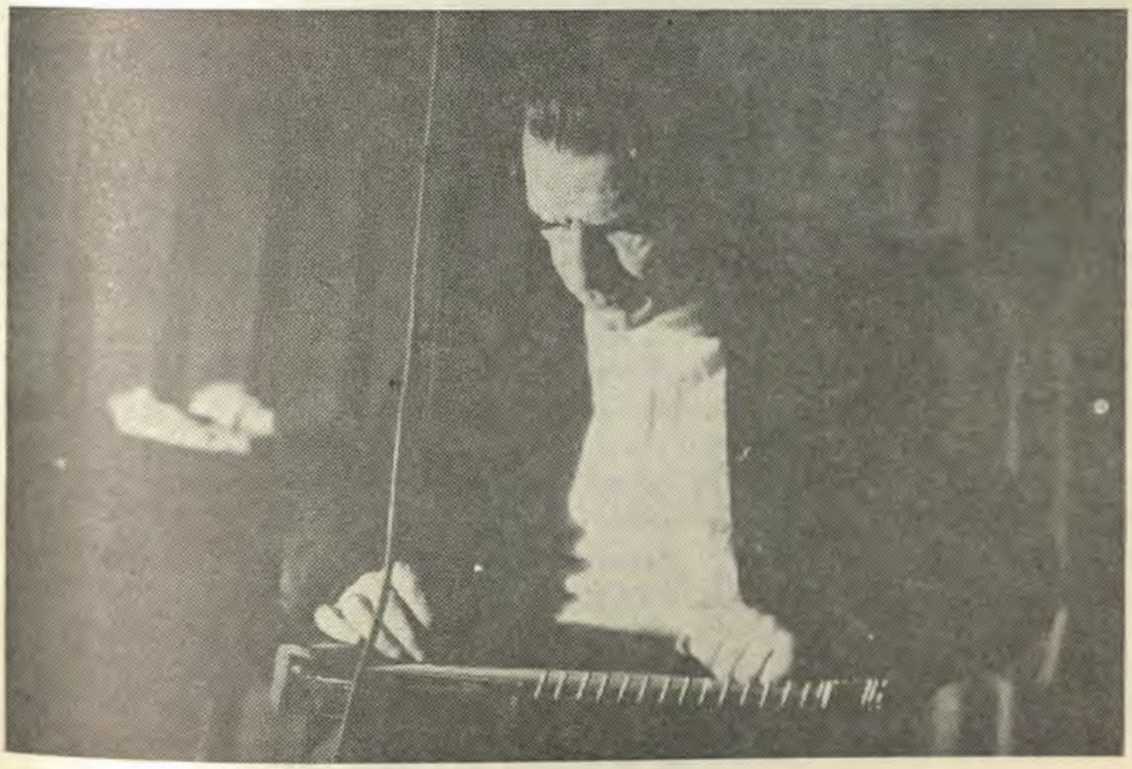
Но тая нощ партизаните не дойдоха и ние осъмнахме в същото обкръжение.

На втората вечер отново всички сме в бойна готовност. Знаем точно всеки миг от проекта, коя килия кога ще излезе, кой как ще се придвижва. . . Тоя път главният надзирател беше наредил всички врати да бъдат отключени и беше оставил двама от нашите да стоят на двора. Към един часа през нощта се чуха откоси на шмайзери, бомба, една, две. . . Ние не знаем кой стреля, какво в същност става, но явно трябва да изчезваме. Отговорникът на нашата килия, Методи Стоев, даде заповед „Ставай!“, а през това време чуваме, че другарите от първите килии вече напущат затвора. И някакво страхотно блъскане на врата — аз знаех, че това е Кирил, криминалният, който се страхува, че ще го оставим. Бях натоварен да му отворя и тръгнах към килията, ядосвайки се, че дига шум в такъв критичен момент, когато трябва да се пази пълна тишина. Но точно се приближих, вратата изхвърча насреща ми и заедно с нея Кирил. „Какво правиш бе, Кириле, аз щях да ти отворя!“ „Отде да знам бе, братче?“ „Тръгвай“ — казвам. „За момент“ — връща се той в килията и пристига с думите: „Нали разрешаваш — това е за последен път“, като ми подава един пистолет.

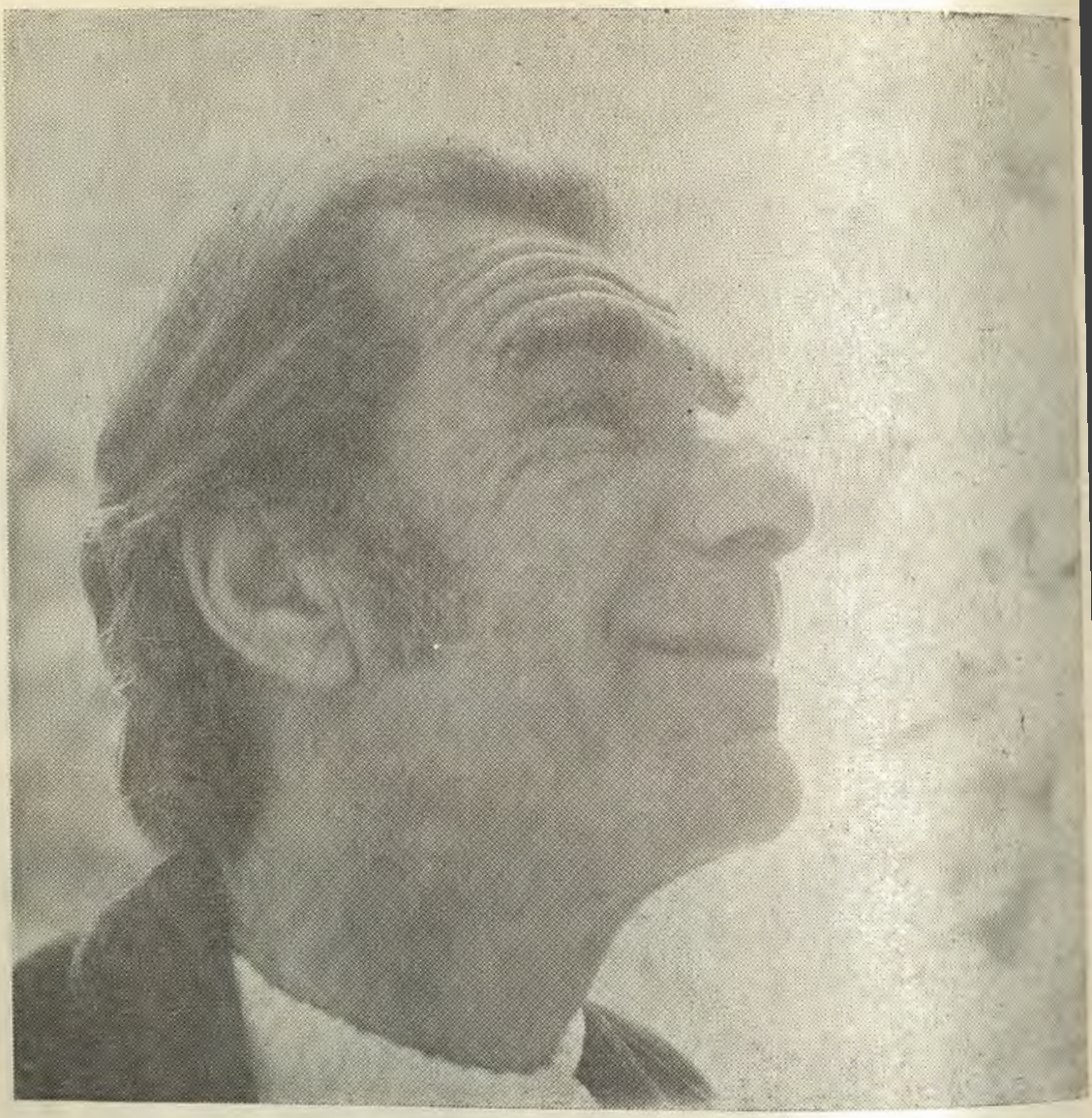
(Тука ще направя малко отклонение. След Девети живеех у поетесата Люба Касърова, която беше възрастна и богата жена, с много апартаменти. Кирил ми дойде на гости и започна да я ухажва. Тя беше поласкана — той беше красив и интересен мъж. И като го изпращах, ми каза: „Добри, аз ще се разведа, Софка ще ми даде развод, ще се оженя за бабата, тя след месец-два ще умре от щастие и

Съзерцание или любов?

Едно от най-големите удоволствия на писателя

„Мои очи, ненаситни на хубост очи!“

всичко това ще остане на мене.“ У него проговори авантюристът. Аз само рекох: „Кириле!“ А той: „Прощавай, Добри!“ Това беше единственото му отклонение от даденото обещание.)

Сега да продължим.

Излизаме извън стената на затвора, отвсякъде се забиват край нас куршуми, войниците от караула се разсейват... Едно от войничетата се хвърли към картечницата (не можал да се ориентира сиромашкият), стреляха и го убиха. Караулът също тръгна с нас.

Вардар се намираше на стотина метра от затвора. Уж имаше брод според проучванията ни, но се оказа, че водата го е изровила — много буйна река е това. Мнозина не можеха да плуват и аз няколко пъти я преплувах натам и насам да пренасям някой, включително и семейството на главния надзирател. Много смешен беше тоя човек. Спомням си, като бягахме, нашата група минаваше покрай къщичките, в които живееха надзирателите, и го виждам с един куфар пред него. Шашнал се. Защото няма измама, няма лъжа — излизат поверените му затворници, ще го обесят за тая работа. И вика: „Ей, момчета, па като спре стрелбата, върнете се.“ — Аз му викам: „Попов, не говори глупости, не си ли готов?“ — „Готов съм, готов съм!“ И тръгва с куфара, жената и детето. Приготвил се, но нà, психика човешка! Другите надзиратели тръгнаха също. Един избяга на своя глава.

Преминахме Вардар, пазим гробна тишина... И по едно време виждам един от надзирателите, дядо Будин, който беше от моя край, знаеше дядо ми, говореше си по нашенски и беше смешничък старец. Спомням си, като ни прибираха от двора, той буботеше: „Прибирай се! Аз може да съм чучуло, но щом съм сложил тоя пагон, трябва да ме слушаш!“ И го виждам тоя дядо Будин, с голото си теме без фуражка и с един фенер (откъде го беше докопал, един бог знае, когато ние се пазим да не се забелязва изобщо присъствието ни) да се движи към затвора. Настигнах го изумен: „Дядо Будине, къде си тръгнал?!“ Грабвам фенера и го счупвам в земята. „Дѐте, казва, заборавих си шапката.“ „Луд ли си, не чуваш ли, че стрелят, главата ще си загубиш!“ А той: „Дѐте, аз все се сбъркàх.“

— Не ви разбрах — кой в същност стреляше?

— И ние още не знаехме. После разбрахме, че партизаните са били. Немците са ги усетили, една част от тях останала да ги залисва, другите отишли в затвора, разбрали от криминалните, че сме излезли, и оттатък Вардар ни настигнаха. Имаше и партизанки.

Партизаните като по-опитни бяха взели от стопанството, което беше наблизо, коне за болните и старците, говеда за храна... За нас те бяха орли, легенди. Аз като съм зяпнал една партизанка...

А тя: „Друже, може и утре да се гледаме, строй се!“ Теренът там беше непознат, опасен и те бързаха да се отдалечим. Но аз, невиждал три години звезди, пак съм се зазяпал в небето. А една друга партизанка ме блъсна доста грубо: „Строй се!“ Пък после ѝ стана съвестно и ме пита колко години съм бил в затвора. Казвам ѝ, а тя: „Ой, друже, не си видял звездите!“

Минахме някакви релси и както продължавахме да вървим, току виждам, че една партизанка се приближава до мен и ми казва: „Друже политики, можеш ли да ми обясниш от какво се стойностна стока определюет според Карла Маркса?“ Аз се удивих — сега ли намери да ме пита за това. После разбрах, че те не са хора като нас затворниците с много време, а използуват всеки миг, когато не се бият, да се образоват. Те за нас бяха орли, а ние за тях — най-авторитетни умове, професори — не, най-високи академици. И нямаше търпение тая партизанка да получи знание баш от „професора“. И аз започнах да ѝ обяснявам. . .

— Къде бяхте партизанин?

— . . .Избродихме много планини, аз не им помня имената вече, непознат терен, пътувахме често нощем. . .

— Мисля, че за нашата анкета ще представлява интерес да разкажете по-подробно вашата партизанска „одисея“, да разкажете за конкретни сражения, в които сте участвували. . .

— Не е лесно, но ще се опитам да си припомня нещата по реда, в който се развиваха. . .

Да. . .Още през нощта на бягството чухме, че в предните колони започна стрелба. А ние сме петстотин души невъоръжени затворници. Станахме неспокойни, а партизанката, която ни придружаваше, взе да ни успокоява: „Наши су, наши су“, за да предотврати суматохата. Но ние чуваме в същото време: „Нàпред у бòрба, нàпред у бòрба, Титова вòйска!“ И виждаме как тия уморени хора напрягат сили по стръмнината, колкото може по-бързо да отидат на помощ. . . В тази престрелка загинаха шестима от нашите и един-двама партизани. Оказа се, че сме се натъкнали на български войници от окупационния корпус. За тяхна чест обаче те не поеха сражението и напуснаха селото, в което влязохме. Не знам, пък може и да са се стреснали, защото ние, като нямахме оръжие и нямахме с какво друго да се присъединим към партизаните, взехме, че ревнахме „ура!“ — петстотин гърла, да те хване страх наистина. . .

Изтикахме ги от селото и, както се движим покрай една стена, изведнъж някаква картечница залая по нас и ние се оказахме точно като на разстрел. Партизанката, която беше с нас, се обърка. В това време ни настигна един партизанин-сърбин, грамаден, безумно смел човек, беше командир на част и викна на партизанката: „Другарице,

шта се буниш ку гърку абсу майко му, пушти му една пушку метрелес и една бомбу божу майкю!“ Като чу това гласище, оня с картечницата млъкна. И минахме. . . А по-нагоре, спомням си, един партизанин застана на една врата — двукрила, трябва да беше някакъв богаташки дом, и викна: „Ако има хора вътре, горе ръцете!“ Отвътре гръмнаха и го убиха. А тоя същият сърбин, командирът, излиза и казва с едно спокойствие, на което тогава не бях свикнал и което ме удиви, и с малко яд така: „Дòбро. Тàко. Дòбро. Колико пути сум причал, таков героизм излишен.“ Недоволен от непредпазливостта на убития. След това той самият отиде до вратата, прикри се и хвърли бомба. Отново стреляха, но после излязоха, дигнали ръце.

Та тогава, като влизахме в селото, чувам, че един партизанин казва на дядо Будин, надзирателя, който мъкнеше грамаден куфар: „Хвърли овой куфар!“ Защото пречи на движението. А старецът му отговаря: „Не можем да го хвърлим, имам у него скъпоценности.“ Иска да каже ценни за него вещи. Партизанинът го смушка с приклада, дядо Будин много се изплаши и започна да ме моли: „Дѐте Дòбране, кажи му да си идем.“ Обяснявам му, че с нас е по-безопасно, но той: „Не, я искам да си идем.“ Казах на партизанина да го пусне и той замина. Но може би след двайсетина дни отново го срещнахме — окъсан, отслабнал, ни куфар, ни нищо по него. Как не са го убили, не знам. Хвана се за мене и не се отдели вече. . .

Докато бяхме в селото, през нощта партизаните бяха разглобили картечниците на войските, но, изглежда, не са имали време или не са съобразили да извадят затворите на топовете, защото, когато вече се разсъмна, офицерите се бяха върнали и започнаха да стрелят с оръдията. Лягахме, ставахме, лягахме, ставахме, докато се измъкнем. Тогава не засегнаха никого.

Но точно излязохме от обсега на оръдията, над нас долетя самолет, явно изпратен да ни открие. Даде се заповед всички да залегнат. Някои от нашите затворници обаче, неразбрали опасността, зяпат и му се радват, а други току тичат насам-натам, защото им се струва, че не са намерили добро място за укритие. Разбира се, нищо по-глупаво от това, защото, където и да си, щом си легнал, от самолет не могат да те забележат, а тъкмо движението се забелязва. И докато трае тая кратка суматоха, чувам заповед да се залегне, на руски, и два откоса с шмайзера, да сплаши тичащите. Оказа се червеноармеец. Беше избягал от немски плен при партизаните. Помня какво чудо беше после, като го заобиколихме. Нали и той е легенда, започнаха да му искат копчета за сувенири. Даде на един, но посегна втори, трети. . . и докато се усети, оставихме го без копчета. . .

Като се успокои обстановката, продължихме нагоре, минахме през села, които приличаха на нашите родопски села, и изкачихме

планината Скопска китка. Но тогава, преди да сме отдъхнали, долетяха два самолета, две „Щуки“, които очевидно ни търсеха. Летяха, бучаха и заминаха. Но точно се надигнахме, те отново долетяха и като не можаха да ни открият, започнаха да обстрелват местността шахматно с картечници. Помня, че тогава командирът даде заповед никой, на колкото и места да е ударен, ако ще и да умира от болки, да не прави никакво движение. Беше голяма гора, която ни запази, и не дадохме жертви. Но после започнаха да пускат бомби от голям калибър, които падаха може би на 2 км от нас, но предизвикаха земетресение в скалната маса на планината. Отидоха си чак на смрачаване. И тогава, като си отдъхнахме, чувам гласа на един сърбин, тежък и провлачен: „Ой, майк'а му, вèлика майк'а шума!“ (голяма майка е гората).

Оттам се спуснахме в село Палиград. Съсипани, капнали. Аз се сврях в сламата на някакъв харман и така съм заспал, че селяните, които сготвили някакво месце, ме будили да ям, дърпали ме, ритали ме, но тъй и нищо не съм усетил.

— В същност към кои партизански части се присъединихте вие?

— Още в самото начало, като получихме дрехи и оръжие, ние образувахме български баталион „Васил Коларов“. Методи Стоев ни стана командир. Но иначе бяхме под общото командуване на югославските партизани. С бригадата, която ни освободи, бяхме само два-три дни. След това преминахме към други, после към други, по едно време бяхме с Бърковите партизани. Имаше период, в който бяхме с хиляди — вече „народна армия“, въоръжени с всичко, даже и две противотанкови оръдия имахме. А нашият щаб разсъждаваше дали да нападнем една немска армия или не — толкова силни се чувствувахме. В разказа си „Полунощна акция“ съм описал едно „сражение“ от това време, което не се състоя, защото войниците ни очакваха, за да се присъединят към нас. . .

Водихме едно голямо сражение на Вардара, където трябваше да миниране мост и тунел и да минем реката. Но още преди да сме готови, неочаквано влезе един влак, пълен с немска армия. Завърза се голяма битка. Немците стрелят от влака, но партизаните — несвикнали на фронтова война. . . И в цялата гръмотевица на стрелбата прокънтя команда: „Другови, нàпред у воз.“ (Към влака!) И понеже бяхме много, изловихме немците.

Минахме Вардара по някакъв брод (партизани по мост не минават) до шията в ледената вода, сняг прелиташе, макар че беше още септември, и като преминахме реката, оттатък, близо до Щип, чухме, че идват танкове. Командирът даде заповед — важно и сериозно: „Противотанкови оръдия, на позиция!“ А в същото време се обажда подигравателно присмехулният глас на друг командир: „Шта

се буниш, бре? Противотанкови оръдия на позиция!“ Защото наистина там беше такава стръмнина, че никакви танкове не можеха да я изкачат.

Та тая нощ ние бяхме изминали към 80 километра път, маратонско бягане в същност. Беше нещо страшно. Спомням си по едно време Никит Костов от нашия баталион ми казва: „Добри, не мога повече, ще остана тука, ти си мълчи.“ Как ще го оставя. Тичам да търся кон — други ги взели вече. А той получил нервна криза от преумора и не може. Натоварих го на гърба си и съм го носил може би около километър. „Ките, хайде сега да опитаме можеш ли да ходиш?“— „Не мога, хвърли ме!“— „Ките, моля ти се!“ Като малко дете го убеждавам, хващам му крака: „Ето, една крачка, още малко, а така, сега другия. .“ Така малко по малко кризата му мина и той тръгна. А когато някъде на разсъмване казаха „отмор“ и ние спряхме за съвсем кратко време, както бяхме мокри, всичко по нас замръзна. Водихме някаква дребна престрелка и аз си спомням, че не можех да дръпна спусъка, а когато цевта се позатопли, си греех на нея ръцете. И като съм легнал между скалите в нещо като корито, заспал съм моментално. Когато слънцето напече и ме събуди, гледам, че лежа в локва от стопената от мен вода. Премествам се на сух камък, но под мен отново става локвичка. И така на няколко пъти все се оттичам, оттичам. . . Погледнах наоколо си — не мога да позная другарите си. Никой не прилича на себе си от преумора. И спомням си как ги гадаех: „Това трябва да е Иван Белков. А! — това е Крушката, бе. . .“ Просто физиономиите си бяха променили. И аз сигурно съм бил такъв.

После почивахме в едно село, където се случи историята с Айше,[56] която знаете от разказа, в който съм я описал. . .

— Вие, изглежда, не сте имали възможност да „вкусите“ партизанската романтика?

— Макар и малко, спомням си и хубави часове. . .

. . . Още първата или втората вечер беше. Югославските партизани пееха едни особени песни — едногласно, диво, горско пеене, което много ми харесваше. Но ние в затвора имахме хор, първокласен хор, ръководен от диригент (Бисеров се казваше). И в една освободена зона сме запалили огън, партизаните пяха, пяха, пък нашият хор като започна да пее, те замряха. Искаха още и още. . . Целият репертоар беше повторен и потретен — не можеха да се нарадват. . .

— Какво беше самочувствието Ви като партизанин?

— Нас ни наричаха не партизани, а „народна войска“. Бяхме много, имаше свободни зони, както ви е известно. . . Въпреки индивидуалните си различия там бяхме едно цяло. И аз се чувствувах войник на това цяло. . . По едно време имах героично-комичен вид,

който заслужава да го опиша! Представете си: мустаци сталински, с цвят на суха дъбова шума; коса до половината гръб, грамадна; някаква италианска гумирана пелерина, трофейна; бял хубав кон и на краката. . . терлици. Пелерина, бял кон и терлици! — представяте ли си? Беше ми ги ушила една мома в някакво село, бяха с тройно или четворно стъпало и в тях изранените ми крака се чувствуваха най-удобно. Някои другари се шегуваха с мен: „Защо му е оръжие на Добри? Я го виж, той само като се покаже на фашистите, и те ще изпопадат от страх!“

— Вие проявявате определена склонност към по-внимателно вглеждане, към многостранна преценка на всяка дума, на всеки факт. Странно ми е как съгласувахте тази черта на характера си с безапелационната категоричност на бойната партизанска дисциплина?

— Много е просто — обстоятелствата налагат нейната необходимост и ти я приемаш съзнателно като твой дълг. (Аз затова сега се ядосвам, когато някой си позволява да иска такова механично подчинение днес, в мирно време, когато то не е необходимо.)

Но веднъж ме наказаха. . . Бяхме заловили някакъв полицай, който трябваше да разстреляме, но командирът казваше: „Той мене ме е мъчил седем дни без вода и аз няма да му давам толкова дни, пък тогава.“ Но аз не издържах и му дадох вода, защото го видях да се опитва да пие, когато един кон пикаеше. Изобщо смятах, че е по-нормално да го разстрелят веднага, отколкото да го мъчат по тоя нечовешки начин. И наистина на третия ден, мисля, го ликвидираха.

— В отряда имахте ли някакво чувство за разминаване на партизанската дисциплина с личния морал?

— Те бяха едно и също. Много високи етически изисквания и никакви отстъпления от тях. Случвало се е три, четири дни не сме яли, влизаме в село, под дърветата нападали круши, ябълки. . . Никой не може, не трябва и не взема! Каквото ни дадат сами селяните, това е. Спомням си веднъж, след оная тежката акция при Вардар беше, минаваме през едно село, а след това командирът строява бригадата. Изнесе информация за политическата ситуация и накрая изведнъж пита: „Кой е узел главу кромид лук от село?“ Излиза един. „Кой е узел машину за шишане?“ Излиза друг. „Какво наказание за тия „кукавици“, „паникери“. . . и какво ли не ги нарече. Всички като ревнаха „Смърт!“ — настръхна ми косата. Оказа се, че провинените са нови, простиха им, но по специален куриер главата лук и машината за стрижене бяха върнати на собствениците от селото.

След това мислех за тоя случай, питах се и се мъчех да си обясня защо селяните се бяха оплакали. Толкова ли им е било до тия дреболии? И съм сигурен, че не е било заради тях! Тия хора виждаха в пар-

тизаните чистота и радееха да запазят тази чистота. По тоя начин те са искали да защитят партизаните. . .

— Къде и как разбрахте за деветосептемврийската победа?

— Бяхме отседнали в село Сопот и аз разправях анекдоти на група партизанки, които се заливаха от смях, когато дотича един от нашите и съобщи, че чул по радиопредавателя: „В България Отечественият фронт е на власт." Значи това е било на Девети септември вечерта. От радост ние започнахме да гърмим. Селяните се разчувствуваха, заклаха най-голямата свиня на кмета, без да го питат, и така отпразнувахме събитието. Да не ви разправям само какви бяха трагикомичните последствия от това мазно свинско. . .

— Как се завърнахте в родината?

— След това вече нашият маршрут беше насочен към България. Разбира се, помагайки на партизаните и изпълнявайки бойни задачи, и след десетина-петнайсет дни се добрахме до България. По едно време нашият баталион беше останал сам (не бяхме взели водач), та едва не ни изтрепаха. Но все някак стигнахме до Кратово и се разположихме за почивка. Точно тогава патрулната двойка изтича и съобщи, че срещу нас идват немски танкове. Командирът се разгневи (той вземаше всичко на хъс), защото сме се разпуснали, с натопени крака в реката. . . А Кратово е нещо като Търново и танкове могат да минат само по единствената улица в ниското. И аз му обяснявам: „Спокойно бе, ще залегнем зад къщите на стръмното, ще хвърлим бомби във веригите, ако искат, да слязат да се бият." Вярно, казва, бе, и се успокои. А един фелдфебел от военните, които се бяха присъединили към нас (имаше такива части от окупационния корпус, които бяха обезоръжени от немците), ни гледа, ама много интересно ни гледа. Виждам го, опитен военен човек, от старите, предусеща, че това е бъдещата българска армия, и му е интересно какво ще правим сега. А ние заемаме позиции зад къщите и чакаме. И той не издържа — неочаквано се развика: „Момчета, българи, аз съм картечар, сложете ме на картечницата!" Целият трепери. Сложиха го на картечницата, но танковете, като ни усетиха се върнаха.

Спахме там, над Кратово. Сутринта се събуждам и чувам нещо като кошер. Качвам се горе с моя бял кон да видя какво става. И виждам там, на една поляна, хиляден народ. Оказаха се около две хиляди български войници, обезоръжени от немците, и около още толкова цивилно население, избягало от македонските земи. Приближава към мен един полковник, удря крак и сече: „Господин. . .другарю, тук се намират две хиляди български войници, обезоръжени от немската армия, и две хиляди души българско цивилно население. Представлява опасност придвижването ни без оръжие. Затова молим да се присъединим към вас, за да стигнем до България. Рапортува. . ."

Обясних му, че аз не съм командирът, и му доведох Методи, а той отново израпортува всичко. Какво да ги правим, българи са, трябва да ги вземем. „Мога ли, казва полковникът, да държа реч на войниците, за да има дисциплина?“ И като викна: „Войници, в България Отечественият фронт е на власт. В Министерския съвет е Кимон Георгиев. В Министерския съвет е и някой си Добри Терпешев. . .“ Представяте ли си — пълно невежество!

И тръгнаха с нас. . . Спомням си, по пътя един войник паднал, а полковникът седи на коня, побутва го със сабята и нарежда строго: „Войник, стани!“ Войникът явно не може, а оня пак командува: „Войник, стани!“ Аз го погледах, погледах, пък го свалих от коня и качих на него войника. . . Спомням си и един кандидат-офицер, който плачеше през цялото време, че сме щели да го убием. В нищо не се беше провинил завалията, ама си беше глътнал езика от страх. . .

Така, лека-полека минахме Руен, спуснахме се към село Богослов, на една гаричка изпратихме надзирателите, както им бяхме обещали, а те плакаха. В селото над Кюстендил ни посрещна бай Георги, надзирателят от затвора, който се разчувствува: „Добре сте ми дошли“ и започна да ни настанява. Аз отказах да ме настаняват, намерих една слама, още прясна, заврях се в нея и така ми е било топло и хубаво там, че съм спал, както никога в живота си.

— Какви бяха първите ви впечатления и преживявания на родна земя?

— Да ви призная, не се решихме да влезем веднага в Кюстендил. Били сме в затвор, знаем какво е фашизъм, не ни се вярва, че сме взели властта. Пратихме хора да се уверят в това и чак тогава слязохме. А там знамена, оживление. . . известно ви е каква беше атмосферата в тия дни. При нас дойде другар от ЦК на партията и каза, че има решение нашият баталион от политзатворници да не отива на фронта, защото сме се образовали, и ще бъдем необходими тук. Имаше хора като Живко Николов — Диалектиката, и един Начо, чудесно момче, които отидоха на своя глава и изпозагинаха, защото бяха неподготвени за фронтова война, а бяха безумно смели.

Същия ден ни разпределиха кой къде ще бъде. Аз и Пенчо Георгиев Пенев (може и Симеон да е бил) поехме за Брезник. На един джип кюстендилските моми ни затрупаха с ябълки. Оттам вечерта тръгнахме през баирите към моето село Радуй. То се намира на петнайсетина километра, а Пенчо капнал, краката му изранени, не може да ходи и все ми се сърди, че съм го лъжел, че е близо, и иска (нали сме свикнали на това) да легнем да спим там, докъдето сме стигнали. На триста метра от селото рече: „Стига, повече не мърдам!“ и седна. Добре че се обадиха петли и кучета, та го убедих да продължим. И като стигнахме, започнахме да гърмим победоносно. А селото тихо. . .

И чувам гласа на брат ми, който направил революцията там[57] и единствен караули: „Стой! Кой?“ Виждам в мрака силуета му с пушката и нарочно говоря, за да чуе гласа ми и да се ориентира: „Брей, ние през толкова много сражения минахме живи, пък сега тука ще вземем да загинем.“ Обаче, шашнат от гърмежите, той не може да познае гласа ми и вика: „Стой!“ Залегна. Чувам щракането на затвора на пушката и казвам: „Е, брат ми ще ни свърши вече, то се видя.“ И чак тогава той разбра. Видях в небето на нощта как изкочи от прикритието си и как с голям замах захвърли пушката (после до обяд на другия ден не можахме да я намерим) и се втурна да ме прегръща.

Оттам отидох в Перник. Направиха ми голямо посрещане и ми казаха: „Ела сега да си върнеш боя на арестуваните полицаи.“ Защото другите вече си го върнали. Почувствувах се много идиотски и нелепо. Не можех да допусна как така те са си „връщали боя“. Това значи да слезеш до равнището на инквизиторите си! Когато влязох при арестуваните, моите бивши мъчители, те прибледняха, някои започнаха да плачат, защото знаеха, че ако река да връщам боя, нямаше да останат живи. Питах ги искат ли нещо, един поиска цигара, друг вода, дадох им и с това в същност ги бих по-лошо, защото те останаха поразени (но все пак живи!). В една от килиите намерих моя директор от гимназията, който е прототип на героя от разказа ми „Сведения“. Като го видях в килията по бели вълнени чорапи, аз се обърках и изтърсих най-неподходящия въпрос: „Как сте, господин Венков?“ — А той: „Много съм добре, моето момче, аз съм чудесно. За мен тук другарите полагат много нежни грижи.“ Явно още по-объркан. И това ме уби. Отидох при моя другар Ненчо, който беше началник на управлението, и му рекох веднага да го пуснат, да не го виждам повече там. Партизанската дума тогава беше закон. Арестували бяха и класната ми наставница, защото на някого писала двойка, а той се обявил за отечественофронтовец и я „прибрал“. Освободих и нея.

Това бяха първите ми дни след завръщането на наша земя. По тоя въпрос толкова. . . Че като ме карате да говоря толкова много, май няма да издържа докрая. . .

— Добре. Сега отново отправям разговора от събитията в действителността към процесите на тяхното художествено претворяване. Прави впечатление, че в съдбата на Чика Груя (от едноименния ви разказ), който е осъден на смърт, но по погрешка са разстреляли вместо него друг, а той остава с неговата присъда в затвора, и сюжета на Павел Вежинов в романа му „Звездите над нас“ има нещо много общо. Може би сте ползували един и същи източник?

— Това е нещо обикновено. Струва ми се, в Хисаря разказах на Павел Вежинов тоя случай, на който съм свидетел, и той ме попита може ли да напише нещо по него. Аз се съгласих и считам, че нищо не пречи този сюжет, разказан от мен, да бъде разработен от него по начин, по който той си го е направил.

— Казвате, че почти всички от образите в разказите Ви са автентични. Но не всички са положителни! Случвало ли Ви се е да се сблъскате с реакцията на познали се „герои"?

— В „Преживени разкази" съм запазвал истинските имена на загиналите, а на живите в повечето случаи съм променил името. Но там няма какво да се познават, там разказвам истини и хората се знаят. Ако не се лъжа, някои само са ме питали защо съм сменил името им, и толкова. Предполагам, че тези, които не са представени в чак толкова благоприятна светлина, са доволни, че не съм ги назовал, и ако въобще си спомнят постъпките си, са предпочели да се спотаят. Но знам, че двама герои от един разказ, „Нане Панчо и Ванчо Кривдата" (в действителност тях ги наричаха Нана Танча и Иванчо Кривото), който не съм печатал в книга (те са от моето село), са ми се заканвали много жестоко, задето съм ги изложил.

Ако си спомняте, имам един разказ „Лице, което не видях" — за стражаря, който ми даваше вода в участъка. И веднъж в къщи дойде един свитичък човечец и ми се представи, че той бил това лице. Попитах го къде е служил (това в разказа не съм отбелязал) и той ми каза, че в софийски участък. Получи се конфузия, защото моят случай беше в участъка в Перник. Аз се отнесох доста неучтиво с него, казах му, че има грешка, и го изпратих набързо. Даже по едно време мислех да пиша друг разказ — „Лице, което видях", по повод на тая среща, но после се разколебах. Стана ми едно такова чоглаво, загдето бях така суров с него, защото от де да знам какъв човек е; той може да е правил нещо подобно наистина. . .

—Досега все заобикалям най-щекотливия въпрос, но, струва ми се, вече му дойде времето: какво обуславя постоянната ви дружба със сатирата?

— Най-напред едно малко уточнение, защото аз имам по-специално мнение по тоя въпрос. Не се считам нито жанрово, нито емоционално за сатирик.

— Защо?

— Сатирикът е човек, който има будно чувство, който има голяма любов, който е непримирим със злото и неправдата. Всичко това аз може би го имам. Но ми липсва нещо, което е много важно за един сатирик — жлъч и омраза. На мен тези чувства, изглежда, не са ми познати и даже преди Девети септември, когато много се говореше за класова омраза, аз съм се измъчвал, когато съм се

улавял в това, че не мога да мразя — значи аз не съм наред като ремсист. . . А в произведенията на писателя-сатирик сатирата е нещо емоционално предпоставено. Сатирик е Михайловски, сатирик е Алеко Константинов. . . Ако проследите внимателно това, което съм писал, в него ще намерите размисъл, скръб, най-много достигам до гняв. А това са чувства, характерни повече за лириката. И ако някои ме причисляват към сатириците, то е защото понякога в лирическите ми произведения се промъква болката от несъвършенството, тази най-странна човешка любов. . .

— А „На гости у дявола“?

— „На гости у дявола“ са за мене поеми, лирико-епически, повече граждански и малко философски. Даже напоследък мисля, че те са нещо като балади. Но понеже тези поеми поставят проблеми на съвремието и понеже в тях не избирам среден път и никак не съм склонен да бъда ласкав към лошото или да го замажа по някакъв начин, това може би създава впечатление за сатири. Ако това са сатири, тогава трябва да наречем сатири и „Гергьовден“, и „В механата“, и „Борба“ на Ботев. А те все пак са лирически произведения. Жанрово сатира е „Патриот“. Извинявам се за голямото сравнение, но така дойде на приказката.

— А какво ще кажете тогава за „Срещи с кибернета“?

— Там може би има вече по-чиста сатира. „Оптимистът вол“, „Монолог на патката“. . . там да.

— Но не в това е въпросът?

— Именно! Защото за мен, може би смело казано, всеки истински писател е в някаква степен сатирик. Докато съвестта му е будна, докато любовта му към красивото е жива, той ще бъде в конфликт с действителността, няма да бъде доволен от постигнатото, ще иска повече, по-добро, по-хубаво. И оттук неговото око ще бъде зорко за всичко черно и недостойно и той ще го изобразява наравно с доброто. Доколко мога да отразя обективната истина, не знам, но едно е вярно, че грозното и лошото не ме оставят на спокойствие, не се примирявам с тях, боря се, доколкото мога и колкото силите ми стигат. Е, ям си и попарата за това!

— Казахте, че с петте поеми от книгата „На гости у дявола“ сте се опитали да уловите пет основни недъга на нашето общество.

— . . .Тъй както аз съм ги разбирал. Може да са и повече, може да има и някои, които са по-основни от тия, които съм посочил. . .

— От времето на тяхното написване изминаха двайсет години. Скромен период за едно обществено развитие, но все пак какво ви показа това време?

— Че съм се спрял на проблеми, които са костелив орех. И че те се оказаха костеливи за нашето общество толкова, колкото и за всички други времена.

— Изводът?

— Не с високопарен патос и лековерен оптимизъм, а с повече мислене се решават въпросите на новото общество. Моята майка често ми казваше: „Не е умен, синко, тоя човек, който може да намисли, ако ще и най-хубави работи, а тоя, дето умее да размисли, след като веднъж е намислил нещо.“ Времето е безпощадно и на мене ми се струва, че нашето общество узрява вече за тая истина.

— Вие бихте тревога срещу плевелите, срещу това, което е несъвместимо с идеалите на новото общество?

— Аз бих тревога срещу мълчаливата, неосъзната или непризнатата солидарност с тях. Защото беше времето, когато ние си въобразявахме, че дотук е било старото общество, с него е свършено вече и вярвахме, че оттук нататък започва нещо съвършено различно и за него старите закони на живота и човека нямат никаква сила. И до ден днешен ние говорим за „остатъци от миналото“, от което може да се види до каква степен сме се заблуждавали, че човешката психика е нещо механически преодолимо, че големите въпроси на човешката етика са решени проблеми на нашето общество.

Аз бих тревога не за да установя тая истина, а за да кажа: Страшното за нас е не че не сме преодолели, че не сме изолирали тия явления. Страшното е, че ние не ги виждаме, че се правим, че не ги виждаме или че не искаме да ги виждаме и чакаме да дойде моментът, когато ще стане неудържимо. А тогава вече пораженията ще бъдат много.

— В същност основната тема на книгата е въпросът за грешната стара лъжа, която шествува сред нас под прикритието на своя нескончаем маскарад. Защо смятате нея за първа и основна беда?

— Защото откак свят светува така наречената лъжа като условно понятие (тя може да се нарече с най-благоприлични имена) винаги е душила човека, а човекът винаги се е борил с нея. Борил се е, а тя е продължавала да го придружава в неговия бит и в неговия свят, с негово съгласие, с негово потвърждение, защото лъжата е успявала да мине за истина. И това е било не защото човекът е толкова глупав, та щом лъжата смени своя етикет (както в поемата), и той започва да ѝ вярва, не! А защото се оказа, че човекът поради своето несъвършенство е съучастник в нейната игра. Той носи лъжата в себе си, тя има извоюван периметър в душевността му и понеже му е трудно сам на себе си и пред другите да признава, че е така, той се защищива, давайки ѝ образ на истина.

— На мен ми стана ясно (в момента, когато разбрах това, изживях личната си трегедия, за която ви говорих), че лъжата е наш труден враг и той може да ни победи, ако не бъдем будни. И че за

да бъде изкоренена, тя трябва да бъде разконспирирана. Това поисках да направя с алегорията на моята книга.

— Когато пишехте поемите, вие вярвахте ли, че е възможно да построим коренно ново, социалистическо общество?

— Щях ли да изстрадам проблемите му, ако не съм вярвал?! Тогава добих чувството, че ние сме се поддали на зрителна измама и вместо да опознаваме законите на живота, мислим, че те трябва да се съобразяват с нас. Че ние малко умеем да размисляме върху хубаво, честно, с най-добри намерения намислени неща, поради което се сблъскваме с непредвидени и неочаквани резултати. После това беше време на догматизма, на цитатничеството, когато повече се пишеше и говореше какво са казали други преди нас, само ние не казвахме и не се опитвахме да кажем нещо. Тоест не умеехме да гледаме достатъчно напред. Това ме тревожеше, то ме подтикна да напиша поемата си „Човекът зрителна измама", за да занимая мислите на хората, повече или по-малко просветени, с втората основна беда, която спъва нашето общество.

— Критиката отбеляза поемата „Хазарт" като откритие на една художествена идея.[58] Най-общо тя може да бъде формулирана: Опасност! Могат да бъдат проиграни идеалите!

— Аз мисля, че в случая моята заслуга е само в неповторимия вариант на идеята, но понеже идеята там е намерила може би много по-интересно, по-феноменално прикритие, изглежда откритие. Тоя проблем е занимавал света и преди нас. Но никога преди не е имало борба, където в някоя страна класовата омраза ще бъде подменена от завист и където смелостта ще бъде хазартна страст. За мен тази поема е не само най-добре направената, а и най-тревожната, защото такива неща продължават да се виждат и времето потвърждава моя страх.

— В поемата си „Критикологът" наричате критиката „оръжие на времената, което те от страх трошат и без оръжие в борбата сами намират свойта смърт." Това предполага, че ѝ придавате по-дълбоко значение от форма на човешкото общуване.

— Шумотевицата, която дигахме около критиката, и всички уговорки, които правим около нея и до днес, ми подсказваха преди двайсет години, че критиката в същност е нещо оскъдно у нас (за въздуха никой не се сеща, докато не ни хване дифтерит или не сложат примка на шията ни). Ние създадохме цяла теория на критиката, а тя все си остава изгнаница. Защото критиката се занимава с неприятните истини. А страхът да се гледат неприятните истини право в очите е според мен симптом на опасно заболяване. Ние не можем да се борим срещу вирусите на болестта, ако не ги познаваме добре. Не можем да изградим ново общество, ако нямаме реална представа

за отрицателните сили в него. Историята ни е дала достатъчно примери за това, как обществата загиват, когато изгубят тая своя способност.

— На „Мъртвия, който живее“ в поемата си вие придавате по-друго значение, отколкото популярното. Той по-скоро е живият, който омъртвява живота. Какъв идеен обем влагате в тоя образ?

— Преди години в един разговор с един отговорен другар (който беше мой бивш другар от затвора) се опитвах да му обясня някои неща около творческите проблеми. И му казвам, че творчеството е преди всичко търсене. А щом е търсене, то невинаги е намиране. Следователно творците са търсещи хора, поради което невинаги ще успяват да намерят, и той трябва да разбира това. А той внезапно ме прекъсна: „Какво търсиш бе, Добри? Такъв си беше, такъв си остана! Какво търсиш? Цяла маркс-ленинска естетика имаш — чети и пиши!“

Това е, така да се каже, илюстративен пример на моя образ. За мен той носи опасността на основна беда, защото в същност е образ-идея на една същина в човешката психика, а оттам и в обществената психика. Това е догматичното начало у човека, което заменя диалектиката с метафизиката, която се позовава на диалектиката. Това е предпочитанието да вървим по утъпкан път, когато за нас такъв път няма, щом сме решили да започваме отначало. (Ние сме революционери и не бива да си служим с палиативи.) Затова този мъртъв живее, но умъртвява живота. И колкото парадоксално да е, той, който блаженствува пред статиката и непроменящото се, изведнъж проявява неподозирана енергия само щом долови полъх на промяна и движение. Сега, като минаха години, ние виждаме резултатите на неговите дела.

— Как се отзоваха вашите колеги-писатели за тази книга — навярно сте имали разговори с тях?

— За разлика от критиката те реагираха по-пристрастно на нея. Водил съм доста разговори, но най-интересно ми се струва мнението на Александър Геров, което не смея да коментирам, но ще ви предам. Той дойде при мен мрачен и ми каза, че в тая книга съм казал всичко и той нямало какво повече да пише. Такива книги се пишели на сто години веднъж и аз не съм я писал, а ставало нещо с човека.

— Каква оценка сам вие давате на книгата?

— Не мога да говоря каква е стойността ѝ като литература, мога да говоря само какви са били моите намерения.

. . . Много ми се иска тия пет поеми да станат неактуални, да отидат във времето и аз да се окажа един автор на злободневки.

Това ще значи, че ние ще осъществим нашето комунистическо общество!!

— Как разбирате категорията време — минало, настояще, бъдеще — във Вашето творчество? Какви социални и актуални измерения му придавате?

— Всяка литература се създава само за настоящето. Какъвто и откъс от миналото да проектира, каквито и мечти за бъдещето да жадува, тя обобщава опита на настоящето, морално-етичните критерии на съвременността. Ние се обръщаме към древната действителност, за да повдигнем или разрешим някакви съвременни проблеми. Бродим с въображението си в далечни времена и непознати земи, за да се приближим до същността на днешния свят, да намерим връзка с днешния човек. Настоящето носи в себе си миналото и бъдещето. И колкото по-точно и по-вярно го изобразим, толкова подобре ние сме в бъдещето.

За себе си мога да кажа, че пишейки, никога не мисля за бъдещето, нито за безсмъртието си. Не ме занимава това, дали ще остана или не. Даже нещо повече — неприятно ми е, че може да не съм жив и да се занимават с мен, а аз да не мога да чуя това и да се защитя, ако трябва. Предпочитам всичкото това да не става и когато ще изчезна, да изчезна докрай и наистина. Едновременно с това обаче всяко нещо, което пиша, винаги го пиша с оглед на бъдещето. Получава се един парадокс: двете ми твърдения взаимно се отричат, но всяко поотделно носи по една истина.

—Когато създавате творбата си, имате ли чувството за потребност, за историческа мисия?

— Мен винаги ме е движила интуицията, необходимост да пиша, това, което наричат вдъхновение. Но от няколко години насам поради годините, които се минаха, поради много неща, които станаха и стават в нашия живот, като че ли въздействието на вдъхновението, на интуицията не е вече така ефикасно, както преди, и аз забелязвам нещо друго, което е по-силно от тях. (То вероятно е съществувало и преди, но не съм си давал сметка за него.) Това е непрекъснатото чувство, че трябва да извърша нещо, че не бива да си отида, без да го извърша. Че то трябва да бъде извършено именно от мен, защото не може да бъде извършено от друг. Че това е важно — аз самият не мога да обясня защо то е важно, но без да искам, се подчинявам на тая повеля и я следвам. Случвало ми се е напоследък желанието ми за работа да е изчезнало, да нямам достатъчно настроение и най-важното, дори да не намирам смисъл да работя. И тогава идва нещо у мене със своята повеля. Под неговия натиск преодолявам себе си и отново започвам. А тогава ме намират и всички други компоненти, необходими в творческия труд.

— Имате ли чувство за призвание, за творческа сигурност по време на сътворяването? Разочаровате ли се от вече създаденото и как възстановявате своята увереност и самочувствие, за да продължите?

— Не мога да си представя как би могло да се получи някакво произведение, ако човек не си вярва, докато пише. Че нали ако предварително бъде вкарана в съмнение, душата му ще бъде спъната!

След като съм написал произведението си, случва се то и да ме разочарова, но това не ме отчайва. Напротив, непостигнатото ме задейства да работя. И при мен обаче би могло да се говори за творчески падове и възвисявания. Не знам как става това, но понякога имам самочувствие, смятам, че съм направил нещо в живота си, че правя, че мога да направя. Друг път обратно: изпадам в някаква бездна с чувството, че това, което правя, е нищо, че нищо не съм създал, че не съм никакъв писател. . . Не мога да кажа, че полагам някакво усилие в такъв момент, за да се преодолявам. Аз просто чакам виталността ми да изплува и да ме защити.

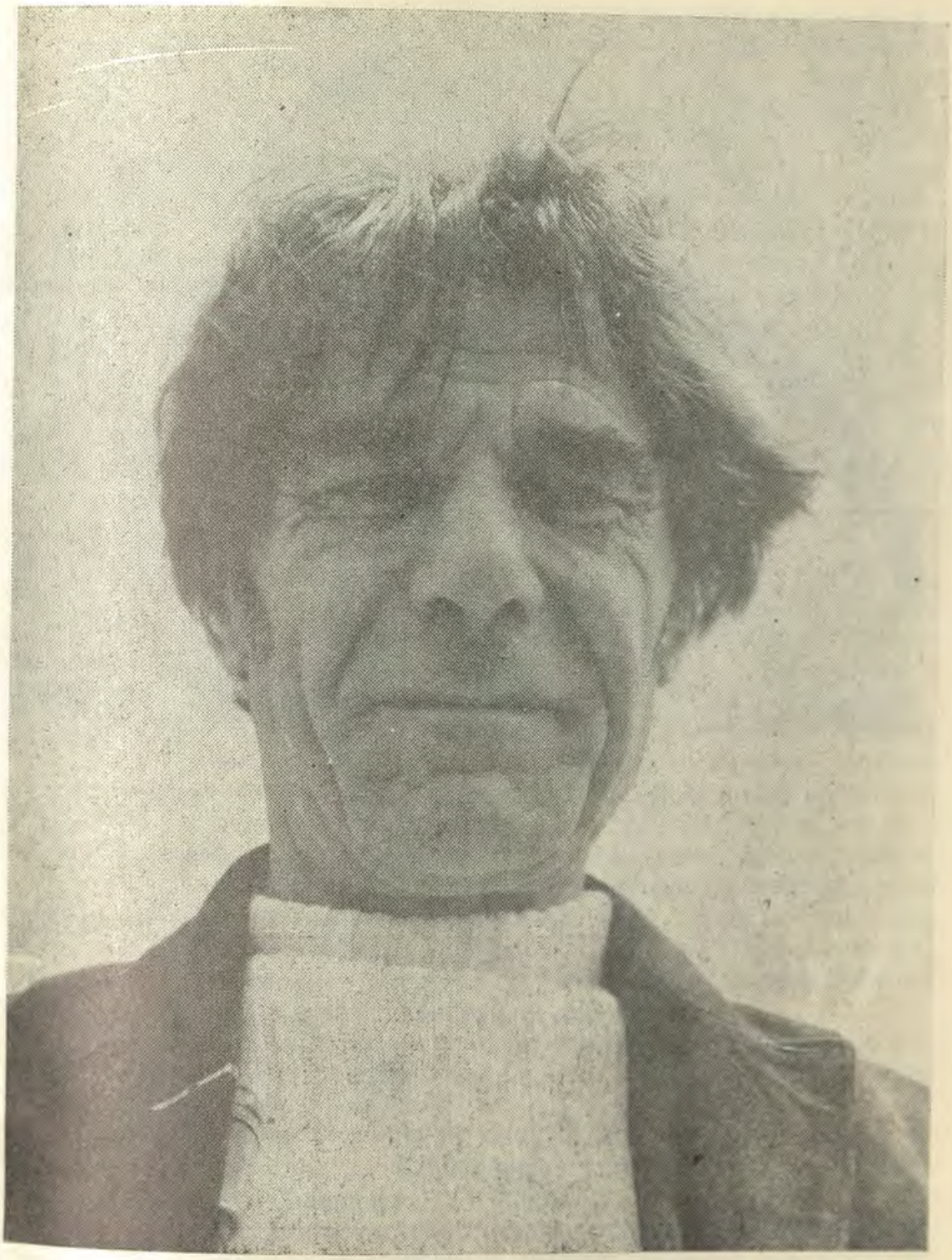
— Какви усещания изпитвате по време на писането?

— Нервност. Напрежение. Но когато ми дойде едно хрумване, една идея или някаква външна причина ме е задействувала, душевното ми състояние е ведро, изпитвам радост, приятно чувство и желание да го споделя.

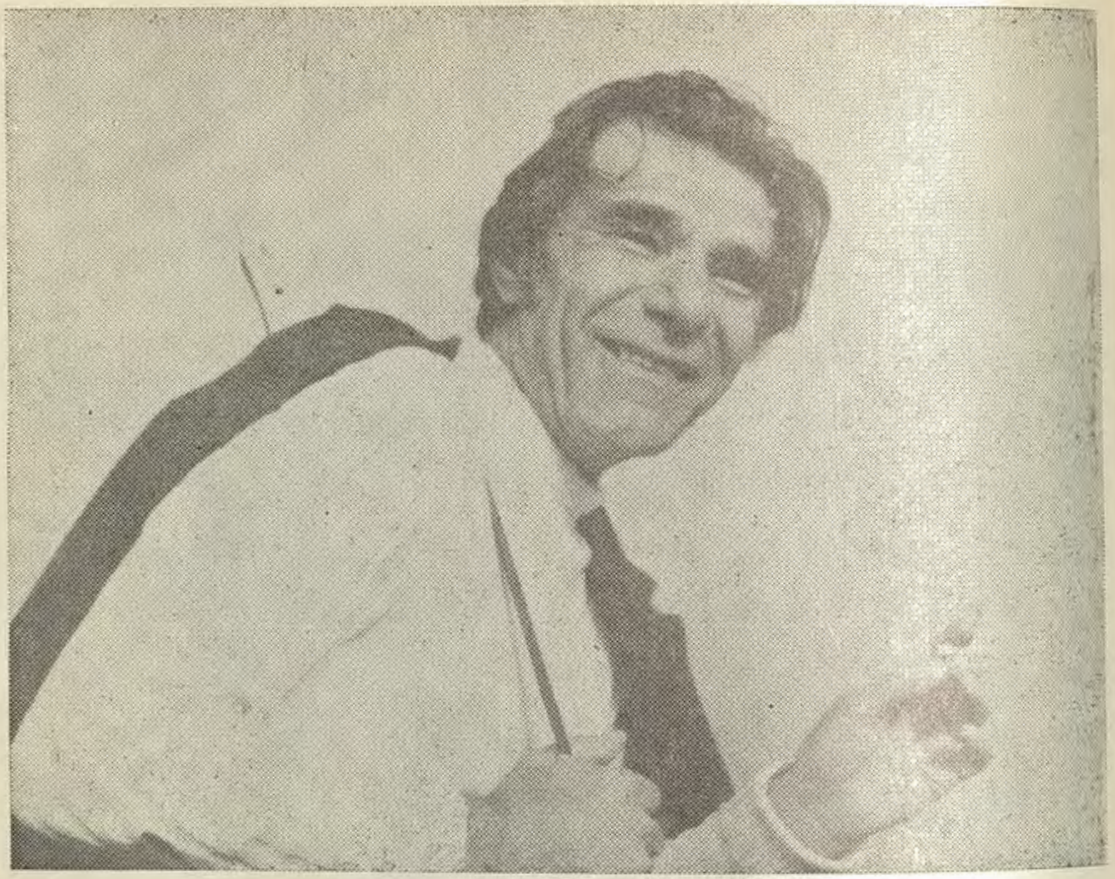
— В каква обстановка предпочитате да пишете?

— Когато питали вълка, за колко време може да стигне в Цариград, той отговорил, че засиси от тоягите и от кучетата. Та и аз, когато не съм имал избор, съм пишел, пък и сега, мисля, че мога да пиша във всякаква обстановка. Но и ако говорим за нормални условия, нямам особени изисквания. Предпочитам малка стаичка, с маса и стол. Не обичам да седя, когато пиша, и изобщо смятам седенето за нелепа измислица, а столовете за кошмарно изобретение на нещо „полу“. . . Защото човек или е прав, или е легнал, или е в движение. Сядането може да бъде временно състояние, за почивка, но да седиш час, два или десет, за мен е ненормално. Дори ако се абстрахираме от навика да седим и да гледаме седящи, ще разберем, че сядането е нещо много смешно. И все пак, когато пиша в буквалния смисъл на думата, на мене ми е нужен стол. Иначе или стоя прав, или съм се обтегнал. Затова в стаята ми трябва да има легло, някаква кушетка или диван.

Абсолютно необходимо при нормални условия е изискването ми да бъда сам, когато пиша. Пречи ми присъствието дори на един човек, ако ще и най-близкият да е. Или по-скоро то ме притеснява, не мога да бъда сам със себе си, да се отпусна.

„Тя — проклетата виталност!“

Все на път

Веднъж, спомням си, отидох на село при моята майка. Беше студена зима и понеже имаше печка само в едната стая, аз сложих хартиите там на масата и се приготвих за работа. Майка ми, която знае, че трябва да ми пази тишина, беше взела някакво плетиво и погълната в своята работа, не ми обръщаше никакво внимание. И може би поради това нейно „отсъствие“ съм се отпуснал и съм се съсредоточил. Но в даден момент (не си спомням какво точно е било, вероятно някаква еврика) внезапно съм скочил от стола и не знам какво съм направил, но майка ми се сепна, изплаши се много и ми рече: „Дѐте, оти не идеш на доктор да се видиш“?

Та в този смисъл най-важното условие за мен е да съм сам. Когато една колежка на жена ми (тя е микробиолог) я попитала (нали е жена на поет) какво е вдъхновението, жена ми ѝ отговорила: „Вдъхновението ли? Става мълчалив, затваря се и не може да търпи никого.“

— Влияят ли на вашата трудоспособност сезоните, климатичните промени, светлината и мракът?

— Ако ме вземат на работа в метеорологията, много ще случат, защото при влошаване на времето и преди това аз имам сериозни смущения на нервите и познавам безпогрешно времето. Кръвното ми налягане се разстройва, имам силно главоболие и тогава ми е невъзможно да работя.

Иначе може би най-много и най-добре работя през зимата. Но не защото ми харесва сезона, а защото студът, който не мога да понасям, ме затваря в къщи. През другите сезони очите ми са все навън. Светлината ме настройва за пътуване, за лентяйствуване, за размисли, за разговори, за общуване — за всичко друго повече, отколкото за работа. Когато работя, на мен ми е нужно да бъда обгърнат с мрак, който да ме отделя от всички съблазни на света, които все ме теглят. Да бъде здрач или да има запалена само една лампичка, защото голямата светлина като че ли ме разкрива за другите и аз не мога да потъна в необходимата ми самота.

— Заниманията ви с литература подчинени ли са на някакъв ритъм, с постоянна интензивност ли протичат? Правите ли значителни прекъсвания и по какви причини?

— Работя неритмично, правя големи прекъсвания, обичам да лентяйствувам. Разбира се, когато не се занимавам с литературна работа и с нещо определено, аз пак работя, защото почти никога не стоя празен. Все нещо мисля и премислям, вървя по някакви асоциации, правя открития и обобщения някакви. . . И ми се е случвало точно в такива периоди на отпущане да ми хрумват неща, които покъсно ще са предмет на литературните ми занимания. И така, бидейки лентяй, аз оставям идеите да се натрупват доста дълго време. Трудно

се залавям за работа, но седна ли веднъж, мога да работя продължително и без прекъсване.

Но всеки, който се е занимавал с литературна работа, знае, че писането е писане не само в буквалния смисъл на думата, а че то обхваща и онова време, в което произведението изминава своя път до реализирането си. Това по-трудно могат да разберат хората на практическата дейност, като моята баба например. За нея работа беше да жъне, да вършее, да сече дърва, да копае. И си я спомням, когато беше дошла на гости при мен в София, една сутрин влиза в стаята ми към десет и половина, много шокирана от такова непонятно ѝ излежаване, и започва да ми говори нещо. Аз ѝ казвам: „Бабо, иди си в другата стая, защото имам работа.“ Тогава тя, съвсем изумена, започна да се смее, излизайки от стаята със следните думи: „Арна работа си си нашъл.“

— Можете ли да посочите някои постоянни белези на заобикалящата ви среда, които се оказват непрекъснати дразнители на жизнените и творческите ви реакции?

— Всичко ме дразни. Аз съм човек, устроен хармонично, и не мога да понасям хаоса нито у себе си, нито около себе си. Дразни ме безпорядъкът на света, дразни ме биологическото несъвършенство, социалната дисхармония, битовите неуредици, насилието, разминаването между думи и дела. Дразни ме човекът, който непрекъснато върши неща срещу себе си и си въобразява, че целият тоя тротил, който трупа, няма да експлоадира върху главата му. Човекът (аз включвам и себе си в това число) не толкова, защото е несъвършен, а защото не виждам убедително неговия път към съвършенството. Знам, че сигурно съм смешен, както този от анекдота: „Какво е неврастеник? — Човек, който знае много добре, че две и две прави четири, но това го дразни.“ И въпреки това нищо не мога да променя в себе си — аз съм зодия водолей.

— В каква степен вътрешните, душевните мотиви и подбуди и до каква степен съзерцанието и рефлексията могат да бъдат стимулатори за творчеството у вас?

— От това, което казах досега, се вижда, че начални стимулатори при мен са предимно вътрешните. Но имам и произведения, които са плод на съзерцанието. Струва ми се, че голяма част от книгата ми „Лирически поеми“ е резултат именно на съзерцанието. Алегориите в тия поеми съм натрупвал в себе си повече от двайсет години и през цялото време те държаха съзнанието ми. И интересно е, че въпреки това добих усещане за тяхната значимост едва след като излезе книгата.

— За художествената им значимост ли?

— Не, не! Тъкмо това е интересно. Че досега обикновено винаги съм знаел какво искам да направя в едно произведение, какви проблеми трябва да реша в него. А с „Лирически поеми“ се оказа, че имах много по-скромни намерения, отколкото в същност съм рефлектирал в тях. И когато разбрах това, се почувствувах малко разобличен пред себе си, защото в разговори с колеги винаги съм застъпвал позицията, че авторът не може да не знае какво точно пише. А сега от собствен опит можах да се уверя, че е възможно такова разминаване. (Става дума за значимостта на идеите, нали ме разбирате?) Защото, когато замислях книгата като цяло и докато пишех поемите, аз съм гледал на тях повече като на литературни, повече като на естетически произведения, в които има известни обобщения за света. А чак когато те станаха издателски факт, аз можах да си дам сметка, че неволно и повече инстинктивно съм налучкал много съществени неща за века и че тия поеми са в същност поеми за нашия век.

— Самооценката ви относно тая книга би била любопитна и заради характеристиката, с която вие обхващате нашия век.[59]

— Да речем: първо. В никой друг век, както в XX в., самосъзнанието не е провокирало в такава степен човека и не го е изправяло с такава сила пред собствения му абсурд. Един човек, изправен пред себе си, който се пита: „Кой си ти? Какво си ти?“ Аз съзнах, че това нещо го има в поемата ми „Алегро“ (Аз съм Вятърът! Вятърът! Вятърът!). Вятърът, който не може да се види, не може да се чуе, не може да се пипне — при наличието на съществование, при наличието на мощ, се е превърнал в алегория на проникващите и недоумяващи очи, с които днешният човек гледа себе си.

О, кажете, какви са чертите ми?
Какво съм в пространство и време?
Кога се зараждам и гина?
Кому и защо съм потребен?

И дори накрая, във въпроса на вятъра към хората, съм се изкушил с най-тъжната ирония:

Ако вие познали сте себе си,
кажете ми!

Второ. В никой друг век, както в нашия, човекът не е живял така динамично, така светкавично, наситено и пълно. Днешният човек има чувството, че е изживял цялата човешка история поради това напрегнато и бързо живеене, поради голямата информация, която

той носи и получава. И тази характерна особеност на нашето време се е изразила в поемата „Балада за възрастта“.

Трето. Нашият век можа да усети, както никой друг век, абсурда на своята илюзия. Това непрекъснато преодоляване и ставане, което си остава нищо. Този парадокс, че човечеството се развива, а човекът си остава един и същ. (И неслучайно тъкмо в XX в. се появи изкуството на абсурда.) Струва ми се, това най-силно, най-страшно усещане на човека се е промъкнало по някакъв начин в съзнанието ми като образа на белите петли от поемата „Алегория в бяло“. Тия бели петли, които предвещават разсъмване. Сред безсънния свят на просъмваща нощ те кукуригат, гребените им греят и прорязват мрака, клюновете им пробиват времето и все се разсъмва, разсъмва и все не съмва. . .

Четвърто. Ние сме също век, в който се получи така, че се вълнуваме повече от видимостта на нещата, отколкото от тяхното същество. Занимава ни повече периферията, отколкото центърът. В смисъл, че ние започнахме да се утешаваме и самооблащаваме от небивалите технически завоевания, до които се домогнахме, поддадохме се на техния блясък и като че престанахме да се замисляме дали по същество човекът като духовна стойност е мръднал крачка напред от времето на Омир или не. Когато писах „Зимни стихове“, смятах, че те могат да кажат нещо на нашата действителност, но когато после се позамислих повечко, ми стана ясно, че това е явление, свързано не само с нас, а със света.

Пето. С който и век да се мерим (като оставим настрана глухите места на човешката история), в областта на изкуството нашият ръст далеч не съответствува на това, което сме постигнали като наука, като изобретение. Тук си спомням вица, дето един древен грък заспал на Олимп и като го намерили, съвременните хора решили да го смаят. Показали му Шекспир, той казал вие не сте чели Еврипид. Дали му Байрон, той казал вие не сте чели Омир. И след като не могли с нищо да го изумят, те го извели от библиотеката и когато го качили на трамвая, той си глътнал езика. Това като илюстрация. Освен това централизирането на държави като днешните, обединяването на света в големи групировки, което в никой друг век не е съществувало и което е свързано с по-тотално влияние на държавната власт над творческите личности, също се е отразило върху резултатите на изкуството, с които ние не можем особено да се гордеем. Това нещо се е пречупило в поемата „Химн на чучулигата“.

Събрана е безкрайната вселена
във сърчице на птица!

Понесена е тежката вселена
върху крилца на птица!
Взривена е могъщата вселена
във гърленце на птица!
Ликувайте!
Не издържа сърцето песента,
но песента е жива!

Тоя вопъл и тоя устрем на изкуството, въпреки всичко, отново се подема, защото песента е жива. Аз дълбоко вярвам, че ако сега живеем в залеза на поезията и той е величествен, непременно ще дойде нейният нов и още по-величествен изгрев!

— Вие смятате, че след научно-техническия си щурм човекът отново ще се върне към поезията?

— В края на краищата човешкото рацио ще се налудува, ще се умори, ще разбере това: „Незнаещият всичко знае, знаещият нищо не знае“ и ще потърси хармонията си отново в поезията, която е интуиция и която винаги е могла да отива много по-далече от рациото, без да може и без да намира за необходимо да обяснява.

— Говорите за поезията не като жанр, а като явление, нали?

— Разбира се. Ние много несправедливо сме я категоризирали в куплети и стихове. Поезия има и в белетристиката, и в музиката, и в живописта. Поезията е магията на всяка проява в изкуството. Но не само това. Тя е същина в живота. Без нея животът е осакатен, а дадено присъствие престава да бъде присъствие, щом загуби поезията. Поезията е това, което дава живот на човека, смисъл да живее. Тя е огънят на виталността на човека, погледът му напред, неговата надежда. Спомняте ли си как Гогол, като пише тая ужасна история за Чичиков и мъртвите души, е почувствувал необходимостта от поезията на птицата-тройка? Смъртта на всяка цивилизация е започвала със смъртта на поезията. И аз мисля, че това, дето на Запад не се чете вече поезия, е сигурен симптом за залеза на тоя свят. Всяка млада цивилизация е носела в себе си любовта към поезията. Това е мое дълбоко убеждение.

. . . И накрая, за да завършим с „Лирически поеми“, нещо много характерно за нашия век, това е тъй наречената алиенация. Отчуждението между хората, достигнало небивалия досега вид на безучастие. Тоя проблем е намерил място в поемата „Единак“.

— Единакът не е само това — тук не мога да се съглася с вас. „Единак“ е още и гордият, силният човек, и избраникът, и самотата, предвечната и непреодолимата самота на човека. . .

— Така е. Но това е, защото алиенацията не ми е стигнала, за да изнеса пред читателя една човешка същност. Сама по себе си тя

не е същност, а само компонент на същността, с която е свързан до голяма степен трагизмът на човека. . .

— Впрочем какво мислите за човека като феномен?

— . . . Така отведнъж. . . ме сбъркахте с тоя въпрос. Аз самият съм човек, сам от себе си се обърквам, та какво остава, като взема да съдя за другите? Пък и толкова е говорено за тоя феномен — човека, че непременно ще повторя някого. Но ще се опитам да споделя някои свои мисли, които нямат никакви претенции да бъдат моя теоретична платформа или пък непременно да бъдат верни.

Като съм наблюдавал човеците около мен, винаги съм имал впечатлението, че всеки от тия четири милиарда, колкото казват, че сме станали, е склонен да изведе своето в правило за всички останали. Освен това цялото им поведение показва, че действията на човека, който уж е единственото разумно същество на тая земя, съвсем не са движени от разум, а, наопаки, — от страсти, от индивидуални интереси, разумът служи много често само за регулатор, а още по-често страстите го заставят да служи на тях. Това ме навежда на мисълта, че биологически човекът, изглежда, е устроен като единак, въпреки че, откакто се е пръкнал, се е вкарал в колектив. При мравките, при пчелите и други насекоми, които са устроени за колективно съществуване, самият колектив представлява нещо единно, представлява своеобразна индивидуалност с единна цел. Така е при животни, които имат стаден начин на живот. Те просто биологически са закодирани като функции на колектива.

А човекът за разлика от тях е създал общество, но не може да се пригоди към него и непрекъснато си служи с насилие върху самия себе си, за да може да живее в колектив. Затова той прави държави, затова кове закони, затова създава институции, които да го принуждават, да го регулират в колективния живот. Но бидейки създател на тия институции, едновременно с това той им се противопоставя, поради което те не са успели фактически да го променят. Как се е получило това, че въпреки своето единическо устройство човекът се е включил в колектив, аз не мога да кажа и имам само догадки.

Може би тоя питекантропус еректус съвсем да не е бил такъв страшен и силен, какъвто си го представяме, а да е бил слабо и беззащитно създание, нито маймуна, нито човек, което по някакво благоприятно стечение на обстоятелствата е оцеляло и поради незащитеността си да е било принудено да търси себеподобните си, да търси колектива. Не като негова естествена необходимост, а като наложила му се отвън принуда, но пак по строго индивидуални причини. Възможно е. И понеже това е продължило твърде дълго, сега вече (както казваше Станислав Йежи Лец, късно е да се върнем към пещерите — много сме вече) е станало съвсем невъзможно човекът да

направи нещо с оглед на своето единическо биологически устройство. И се получава нещо като „Рубикон е минат“, връщане назад няма. И във времето, в което живеем и което е разделено на големи колективни групировки, единственият изход за човека е да се превърне в колективно същество. Тоест същество, което нормално, естествено може да живее в колектив. И тогава, както всеки отделен човек е личност, трябва да се получи един колектив-личност.

Смятам, че такъв колектив-личност, колектив-индивидуалност сега е още само в зародиш. Защото въпреки желанието на индивидите, въпреки тяхното съзнателно усилие действията им да бъдат подчинени на колективния смисъл, те несъзнателно изхождат в постъпките и поведението си от самите себе си, от своите индивидуални интереси.

Понякога съм си мислил за това, как човекът може да излезе от тая своя грешка? И стигам до извода, че това значи човекът да се промени, да стане обратното на това, което той е. . .

— И все пак какви пътища виждате за осъществяването на човека — като индивидуално същество или като колективно същество — в бъдещето?

— Аз мисля, че за да се получи тая човешка сила — колектив-индивидуалност, отделният човек ще трябва да се откаже от своята индивидуалност. Или поне това понятие ще придобие съвсем различен смисъл. И може би науката и специално биологията ще успее да сътворява хора, да ги закодира „по поръчка“. Тогава човекът ще може да създава себеподобни във всички вариации, необходими му за колективното съществуване: нужни са ни толкова работници, толкова войници, толкова математици, толкова поети и т. н. И всеки от тия хора ще бъде доволен от себе си, защото той е закодиран да съществува именно така, и няма да има противодействие. Такъв колектив-индивидуалност ще бъде страшно могъщо същество, което на мен, на нас, хората с индивидуално съзнание, ни изглежда зловеща перспектива. Още повече, че не се знае какви хора ще диктуват, по чий вкус и колко разумно ще се програмира тогава обществото. Защото Ницше мечтаеше за пирамидално общество, на върха на което ще бъдат най-умните, а на практика Хитлер направи общество, на върха на което застанаха най-безумните, най-човекомразните и един луд, който мечтаеше за нов ред. И тогава, си мисля, няма ли да се лсучи нещо лошо на човека в тоя програмиран колектив?

— Всичко това научна фантастика ли е?

— Това, което ви разправям, е все пак въображение, измислица на поета. Аз съвсем не си въобразявам, че именно това е истината за човека. Има безбрй истини на тоя свят и всяка от тях, когато се

опита да изземе всичките истини за себе си, се превръща в лъжа. Но ми се струва, че в това, което казах, има и доза истина.

— Смятате ли, че пътищата, по които върви науката, са в синхрон с изконните мечти на човека? И вярвате ли, че тези мечти ще се сбъднат?

— Някога чрез приказките хората мечтаеха за вълшебна фуния, с която, като я сложиш на ухото си, ще чуваш навсякъде по света. Сбъдна се тая мечта. В радиото. Мечтаеха за вълшебен кристал, чрез който човек ще може да вижда навсякъде по света. Сбъдна се и това. В телевизията. Мечтаеха да летят — полетяха. Всички най-дръзки мечти на човека, що се отнася до моженето да изобретява, се сбъднаха. Остана най-невероятната: мечтата за възкресението на човека. Аз вярвам, че и тя ще се сбъдне. Как точно ще стане това, не мога да кажа, но имам някакво виждане.

Макар че Айнщайн твърди, че няма по-голяма физическа скорост от скоростта на светлината, да предположим, че ще постигнем такава скорост. Тогава би трябвало да можем да застигаме всички отражения, които пътуват със светлината, всичко било да го изпреварваме с тия скорости и следователно да го улавяме. Нещо, както в телевизионния апарат се улавят образите. В такъв случай учените няма да имат нужда от разкопки, от стари надписи и остатъци, за да гадаят миналото, а чисто и просто посредством уредите ще могат да виждат всичко, което ги интересува, ще могат да надникнат в подробностите на който щат период от историята на земята. Ще могат да бъдат „зрители“ на мъртвия период на земната кора, на зараждането на живота, на големите влечуги, ледниковия период и появата на човека. Да виждат отражението не само на отделния човек, но и на отделното му око, на отделната му клетка, изобщо на всичко, което пожелаем.

Това ще даде възможност на хората да възпроизвеждат формулите (човекът е една сложна формула на съотношение между материя и енергия) на нас, отишлите си от тоя свят, чрез нашите отражения и да могат да ни реставрират, защото те отдавна ще са постигнали безсмъртието. Така ще се осъществи и мечтата на човека за възкресението.

Предотвратявам въпроса Ви — това също е фантастика, само че ненаучна.

— Не сте ли замисляли книга в областта на фантастиката?

— Никога не ми е идвало на ум да пиша научнофантастични книги. Фантазии винаги съм имал, но нямам научна подготовка за това. Освен това имам чувството, че ще изпадна в положението на човек, който зяпа в небесата, когато маслото в тигана прегаря.

— Чрез фантастиката също могат да се решават проблемите на съвремието.

— Вярно е, но, изглежда, това не е в моето амплоа.

— Нека да продължим: какво ще се получи, когато бъдещите хора ни възкресят?

— Тогава, след като ни възстановят, а заедно с нас ще трябва да възстановят и обстановката, в която сме живели, и след като ни разположат по планетата и други сходни на нашата планети (тъй като земята няма да ни побере), тогава в същност ще възникнат най-сериозните проблеми. Защото тия хора на бъдещето ще бъдат много различни от нас физически, ще са разсеяни по галактиката и ще са претърпели развитие, поради което, след като ни оставят да се порадваме на възкресението си, ще поискат да станем като тях. Ние, създадени за друго съществуване, разбира се, ще се съпротивяваме и в даден момент човекът пак трябва да прибегне към насилие.

— В такъв случай свободата на човека е априори обречена?

— Има нещо такова (тя май ще се окаже най-неосъществимата мечта на човека). Но за всеки случай познанието няма да реши нейните проблеми. Дори защото, колкото повече знае, толкова по-пълно човек осъзнава безбройните си зависимости, които му пречат да бъде свободен. Доколкото свободата е в някаква функционална връзка с волята, абсолютната свобода на човека е немислима най-напред поради неговата пълна биологическа зависимост. Самото му появяване на тоя свят, съществуването му и изчезването му не са никакъв акт на свобода. Да не говорим за това, че той не би живял и няколко минути без въздух, че би загинал без храна и топлина и т. н.

Освен това поради индивидуалното съзнание на човека представата за личната свобода е твърде разнопосочна и разнообемна. В колектива тя получава известна нивелация и в тоя процес тя също е в някаква степен накърнена. Следователно за пълна, абсолютна свобода на личността изобщо не може да се говори. За мен най-приемливо си остава марксисткото определение на свободата като осъзната необходимост.

— Каква реална връзка виждате между свободата и демокрацията?

— Демокрацията е проблем на колектива, на обществото. За мен тя не е свързана с възможността да обидиш, да осмееш или да охулиш някой министър или министър-председател. Това не е никаква свобода, защото по законите на държавата той има право да те съди за това като гражданин. Демокрацията по същество значи възможността, която едно общество може да получи да се самоуправлява, самò да решава проблемите си. Така че индивидът в това общество

сам да кове бъдещето си и да носи отговорността за него. Защото демокрацията не е само право, но и отговорност.

На теория демокрацията изглежда нещо лесно осъществимо. На практика обаче се оказа, че реализирането ѝ не е така лесно и най-често тя се изкористява. Това е така, защото тя е зависима също от твърде много фактори. За мен главното, решаващото, от което зависи демокрацията, е ръстът на един народ, доколко той е проумял същността на личната свобода и отговорността на колективната. А, от друга страна, хората, които се нагърбват да управляват дадено общество, са длъжни да си дават сметка за обективната зрелост на това общество и да регулират, да насочват съзнанието му с оглед на това то да бъде готово, да бъде достойно за една демокрация. Но за съжаление малко от хората, управляващи човешките общества, са проникнати от такива мисли и намерения и най-често те се възползуват от обстоятелството, че даден народ не е „узрял" за демокрация, и го подчиняват на своите лични интереси.

Но независимо от това, че до ден днешен човешкото общество не е постигало идеална демокрация, искам да вярвам, че за разлика от абсолютната свобода на личността демокрацията е постижима.

— Какво място отреждате на теорията в живота?

— Смятам, че теорията е имала своето място в живота, има го и ще го има. Теорията е обобщеният опит, един вид светлина, която огрява пътищата на експеримента. Без прожектора на теорията практиката би останала сляпа, без сетива и не би изпълнявала своите задачи пълноценно. Но когато теорията забравя своето място и се опитва да подмени всичко онова, което я прави необходима, тя просто се самоубива. Отношението ми към такава теория естествено не може да бъде положително.

— Всичко това и към литературната теория ли отнасяте?

— В изкуството теорията има много по-малко значение, отколкото в различните области на точните и на хуманитарните науки. Защото всеки творец е отделен и всяко творчество е различно явление. И защото до творческите постижения се върви до голяма степен по пътя на интуицията, на усещането. Една предварителна теория не би могла да покаже на едно творчество как то може да се сътвори. Досега не знам някоя теория да е направила някого писател или художник, или музикант. . .

— Следите ли литературния печат?

— Най-общо да. Имам желанието да следя всичко, защото един писател трябва да бъде добре информиран човек, но не успявам. Чета толкова, доколкото ми е необходимо да се ориентирам за нивото и съществените движения в литературата.

— А четете ли заради равняването с другите писатели?

— Улавял съм се в това. Макар и несъзнателно. Предполагам, че всеки писател търси да види къде е между другите писатели.

— Какво е според вас равнището на съвременната литературна критика?

— От Девети септември насам нашата литературна критика почти не се занимава с нещо, което е според мен една от най-важните ѝ задачи, особено когато се отнася за съвременна литература — това е литературният анализ. Някога, когато четях д-р Кръстев, спомням си, че написаното от него за Пенчо Славейков (където той правеше анализ на произведенията на поета) ми доставяше не по-малко удоволствие от самите произведения на Славейков. И ми е странно защо това поле за литературна критика днес критиците го изоставят. Те говорят повече общи приказки, разглеждат авторите от една страна, говорят „харесва ми“ или „не ми харесва“, най-общи постановки, от които оценките им висят във въздуха. Докато чрез литературния анализ те могат да кажат на читателя (сегашният читател все пак е културен човек) нещо повече от това, което е могъл и сам да види. Тогава би била по-малка и възможността за произвол в оценките. Така, като съди по писанията на нашата критика, човек би помислил, че нашите автори са горе-долу на еднакво ниво, с еднакви възможности, с еднакви таланти, с еднакви постижения и с еднакви слабости. . . Изобщо според мен нашата критика трудно се ориентира в ценностите на съвремието.

Преди време, спомням си, участвувах в една дискусия за критиката и тогава писах една статия,[60] в която сочех като пример Белински, за когото бях чел, че от едно стихотворение на Лермонтов (доколкото знам непечатано даже, а пуснато в ръкопис по случай смъртта на Пушкин) е могъл да се ориентира за появата на едно ново явление в руската литература и да пише смело: „Читателю, свали си шапката — пред тебе стои един гений.“[61] Кой от нашите критици има свободата и сигурността да направи това? Виждам как се усмихват: „Де го Лермонтов и ние да направим същото?“ Но нали Вапцаров живя вчера?! Кой критик каза: „Читателю, свали си шапката — пред тебе стои един голям поет.“ Получи се обратното. Читателят каза: „Критико, свали си шапката!“

— Можете ли да си представите безкрайността!?[62] На пространството, на времето, на материята. . .

— Не, както и вие, предполагам. И си мисля, че тук има някаква грешка. Както дълго време хората си представяха теглото по един начин и го мереха с килограми, а после Нютон доказа, че става въпрос за нещо съвсем друго — гравитацията. Така вероятно и невъзможността на човека да проумее безкрайността е свързана с това,

че става въпрос за нещо друго, което ние още не знаем какво е и за което нямаме мерки, както нямаме и органи, рецептори, с които да го възприемем. Затова изпадаме в смешното положение да искаме един метър захар или един метър олио и мерките никога не ни излизат.

Допускам, че някога, когато въоръжим възприятията си с по-съвършени начини за възприемане на света (това вероятно пак чрез мисленето трябва да стане), тогава чак хората ще разберат какво е това друго. То може да бъде много понятно и много просто, но, убеден съм, ние още не го знаем.

— Като творец и личност, устроена за хармония, как възприемате абстрактността на видимия свят?

— Всички знаем, че всичко на тоя свят не е само това, което изглежда. За нас камъкът е камък, пък той в същност е един свят от молекули, от атоми, от движение, от закономерности, от енергии, привличания. . . Често говорим за небе и го виждаме, пък небе въобще не съществува. С други думи, ако материята рече да ни се покаже със своята абстрактност, ние навярно ще полудеем от това, че не можем да проумеем нищо. Затова природата (нека я приемем като един голям творец) се е постарала да приведе своята абстрактност в някакви видимости, чрез които можем да я възприемаме. Разбира се, тая ясност, в която материята се е привела, е най-голямата илюзия, която тя ни създава като творец, но без тази илюзия ние не бихме могли да я възприемем.

Затова по аналогия на казаното мисля, че да се твори абстрактно, да се пише абстрактно това значи да се пише нищо. Колкото и абстрактни да са усещанията на твореца, преди да станат произведения, той трябва да ги приведе в някакви видимости, да намери образите на тая абстрактност, за да може тя да бъде възприета, да стане понятна, та от конкретното ѝ пунктиране, така да се изразя, от проявлението на снимките на абстрактността човек отново да се върне към нея или да може да си я мисли и предполага. В това се състои и мнението ми за абстрактната поезия.

— Нейната мода май че позаглъхна. Сега увлеченията са повече по тъй наречената интелектуална поезия. Нея как възприемате?

— Като че ли някога истинската поезия не е била интелектуална! По принцип нямам нищо против интелектуалната поезия в такъв смисъл, че пътят към поезията ще тръгне от рацио то. Нека бъде така. Но когато една интелектуална поезия е наистина поезия, тя неминуемо, макар и по друг път, ще стигне до сърцето на човека. Другояче не би могло да бъде! На практика обаче се получи така, че нещо, което винаги е било недостатък на поезията и се е наричало умозри-

телност, напоследък му беше дадено едно хубаво заглавие — интелектуално.

— Обичате ли да четете поезия непрофесионално? Имате ли предпочитание към някои поети?

— Обичам и досега. От ранна възраст изпитвам преклонение към Вазов. По-късно Смирненски ми е правил впечатление. Четях много Едгар По, Дебелянов. Чел съм в моята младост много Бодлер, Верлен, тъй наречените „прокълнати поети". А също Пушкин, Лермонтов. Но никой от тях не съм залюбвал като свой бог, като свой кумир, никого не съм издигал в култ, както Пеньо Пенев Маяковски например. Това никога не ми се е случвало.

— Имате ли потребност да препрочитате?

— Често препрочитам „Епопея на забравените". Това за мен е гениално произведение. Случвало ми се е да си карам колата и да почна да рецитирам Ботев, който знам наизуст (като че ли го откривам за първи път), и да се възхищавам на невероятния гений, на истината, на силата, на простотата на образа му. С удоволствие препрочитам Дебелянов и преводите на прокълнатите поети. От Яворов нямам толкова нужда.

— А проза?

— Проза обичам много да чета. Наскоро взех и четох от „Под игото". Откъдето и да зачета, все ми е приятно. Също и Елин Пелин. Бих препрочел „В навечерието" на Тургенев и „Снаха" на Караславов, за да видя сега как ще ми прозвучат. Както и „Възкресение" на Толстой, една книга, която за пръв път прочетох чак когато бях в затвора и когато я препрочетох, добих чувството, че имам още едни очи. Често се връщам към Гогол. Наскоро бях в Тетевен и там препрочетох „Степ" на Чехов. С удоволствие съм чел няколко пъти „Престъпление и наказание" на Достоевски, „Старецът и морето" на Хемингуей. „Малкият принц" на Екзюпери мога да чета винаги. Колкото и да ви е странно, и сега мога да препрочитам „Илиадата", от която, както вече казах, знаех доста нещо наизуст.

— Имате ли любим литературен герой?

— Любим герой, това значи тоя герой да бъде нещо като мой стремеж, моя мечта, той да ми е най-близък, да искам да бъда като него или да смятам, че хората трябва да бъдат такива. Изобщо да бъде най-любим. Не! Аз си имам своя концепция за това „най". Боя се от хора, които имат „най". Към „най" е склонен догматикът, схематикът, ограниченият човек, този, който може лесно да издава присъди, който има една истина. Тоест хората на убежденията. А Емилиян Станев казва, че „убеждения имат разбойниците". Аз му казвам: „Как, без идея ли трябва?" — „Не, казва, идея и убеждение са различни неща". И е прав.

— Затова никога не мога да кажа коя е най-любимата ми песен, коя е най-любимата ми приказка или кой е най-любимият ми герой.

— Но навярно имате любими герои.

— Това вече е друг въпрос. Хектор. Малкият принц. . .Нехлюдов. . . Мога да изредя още десетина.[63]

— Четете ли философи?

— Обичам да чета философия. Сигурно, защото и аз съм устроен малко философски (целият род на баща ми е от хора, наклонни към философия). И винаги когато имам възможност, чета философи, макар че и те оставят у мен известно неудовлетворение. Защото в края на краищата, както всички останали, и философите не са могли да отговорят изцяло на най-важните въпроси, които вълнуват човечеството.

Аз, разбира се, не претендирам, че познавам много добре философията, но я уважавам. Защото тя е онова, което иска да обхване целия свят, тя е един полет към висините на общото и проникване в дълбините на общото. Докато останалите науки, които се занимават със своите си неща, в своята точка, в своето поле, могат да правят всичко това по-точно, по-сигурно, но без нейния полет.

Философията и поезията за мен са много близки, защото освен логика и мисъл във философията има и това, което се нарича интуиция и което е още необяснимо при човека, но може да го отведе много далече и много високо. Нека не забравяме, че преди колко стотици години философи откриха атома с ума си, с логиката си.

— Имате ли предпочитание към някой философ?

— Колкото и да е мрачен, моите предпочитания са към Шопенхауер,[64] защото от всички философи, които съм имал възможност да прочета, той е най-близко до човека, до същността му. Много приземен философ, който с убедителност доказва тезата си и става просто смешно неубедителен и безпомощен, когато започне да дава рецептите си за „лечение“ на човека.

— Тоест приемате Шопенхауер реалиста без Шопенхауер моралиста?

— Да.

— Каква е вашата философия за историята?

— Какъвто човекът, такава и историята му.

— Вашето мнение за историческата наука?

— Историята винаги е претендирала да бъде наука, но в действителност наука в истинския смисъл досега не е била. Защото човешката история се е пишела от нейни съвременници, а те винаги имат свои съображения, които са за сметка на обективните факти. По такъв начин много често изопачаването на едни факти или премълчаването на други пречи за изнасянето на истината. Ние знаем напри-

мер, че в нашата история Василий е българоубиец, а Аргирис Митропулос ми е казвал, че в Гърция Самуил е гръкоубиец. В музеите на Югославия Симеон е сръбски цар поради факта, че сръбските земи тогава са влизали в територията на българското царство. Ето как историята може да изопачи, да излъже. А за да бъде историята наука, първото условие е тя да не премълчава абсолютно нищо, независимо дали то е приятно или неприятно, дали то съвпада с концепциите и вкуса на историка за човека и света или не съвпада. Истински историк може да бъде само човек, отдалечен от историческите събития.

— А в същото време е доказано, че най-добри историци са хората, които са били във времето.

— Тук се получава трудността, защото, за да създава историческа наука, дистанцираният учен трябва да ползува информацията на съвременника на събитията. А съвременникът няма необходимото чувство за отговорност пред бъдещия историк, за да му бъде полезен. Той има тежненията на своето време, на своята конюнктура. И по такъв начин в това колективно творчество — историята — се получава разнобой.

— Мислите ли, че е необходимо да се изнасят пред народните маси и онези исторически истини, които биха ги обезсърчили?

— Всякакви съображения трябва да отпаднат, когато става дума за обективност, за наука история. Скриването на истините по някакви политически причини, по възпитателни, по национални или по каквито и да са съображения, колкото и важни да са те, не е оправдано заради отговорността пред поколенията, поради отговорността пред самите нас. Историческата наука трябва да стои над всичко. Иначе ние ще мислим на парче.

— Смятате ли, че обществото ще има полза, когато му бъдат поднесени истини, за които то още не е зряло?

— Недоизказването на истините във всички случаи забавя развитието на човечеството. Колкото повече неприятни истини знае едно общество, толкова повече то се калява, толкова по-бързо това общество израства и съзрява.

— Освен като социално общество българският народ занимава ли Ви и като национална съдба?

— Занимава ме много. Твърде много. Мога да кажа, не толкова мисловно, колкото емоционално. По най-различни поводи, чрез най-различни асоциации.

И не знам дали има друг народ с толкова жестока национална съдба. Двеста години гръцко иго, петстотин години турско иго — повече от половината от времето на своето съществуване той е бил под робство. Даже през тези седемстотин години е бил изчезнал за

света. И, разбира се, това не е останало безнаказано. Но винаги когато се сблъсквам с една или друга неприятна национална черта на нашия народ, аз съм готов на снизхождение, защото считам, че това, което представлява нашият народ, може да бъде нищо, като го сравняваме с големите нации, но като вземем пред вид, че от националното му освобожденние няма още и сто години, то е подвиг. И това е един народ, който като националност още не знае нито силите си, нито възможностите си знае. . .

— Смятате, че той е все още народ без национално самосъзнание ли?

— При нас се е получило (това го има и у мен, сигурно и у Вас, у българина въобще) така, че „интернационалните" чувства са изпреварили националното чувство. Въпреки всички националистически тенденции, прокарвани от буржоазията в нашата политика. Ние сме станали „интернационалисти", преди да създадем у себе си истинско национално чувство. И затова аз имам резерви към тоя интернационализъм. Той се е развил за сметка на нашата нация. Защото един народ може да си позволи свободата да има истинско интернационално чувство, след като национално се е осъзнал великолепно. Сега имам усещането, че нашият интернационализъм граничи с чувство за малоценност. Дойде в България един чужденец, научи една българска дума и бърза да я каже, считайки, че ще ни направи удоволствие, че ще ни направи чест, че той говори нашия език. А отиде един българин в чужбина, знае твърде сносно, да речем немски език, но му е неудобно да го говори, за да не сбърка някой падеж. Ние смятаме, че сме длъжни да знаем съответния език така, както го говорят неговите народи, и си носим една характерна потиснатост, имаме си такъв български комплекс.

— Къде търсите причините за това колебливо национално съзнание на нашия народ?

— Все ми се струва, че преди всичко причина за това е атеизмът на нашия народ, който е станал негова кръвна група. Спомням си, като дете майка ми се е мъчила да ме възпитава религиозно, икона беше сложила, за бога ми разправяше. И аз я слушам. Но после отивам на полето, паса говедата, гледам небето, гледам залеза — няма нищо. И се ужасявам от това, а вечерта ѝ се изповядвам, че аз не вярвам в бога. Това, струва ми се, го има у българите въобще. И мисля, че на земята няма друг народ така естествено безбожен като нашия. Трудно е да се докаже как се е получило така, но като съм си мислил за това, съм си го обяснявал с тая възможност на нашия народ да се сблъсква с много религии. На тоя кръстопът, дето сме тука.

Първо идват старите българи със своята езическа религия. И славянската маса вижда, че те почитат като главен бог Тангра по същия начин, както тя вярва в Перун. И то така вярват и го почитат, че едното изключва другото. А е невъзможно да става дума за две истини. След това нашият народ става свидетел на друга религия — еднобожието, християнството, в която той е бил покръстен насила. Даже, както знаем, Владимир, синът на цар Борис, се е опитал да върща езичеството. Дълго време богослужението се е извършвало на гръцки език и славянството нищо не е разбирало от него, тоест основното, словото, с което се внушава една религия, това го няма. Освен това богомилството с всичките му секти, крила и крилца според мен също е разколебало народа. Защото, за да може да се наложи, вярата все пак трябва да бъде една вяра. Намесването на други вери, които излизат със същите претенции, не може да не разруши нещо в нея. След това пък идват турците с техния Аллах и неговия пророк Мохамед. И те смятат вярата си единствена, и пак е имало насилствено потурчване. . .

Но това безбожие в последна сметка не се е оказало в полза на нашия народ. Сега ние не се занимаваме с религия, но погледнато назад, във времето, това е все едно, че той е нямал идеали, нещо, което да го държи, да го сплоти, да го прави единен. Ние знаем каква роля играе църквата, доколкото все пак го е обединявала около себе си, в нашите националноосвободителни движения. А на времето руският войник е дошъл да ни освобождава, незнаейки сметките на императора, но е дошъл и се е бил, и е загивал за спасението на един братски, християнски народ. . .

Та по такива съображения аз си мисля, че безбожието е казало думата си в нашето национално самосъзнание. Но уверен съм, че това все пак далеч не е цялата истина — навярно има и други причини.

— Според Вас в какви посоки би трябвало да се развива националното ни самосъзнание в бъдеще?

— Знам ли. . . Като наблюдавам света, с това негово групиране в огромни цялости, с това обединяване на интересите, с тоя стремеж към икономическо изравняване, което не може да не даде отражението си върху духовния живот, с това властно налагане на хегемонията на науката, започва да ми се струва, че нациите комай са си изживели времето. И тяхната надпревара да се уголемяват, да нарастват, да се надуват ми наподобява ракови клекти в организма на човечеството. . . Кой може да знае дали, преди да сме го постигнали, нашето национално самосъзнаване няма да стане вече излишно. Това може би е едната вероятност.

Другата страна на въпроса допира до това, че психически човекът е устроен по такъв начин, че духовността му се съхранява и се

оплодява, така да се изразя, когато е интимно приобщен към някаква самостойна неунифицирана общност. И тогава трябва да кажа, че не знам как, но нашето дълбоко и пълно национално самоосъзнаване трябва да стане!

— Тези въпроси пораждат мисли и за съдбата на българския творец, на българския писател, който в голяма степен се явява една духовна еманация на българския народ. Какво мислите по това?

— . . . Въздишката ми не беше случайна. Смятам, че българският писател е бит по рождение.

— Заради езика ли?

— Не само защото пише на език, който се говори само от осем милиона. А защото той принадлежи към един народ, когото светът все още не знае и не познава. Какво искам да кажа?

Когато един френски поет създава поезия, освен че пише на френски език, който се знае от много милиони хора, той е стъпил и на една поезия, която ние знаем не само от историята на литературата, но и от историята на неговия народ. Ние знаем френските крале, знаем Людовик XIV и Людовик XVI, знаем Бастилията, Великата френска революция, Робеспиер, Дантон. . . Ние носим в себе си света, атмосферата, поезията, историята, живота на тоя народ. Носим го в себе си като предпоставка, върху която застава тоя френски поет, и така неговият стих придобива значимост.

Същото се получава и с един руски поет. Ние знаем руската история, знаем руските царе, знаем Петър Първи и Иван Грозни, знаем селските въстания. Стенка Разин, легендите за него, песните за него, знаем Пугачов и неговия бунт, знаем писмото на казаците и т. н. и т. н. . . Това е един народ, който съществува в нашето съзнание като образ, като поезия. И върху всичко това застава, да речем, един Евтушенко и той е приемлив за света много, много повече, отколкото Валери Петров например, който е не по-малко талантлив от Евтушенко.

За да може един чуждестранен читател да усети един български писател, било поет, било белетрист, той трябва да познава страната, да знае емоционално нацията ни. Да знае тая невероятна фигура Васил Левски, с която Гарибалди въобще не може да се мери. Трябва да знае Ботев — тая светкавица на робския небосклон, и един поет, който не отстъпва на Петьофи. Чел съм го в превод на руски, където неговата гениална метафора „Балканът пее хайдушка песен“ е преведена „В балкана се пеят хайдушки песни“. Как ще усети силата на тая метафора човек, който не знае магията на тоя Балкан, легендата, свързана с него?! Сигурен съм, че много малко от народите знаят дори това, че Балканският полуостров се нарича балкански, защото там има голяма планинска верига.

А не е такова положението с гръцките писатели, които са също на Балканския полуостров. Защото те съществуват върху цялата магия на древногръцкото изкуство, познато на целия свят, пред което тоя свят се е прекланял.

Оттук идва трудността за популяризирането на българския писател в света, който не може да разбере един Елин Пелин или Йордан Йовков, когато му ги преведем.

— Добре, но ние също почти нищо не знаехме за историята на латиноамериканските народи, а ги усетихме като народи тъкмо чрез литературата им?

— Вярно е. Другата страна на въпроса е, че задачата на литературата е пък и чрез нея да ни знаят. Тук много ни пречи езикът. Латиноамериканските писатели пишат на испански език, на който говори една голяма част от човечеството, а колко души знаят български език така добре, че да превеждат художествено творчество? Колко души знаят български език и едновременно с това България и българския народ?

Затова си мисля, че може би, ако искаме да излезем от тоя херметизъм, ако искаме да заговорим на света, да му внушим българското, своя народ и неговата история, ние трябва да бъдем наистина български писатели. Да пречупваме проблемите на живота и човека през призмата на нашето, особеното, националното, българското. По български да мислим, по български да се вълнуваме, чрез българската съдба да проникваме в съдбата на света.

— Последният въпрос от анкетата ще съвпадне с един кратък разговор, който водихме по телефона с Вас преди две седмици и който навярно сте забравили. Когато заминавахте за Русе[65], аз изказах опасенията си, че моментът не е много подходящ да се остава там толкова дълго, тъкмо след земетресението, което още не беше отзвучало. А вие ми казахте: „Ако стане нещо, разгеле! Най-после. . ."

Датирам въпроса си — 7 април 1977 г. — и питам: Не се ли страхувате от смъртта?

— . . . Смъртта е почтена. . . Животът е, който ни мами. Той ни създава непрекъснати уловки, милион илюзии, мята ни насам-натам, залисва ни с неща, които иска да ни докаже, че са от огромна важност. . . Животът е тоя, който се гаври с нас. Смъртта е почтена. . . Тя ни е казала, че ще умрем, и винаги изпълнява обещанието, което ни е дала. Не ни създава никакви илюзии и никога не ни лъже. И аз в същност не знам нищо по-принципно от смъртта!

— Защо пък принципна?

— Ами да сте чули да е подминал някой началник или големец? Да сте чули някой паралия да я е подкупил, някой император да й е разпоредил да го отмине, някой полицай да я е уплашил, та да го

заобиколи? Да сте чули някой майстор на словото да я е затрогнал или случайно някой велик актьор да е успял да ѝ внуши да промени решението си? Да има случай някой подмазвач да е успял да ѝ се подмаже или някой кариерист да я е умилостивил? Да сте чули някога някого да е забравила или изоставила?. . .

— В такъв случай, какво поддържа активния, ангажирания интерес, който проявявате към живота, в какво вярвате?

— Вече ми е задаван подобен въпрос. Миналата година, струва ми се, Емилиян Станев ме попита, ей така, неочаквано, както той може да прави това, вярвам ли в бога. Казах: „Не!“, пък той: „А в какво вярваш?“ — „В нищо“ — рекох му. И последва естественият въпрос: „Как живееш тогава?“. . .

Оттогава този въпрос често ме занимава и чувствувам, че все нещо не съм спокоен с тази дума „вяра“. Нали живеем във век, в който вече добре разбираме, че нищо не е това, което изглежда, или ако е, не е единствено „това“. Понякога имам остро усещане, че съм ограден от тайни. И всяко нещо трябва да бъде доказвано. Че дори и фактите са относителни понятия. . . И ето ме отново пред въпроса: „Какво е вярата и кога тя е необходима на човека?“

. . . От една страна, в доказуемото няма защо да се вярва, защото то е доказуемо. От друга страна, в недоказуемото също няма защо да се вярва, защото вместо това то трябва да се докаже. С други думи, излиза, че вярата е необходима на човека тогава, когато се страхува да се осъмни в съмнителното. А щом е така, тогава тя е една човешка слабост. Просто си затваряш очите пред това, което, вместо да доказваш, ти го приемаш за аксиома. Но и аксиомите понамаляха — нали дори двете успоредни и непресичащи се прави вече се пресякоха. . .

Затова не съм спокоен с думата „вяра“. . .

— И все пак откъде идат изворите на вашия упорит и неизчерпаем творчески оптимизъм?

— . . . То е нещо, за което не намирам думата, с което, изглежда, съм се родил, моя същност По-скоро мечта, предпочитание, любов, орисия някаква. . ., но то не може да бъде наречено „вяра“. . . Някакъв непреодолим стремеж към красотата, човечността, истината. . . Да, сега си давам сметка за отговора, който дадох на времето на Емилиян Станев: „Как живея? Ами. . . проклета виталност!“ Да, тъкмо тя никога не ми е позволявала, въпреки моя скепсис, да се отчая или да се предам. Тя — проклетата виталност!. . .

БИОГРАФИЧНА СПРАВКА

Добри (кръстен Добран) Александров Димитров, с литературен псевдоним Добри Жотев, е роден на 24 януари 1921 г. в с. Радуй, Пернишки окръг.

Първата година от образованието си (1929) завършва в родното си село. От 1930 г. родителите му живеят в Перник, където той продължава училищните си занимания до 1932 г. Прогимназиалните класове (1933—1935) учи в с. Расник, а през следващата година се завръща в Перник като ученик в гимназията. Постъпва в т. нар. Реалка, която не го задоволява, и поради това идната 1937 г. на своя глава отново се връща в четвърти гимназиален клас, записвайки Първа мъжка, а след това Пета мъжка гимназия в София. През тези години, в тежките условия на гладуващ селски „емигрант", се оформят и неговите социалистически убеждения.

През 1941 г. Добри Жотев отново е ученик в Перник, където завършва седми гимназиален клас, свързва се с комунистическите среди и става член на ръководната тройка на гимназиалната ремсова организация. Последния клас не успява да завърши, тъй като е арестуван през пролетта на 1942 г., а по-късно осъден по ЗЗД на 15 години строг тъмничен затвор.

Присъдата си излежава в Софийския централен затвор, където остава до 27. II. 1943 г., а след това е приведен за доизтърпяване на наказанието в Скопския затвор. Към края на месец август 1944 г. участвува в бягството на политзатворниците, след което преминава в нелегалност, сражавайки се в редовете на югославските партизани. В родината се завръща заедно с българския партизански батальон „Васил Коларов" десетина дни след деветосептемврийската победа.

Включва се в строителството на народната власт първоначално като организационен работник в ОК на РМС в Перник, участвува в бригадирското движение, за кратко време работи в ГС на „Септемврийче" в София, а след това постъпва в ЦК на ДСНМ (септ. 1948 г.). През ноември 1949 г. Добри Жотев поема длъжността литературен консултант във в. „Народна младеж" и оттогава се посвещава изцяло на литературен труд — от 1954 до 1968 г. е редактор в Издателство „Народна младеж", а от 1968 до 1976 г. във в. „Стършел".

През 1951 г. излиза от печат първата му стихосбирка „Жажда", последвана от книгите: „Буйният вятър" (НМ, 1958), „На гости у дявола" (БП, 1962), „Обич моя" (Варна, 1964), „Пак мамеше изгрева" (НМ, 1965), „Викове" (БП, 1966), „От дявола до кибернета" (НМ, 1968) „Стихотворения" (БП, 1969), „Автостоп" (библ. „Стършел", 1970), „Преживени разкази" (БП, 1973, 1976), „Влюбени слънца" (Варна, 1973), „Лирика" (НМ, 1974), „Предумишлено убийство" (библ. „Стършел", 1974), „Лирически поеми" (БП, 1974), „По пътищата" (БП, 1975). Автор е на комедията „Обличане на Венера" (БП, 1969) и на шест книги в проза и стихове за деца: „Лесньо" (БП, 1960, 1967), „Птичи хор" (НМ, 1963), „Вълчи вървица" (НМ, 1965, 1976), „Прощъпулки" (НМ, 1971), „Избрани творби за деца" (БП, 1971) и „Караман" (БХ, 1976).

С протокол на ЦК на БПФК Добри Жотев е утвърден за активен борец против фашизма и капитализма. Носител е на ордена „Девети септември" — II степен и два пъти на ордена „Народна свобода"— II степен. Многократно е получавал медали и литературни награди. А през 1974 г. бе удостоен със званието Заслужил деятел на културата. Същата година на книгата му„ Преживени разкази" бе присъдена наградата за белетристика на СБП.

БЕЛЕЖКИ

[1] В сборника „Български юнашки епос "(изд. на БАН, 1971), под редакторството на проф. д-р Цв. Романска, са поместени шест варианта на легендата за Крали Марко, овчарчето и огнестрелното оръжие, записани в Оряхово, Софийско, Ихтиманско, Пловдивско, Троян и Троянско. В нито един от тях обаче не е постигнат художественият синтез на варианта, разказан от дядо Жота, където сблъсъкът на Крали Марко с огнестрелното оръжие се тълкува като противопоставяне на подлостта срещу юначеството. До варианта на дядо Жота най-близък е разказът на Гюра Курташка от с. Бистрица, Софийско.

Във вариантите, посочени в сборника, след сблъсъка с огнестрелното оръжие Крали Марко изчезва безследно. Пещерата Пеклюк, за която става дума в текста на Д. Жотев, в сборника не е отбелязана между пещерите, свързани с легендата за Крали Марко.

[2] Става дума за разработка на известния сюжет за юнака, предаден на турците от невярната си жена, който успява да се освободи с помощта на невръстния си син, унищожава турците и наказва безжалостно жената-изменница. В споменатия сборник „Български юнашки епос" са поместени два варианта на песни, свързани с Груица войвода, един с Новаков Груйо и няколко версии с Крали Марко. А бележката към сюжета, послужил за основа на песните, посочва, че той е обект на един от най-ранните опити за сравнително изследване на българския героичен епос (1894), когато Д. Матов изказва становището за индийското потекло на европейските му варианти. Следователно твърде старият произход на сюжета изключва възможността неговото авторство да се свързва с бащата на писателя. Заслугата на варианта, който Д. Жотев ми предаде така, както го е запомнил от баща си, трябва да се търси в по-различния акцент на песента (юначеството, а не жестоката разправа) и в преодоляването на наивната обстоятелственост на описанието чрез лаконизма на метафорите.

[3] Бащата на Д. Жотев е починал през 1975 г. на 79-годишна възраст.

[4] Стана Георгиева Алексиева — Козарева (родена март 1901).

[5] Д. Жотев има характерен профил, поради което привлича вниманието на фотографите и карикатуристите. Рисуван е от Б. Димовски, А. Германов, Г. Симеонов и др. Маслени портрети са му правили Атанас Пацев и Ани Алексиева.

[6] Георги Алексиев (около 1870—1938).

[7] След Берлинския конгрес 1878 г. под турска власт остават значителни територии, населени с българи, гърци, албанци, сърби и др., вследствие на което противоречията на Балканския полуостров се изострят и задълбочават. В европейските владения на Турската империя се запазват феодалните остатъци, които задържат общественото развитие и увеличават националното и верското потисничество на поробеното население. В същото време балканските държави вървят по пътя на капиталистическото развитие и се стремят към национална хегемония. Управляващите върхушки използуват ненавистта на народните маси към поробителите за целите на своята завоевателна политика. Тъй като на Балканите в този период се кръстосват и интересите на големите империалистически държави, с тяхно съдействие международните отношения в този район на Европа се изо-

стрят още повече. И след отказа на турското правителство да даде автономия на Македония и Одринско балканските държави мобилизират войските си и обявяват война на Турция (5. X. 1912). Българските войски, действуващи в Източна Тракия, са формирани в три армии.

Към края на войната, на 13. III. 1913 г., след кръвопролитна нощна атака българските войски, подпомогнати от незначителни сръбски сили, завземат силната одринска крепост, като проявяват голям героизъм. Разказът на дядо Жота, предаден от Д. Жотев, се отнася до тази битка.

[8] За подобен случай разказва Чудомир в разказа си „Компетентът". Запитан, Д. Жотев ми отговори, че не го е чел и не е чувал за него, и отново потвърди автентичността на случая с дядо Жота и кобилата. Вероятно това са били обичайни моменти от прийомите на циганите-търговци по провинциалните пазари от онова време.

[9] Д-р Мирчо Александров Димитров (род. 1924).

[10] Роксандра Александрова Димитрова — Маркова (род. 1927).

[11] Борислав Александров Димитров (род. 1946).

[12] Музикалната си творба по текст на Д. Жотев Б. Карадимчев е озаглавил „Сатирично танго." Освен това по стихотворенията „Познавам те", „Опиянение" и „Вечност" Филип Павлов е създал вокален цикъл „Опиянение".

[13] Ристена Георгиева Алексиева (около 1870—1971).

[14] Илия Димитров Стефанов (1887—1964).

[15] Имам чувството, че по време на анкетата, докато разказваше детството си, у Д. Жотев зрееха и се оформяха някои от идеите на книгата, която проектираше. Десетина дни след разговора ни за ритуалите, свързани с бога Джерман, той ми донесе разказ на тази тема, който след известна обработка бе отпечатан в сп. „Отечество" (бр. 12, 1976, с. 34—35).

[16] Интервюто, озаглавено „Вятърът — немирник стар", е отпечатано в бюлетина „Деца, изкуство, книги", бр. 1, 1972, с. 27—30.

[17] Разговорът за отношението на поета към децата е воден на 10. III. 1977 г.

[18] „Българска реч" е месечно списание за ученици от средните училища и за самообразование. Списвано е от окт. 1926 до дек. 1943 г., по девет книжки годишно. Неговите редактори са били Д. С. Зографов, В. Пундев, Малчо Николов, Д. Ив. Господинкин. Сътрудничат му редица буржоазни и прогресивни автори: К. Петканов, Е. Багряна, А. Каралийчев, Л. Драмалиева, Я. Янев, П. Динеков, Д. Осинин и др. Помества художествена проза, спомени, пътни бележки, литературни статии и разбори, театър и музика, изкуство, народопис, репродукции на картини от български художници и пр.

[19] Иван Николов Унджиев е роден на 28 март 1902 г. в гр. Тетевен. В една своя автобиография той отбелязва: „Баща ми беше първоначален учител, майка ми — домакиня. Бяхме голямо семейство и лишенията непрекъснато съпътствуваха живота ми. . . За късо време бях банков чиновник. Моето желание обаче бе да следвам и аз зарязах чиновничеството. През всичкото време на следването си работех, за да се издържам. . . По-голяма част от живота си съм бил учител, а след 9. IX. 1944 г. бях главен инспектор в МНП, откъдето бях изтеглен на работа като зам.-директор на Народната библиотека." От 1953 г. Ив. Унджиев е ст. н. сътрудник в Института „Хр. Ботев", а по-късно в Института за история при БАН. През 1967 г. е избран за професор. Дълги години ръководи работата на секция „Възраждане". Учен с голяма ерудиция, задълбочен исторически поглед и национално самочувствие. Педагог, организатор на науката и активен популяризатор. Повече от половин век постоянен обект на научните му интереси са националноосвободителното движение на българския народ и най-светлите фигури в него. Централно място в изследванията му заемат епохата, личностите и революционният път на Васил Левски и Христо Ботев.

[20] Д. Жотев обича да си спомня за своите учители и да ги описва колоритно. В един такъв разговор той ми разказа:

„. . . Изобщо това учителско съсловие, поне когато учех преди Девети септември, ми е правело впечатление със своето особнячество. Спомням си например преподавателя ми по химия, когато бях в София, Кандиларов. Той беше един великолепен учител, умееше да ни предаде урока кратко и ясно, така че веднага да ни влезе в главите, но си имаше своите чудачества. Влизаше в клас, заставаше пред катедрата и ние в миг притихвахме — муха да бръмне, ще се чуе, защото много се бояхме от него. Но независимо от това той слагаше двете си ръце на катедрата, поглеждаше към нас и казваше своето „Ти-хо!," а гласът му отекваше като в бъчва. След това ще извади тефтера, ще гледа в него много дълго време, за да ни държи в напрежение, и по някое време ще извика със силен глас: „Да излезе Иван!" Ивановци в класа имаше четири или пет души, всички мълчат, никой не смее да попита кой Иван, защото предусещат, че ще каже: „Ти!" А той гледа, чака и след това изкрещява: „Йордан!" А Йордан е един в класа и ни жив, ни умрял излиза да го изпитват.

Спомням си и един друг учител по зоология, който остана при нас много кратко време. Какъв беше тоя човек, не знам, меланхолик някакъв, затворен . . .Още първия ден влезе, без да ни каже нито „Добър ден", нито „Добро утро", седна на катедрата, заби очи в дневника, повика дежурния, вписа отсъствуващите и както си беше с нос в дневника, казва: „Първи номер". Става първи номер. „Чети първия урок от учебника". Ученикът чете урока. След това учителят продължава: „Втори номер": Чети първия урок от учебника" (говореше меко и тихичко). Става втори номер, прочита го.След това той казва: „Трети номер, чети първия урок от учебника". Трети номер чете и така до края на часа, след което той става с дневника под мишница и предупреждава: „Следващия път ще изпитвам." А на следващия час със същото безразличие, след ритуала с дежурния, отново, без да ни погледне чуваме: „Първи номер". Излез на урок." Първи номер не си знае урока, хъка-мъка' но учителят си гледа дневника и казва: „Достатъчно,достатъчно" и му пише тройка. Пишеше ги с големи цифри в тефтерчето, ние надничахме и можехме да ги видим. След това викаше втори номер.Той си знае великолепно урока, бър-бър-бър-разкаже го по вода.Но учителят дори не го дочаква да довърши, казва: „Достатъчно. достатъчно" и му пише тройка. По едно време учениците захитряха и започнаха' да го питат: „Може ли да разказвам от място, защото, когато излизам на черната дъска, ме закачат?" — „Може, казва, може, разбира се." И пак не ни поглежда. А ученикът си отваря учебника и чете, чете, чете, докато получи тройка . . .

Веднъж един от моите съученици, който рисуваше добре, изписа на черната дъска нашия учител, който държи една грамадна тройка, а учениците се протягат да се доберат към нея. Разчитахме, че ще си направим удоволствието, когато той влезе и без да погледне черната дъска, ще си забие лицето в дневника, ще си върши работата през часа и няма да забележи карикатурата. Но този път той кой знае как вдигна глава и я видя. Не се ядоса. Обърна се към нас и попита кой е направил това. Смутен „художникът" си призна. Учителят само каза: „Да, много добре. Ти трябва да отидеш в рисувателното училище."

[21] Семейство Иванови, ул. „Ат. Дамянов" 54 (тогава „Илинден" 41). В това семейство Д. Жотев пребивава през 1938—1939 г.

[22] У леля си Марика (Мария Георгиева Стефанова, ул. „Ат. Дамянов" 53) Д. Жотев живее през 1940 г.

[23] В други разговори Д. Жотев е твърдял, че запомня само онова, което представлява интерес за него. От наблюденията, които имам, ми се струва, че това е по-вярно. Но, изглежда, визуалната памет е най-силно развита у него.

[24] Броеве на сп. „ЛИК" действително са се съхранявали в Музея на революционното движение, но през 1975 г. те са били предадени на разположение на

Централния партиен архив. Поради това нямах възможност да видя въпросната статия на Трайчо Костов.

[25] Ашурбанипал, цар на Асирия(669—633 пр. н. е.). Водил завоевателни войни, покорил Египет, Вавилония, Елан и заграбил много древни исторически, религиозни и научни текстове.

[26]. По непонятни причини този факт не е бил известен досега на изследователите на Вапцаров. Не е известен и екземплярът, за който говори Д. Жотев.

[27] „Младежко слово“ е било списание за ученическа просвета, уреждано от група ученици в Перник. Редактирало се е от учители по литература. Учител-ръководител на списанието е била Василка Иванова. В него са сътрудничели ученици от всички краища на страната. Излизало е през учебните периоди от 1940 до 1943 г. Списвало се е в дух на великобългарски шовинизъм.

Стихотворението на Д. Жотев, за което става дума, е озаглавено „Нагоре, нагоре“ и е отпечатано в бр. 2, 1942, с. 25.

[28] Стихотворенията „Хитлер заповядва“ и „Епитафия“ са публикувани в бр. 22, 1945 г. на в. „Щурмовак“. В бр. 24 същата година е отпечатано друго негово сатирично стихотворение под заглавие „Черноборсаджийски жалби“.

[29] В. Литературен фронт, бр. 37, 1948, с. 3.

[30] В 40-те години Д. Жотев публикува стихотворения още във в. „Народна младеж“, „Отечествен фронт“, „Борба с туберколозата“. „Стожер“; сп. „Кооперативна просвета“ и „Бодра смяна“.

[31] Списанието се нарича „Кооперативна просвета“.

[32] Става дума за стихотворението „Песен за републиката“, отпечатано в сп. „Кооперативна просвета“, 1946, бр. 8, с. 5.

[33] Този отговор на поета се разминава с мнението, което изказа в един по-стар наш разговор, който съм записала на 28. IX. 1973 г. Там той казва: „За поета е важно да преживее драмата на своето време. В този смисъл ще заглъхне и Далчев. Колкото и да е силен, колкото и да е последователен, погледнато от този категоричен критерий, той все кръжи в един собствен периметър. Чувствата му не са характерни за времето, в което живеем. Вълненията на поколенията са вече други, защото драмата на тяхното време е друга.“ Обърнах внимание на Д. Жотев върху тези негови мисли, а той поясни, че е преосмислил отношението си към поезията на Далчев и че в другия случай не е бил прав.

[34] За това време в статията си „Великата редакция“ (в. Нар. младеж, 5. X. 1968 г.) Любомир Левчев разказва:

„И все пак един ден трябваше и аз да прекрача прага на редакцията. Веднага трябва да кажа, че под „редакцията“ се разбираше само в. „Народна младеж“ и нищо друго. В същност дори не цялата редакция с нейните многобройни отдели там на „Масарик“ или по-късно на „Гурко“, а само една единствена стая — стаята на литературния консултант — това беше за нас „Великата редакция“.

Нека да бъдем докрай обективни. На „Гурко“ това дори не беше стая, а нещо като килер. Но в този „килер“ ни приемаше не някой друг, а Добри Жотев!

— Добри Жотев! Разбира се, че го познаваме. — Ще възкликнете вие, днешните най-млади и безспорно талантливи поети. Страхувам се, че се лъжете. Страхувам се, че не го познавате и че никога няма да го познавате — онзи Добри Жотев от „килера“ на ул. „Гурко“.

Това беше най-жизнерадостният и витален човек, когото съм виждал някога. Странно съчетание между поет, актьор, революционер и какво ли още не. . . Може би всичко с изключение на редактор в днешния смисъл на тази дума. Към този човек аз изпитвам безкрайна признателност, защото ми е вдъхнал първата литературна надежда. Струва ми се, че и цялото наше поколение дължи твърде много на „Великата редакция“.

Добри Жотев ни хипнотизираше още от първия поглед. Нашите ръкописи изчезваха в едни чекмеджета, в които цареше невъобразим хаос, и първата из-

ненада идваше от това, че той винаги намираше каквото му е необходимо следващия път. А ние носехме стихове почти всеки ден. И понеже в „килера“ нямаше място за повече от 2—3 души, обикновено чакахме на опашка в една също така миниатюрна „приемна“. Там също се водеха разговори за поезията и в същност там съм се опознал с поетите от своето поколение. . . Цялата процедура на чакането и приемането в „килера“ напомняше зъболекарска поликлиника. Само че тук не се вадеха, а се слагаха зъби, и то „литературни“. Добри Жотев не работеше с „да“ и „не“, както обикновено става сега.

Правейки разбор над един ръкопис, той ни изнасяше истински спектакли. Той ни рецитираше любимите си стихове, разказваше ни анекдоти за велики личности (мисля, че повечето сам ги измисляше), а често и лични спомени за партизанските си подвизи. Ние вярвахме безпрекословно на всяка негова дума. Той беше строг, но насърчаваше с цяло сърце. След няколко посещения на „Великата редакция“ той вече ни наричаше „синове“ и дори ни водеше да ядем шкембе чорба. Тогава това беше една много сериозна творческа помощ. В по-редки случаи, когато Добри се показваше особено доволен от нас, той ни водеше да обядваме с фасул яхния и айран в клуба на журналистите. Това беше истински празник. Ние пирувахме заедно с корифеите на българската култура! Мисля, че всичките си тогавашни шедьоври съм написал след като съм ял фасул яхния в клуба на журналистите. . .

„Великата редакция“ ни даде не само дързостта и самочувствието. Тя ни свързваше ежедневно и спонтанно с живота на Комсомола и с големите проблеми на „света“. . . „Великата редакция“ ни направи граждани. Тя беше нашият любим младежки клуб. . . „Великата редакция“ ни направи вестникари. По-късно повечето от нас станаха нейни работници. . .“

[35] На въпроса: „Какво е мнението ви за младата литературна смяна у нас?“ в интервюто на Г. Чаталбашев („Изповедите“, НМ, 1976) Д. Жотев отговаря: „Че повечето от тях са талантливи и че въпреки туй нещо не достига. Не искам да търся главната причина — ще стигна, и то без особена полза, до нас, възрастните. Но доколкото вина имат и те, ще си позволя някои препоръки: да разбират, че тяхната съдба и задачи са по-сложни от нашите, да поопарват краката си в жаравата на съвремието, макар и да е къде-къде по-изгодно да топлят дланите си на нея, да се стремят да бъдат истински и накрая — много-много да не ни слушат.“

[36] Публикувано във в. Труд, 1948, бр. 95, с. 4.

[37] В статията си „Преживените разкази на Добри Жотев“ (в. Отечествен фронт, бр. 9092, 10. I. 1974, с. 4) Кръстьо Куюмджиев пише: „Сега разказите са събрани в книга (първото издание под заглавие „Пак мамеше изгрева“ не бях чел) и виждам, че това в същност е истински стил. Оня хубав стил на нашите стари майстори, сладкодумни разказвачи, чиято реч се лее с пленяваща грация, естествена и непринудена, без сянка на литературност. Добри Жотев е роден разказвач. Той възкресява нещо елинпелиновско от нашите традиции. Разбира се, неговата нравствена проблематика е много по-сложна. Но той умее да разказва просто. Ние не забелязваме думите. Слогът става прозрачен, чрез него виждаме направо хората, характерите и страстите, живота, така както го е видял и преживял писателят.“

[38] Литературният кръжок на РМС към ЦК на СНМ е основан през 1946 г. и е съществувал до 1948 г. По сведения на неговия ръководител, писателя Алексей Сегренски, в кръжока са участвували: Ал. Геров, Бл. Димитрова, Б. Нонев, Б. Райнов, Б. Божилов, Д. Жотев, Е. Манов, Й. Милтенов, М. Величков, Н. Стефанова, Р. Ралин и още няколко души. Кръжокът е имал предимно литературно-пропагандни задачи — да възкреси и популяризира с художествени средства борбата и подвига на загиналите ремсисти, на Г. Димитров и пр. Наред с това в него са се водили дискусии върху основни моменти в спецификата на ху-

гожественото творчество и са се обсъждали конкретни литературни произведения. Сбирките на кръжока са ставали в сградата на ЦК на СНМ.

[39] За стихосбирката „Жажда“ са писани още две рецензии: от Ст. Петров („Жажда“. — Септември, 1951, бр. 9) и от Хр. Дудевски („Жажда“ на Добри Жотев“. — Език и литература, 1952, бр. 3).

[40] Става дума за статията „Вярата и съмненията на поета“ (Литературен фронт, бр. 48, 29. XI. 1962), в която Тончо Жечев пише:

„В тези години на безсъници и главоблъсканици аз разбирам непреодолимото желание на поета да потърси дявола, да събуди своя двойник, да слуша със страх и непреодолимо любопитство коварните му и тежки думи:

Такава нощ до днес поет
във стих не е описал!
Тежеше тя над тоя свет
дълбока като мисъл.

Тежеше тя и сам безкраят,
потънал в светлини,
заспалата ни мисъл сякаш
събуждаше: „Стани!“

. . . Дяволът на Жотев смъква розовите пелени на сляпата вяра. Той впръсква в кръвта не толкова съмнение и скепсис, колкото познание, непревзето отношение към проблемите, изправили се пред нас. Той помага да видим, че сме за никъде със склерозираните мозъци на цитатчиците, безмозъчието на големите ентусиасти, фразеологията на шатните „идеолози“. Ние сме пред нови проблеми, където те не могат да помогнат.“

Накрая статията завършва:

„Даже и беглият поглед върху еволюцията на поета може да открие набралите се в душата му метежни викове на любов и ненавист, на вяра и съмнение, възторг и болка. Гласът му е укрепнал и в наближаващите години на творческа зрелост можем да предусещаме радостта, да слушаме един от самобитните и със свой път поети в съвременната ни поезия.“

[41] Статията на М. Маринов „На гости у дявола“ е отпечатана в сп. Пламък, 1962, бр. 12. В първата ѝ част авторът изтъква достойнствата на поемите „Хазарт“ и „Човекът — зрителна измама“ като „точни и язвителни попадения в добре набелязана цел“, след което подлага на иронична и жлъчна критика формата на поемите, не оценявайки значението на литературното общуване на Добри Жотев с поемата на Смирненски. Заключението на статията гласи: „Сатирите на Жотев безапелационно губят правото си на оригинални художествени произведения, но запазват своите гражданско-идеологически позиции и сатирична действеност пред вид самата същност и острота на проблемите.“

[42] За книгата „На гости у дявола“ са публикувани рецензии още от Ефрем Карамфилов („Още нещо за книгата „На гости у дявола“.— Пламък, 1963, бр. 4) и Иван Попиванов („Поетът и дяволът“. — Литературни новини, 1962, бр. 37), за които Д. Жотев вероятно не знае.

[43] За книгата „Викове“ са публикувани рецензии от Яко Молхов („Тревожни викове“. — Пламък, 1967, бр. 7) и Петър Тонков („Викове на съвестта“. — Септември, 1967, бр. 2).

[44] Сборникът „Преживени разкази“ е награден с годишната награда на СБП за белетристика през юбилейната 1974 г.

[45] Пиесата „Обличането на Венера“ е играна в Държавния сатиричен театър в София от пролетта на 1966 г. до есента на 1968 г. и в Драматичните театри в Стара Загора и Хасково през 1966 г.

[46] За по-пълно изясняване на описания процес, струва ми се, е необходимо той да бъде илюстриран с текста на стихотворението „Опиянение“.

Ликува оживялата жарава.
Танцуват пламъци, танцуват.

Сред здрача на притуления дом
рояк от сенки гали и огъва
овалите на спящото ти тяло.
То трепка като лека мараня,
като капризен облак се мени,
като река дълбока се вълнува.

Танцуват пламъци, танцуват.

Това си ти — копнеж, родил копнежа ми,
нестихващ глас, неуморимо ехо.
Това си ти — жена!
Минава час. Минават часове.
Очите ми не се насищат.
Очите ми будуват.

Танцуват пламъци, танцуват.

Магията на сенките стъмнява
контурите на здрачното ти тяло.
Материята става дух.
Досягам те с невярващи ръце.
Духът е пак материя.
Материя и дух общуват.

Ликува оживялата жарава.
Танцуват пламъци, танцуват.

[47] Ето части от поемата „Буйният вятър“:

Буйният вятър над буйните ниви бушува.
Буйният, южният вятър бучи.
Тътнат дълбоки гори, небеса се издуват,
свирят опънати жици, земята ечи.

Буйният вятър гърми — с вечността разговаря.
Мои приятели, всички навън,
вън посред вятъра, там, до един в надпревара,
вън посред ясния пролетен полет и звън!
Тъй го обичам, че цял от плътта му обвеян,
крача и сещам как в мене светът
все ще звучи, как не ще във света да изтлеем,
сещам как няма, как няма за живия смърт. . .
. . .
Буйният вятър пламтящото слънце раздухва.
Гъст аромат над земята ручи.
В погледа все красота, а очите жадуват.
Мои очи, ненаситни на хубост очи!

Някога, казват, сърцето ще спре да работи.
Вие не вярвайте — пейте тогава!
Пейте, че живият пил красотата в живота,
жаден жадува по нея. . . и жив ще съм аз!
Жив ще съм аз и понесли ме тихо, недейте
в гроб да ме свретe, под куп от цветя!
Мои приятели, родни другари, недейте —
как ще живея без слънце, без прелест, в пръстта?
Ний не живеем — горим сред искряща тревога,
хубост да има, хубост и смях.
Ний не живеем, горим!. . . Изгорете ме в огън!
В блясъци страшни да светя, да стана на прах!
После праха съберете в горящата буря,
както е още до жар нажежен!
Даже прашинка не слагайте в мъничка урна,
тясно е, душно е в нея, както във плен!
О, срещу буйния вятър хвърлете праха ми,
той да го носи нашир по света!
Дето съм бил под небето, навеки да бъда,
дето не съм — да отида, да бъда и там!
Има навред по света красота невидяна —
песни нечути, безценни сърца,
има дълбоки очи, езера, океани,
пътища бели, безстрашни човешки лица.
Всичко е наше, от нашата обич огряно.
Всъкъде нашият ум е творил.
Всяка прашинка от мен в красотата ще пламне,
всяка прашинка — звезда сред звезди ще гори!

Мои приятели, с мен! Вън земята ликува!
Там сред пространства, люляна от звън и лъчи,
буйният вятър над буйните ниви бушува,
буйният, южният вятър бучи!
Цялата поема е изградена от 96 стиха.

[48] Поемата „Кентавър“ е една от най-силните творби на Д. Жотев. Не бих рискувала да я разкъсвам на части. За да получи читателят точна и пълна представа за нейното звучене, ще я поместя цялата:

От зори моят кон неотклонно ме носи,
от зори с устремени зеници,
със задъхани ноздри и пламнали хълбоци
прокопитва пръстта.

Моят кон!

От зори като в сън по земята препуска,
роши грива и цвили настръхнал.
И се блъска в лицето ми вятърът,
и пробягват тревите под нас,
и ме няма, където съм бил,
и копита, копита, копита кънтят.

Моят кон!

От зори устремен, не поспря, а наоколо
върхове светлоутринни кимат,
белогриви крайбрежия викат сърцето ми,
дърпат погледа кротки реки.
Колко пъти напусто и исках, и молех
да останем под светлия връх,
да останем край белия залив,
сред разстланата речна лъка.
Да останем за ден, щом не може завинаги,
да останем за час,
да останем за миг.

Моят кон!
Призори беше бял като пролетен облак.
Вече цял почерня.
Само пяната бяла се стича по него.
А насреща ни черно небе се кълби,
вдига ръст, шири паст непрогледна
и приижда, приижда, приижда!
„Не! Не искам! Върни се!
Гибел крие проклетото черно небе!“
Как да спре? Как да спре?! — По петите му кървави
се огъва камшик и го цели,
се устрелва камшик и го гони
и свисти, и свисти, и свисти.

Моят кон!

Ако можех да скоча за миг от гърба му
и да тръгна обратно.
Бих летял ден след ден със отприщени стъпки
към земята на светлия връх.
Бих вървял цял живот с изранени крака
към морето със белия залив.
Бих пълзял векове с изподрани ръце
към разстланата речна лъка.
Ако можех да скоча!. . . Но мога ли?
Като древен кентавър съм сраснал със коня,
а със пътя си сраснал е той.

Моят кон!

Ето вече далечното черно небе
идва близо, по-близо, по-близо.
Неусетно ни дръпват недрата му мъртви.
Като сприя се врязваме в него.
Викам „спри“, а не чувам гласа си.
И слепеят очите ми,
и разтапя се конят,
и разтапям се аз.

Моят кон! Моят кон!

Бе ли той, или не? Бях ли аз, или не?
Само страшни еха,
само сетни еха
от умиращо някъде, някога цвилене
и тътнеж на копита, копита, копита.

[49] Никола Кутузов е причинил поредица от провали в различни организационни нива на партията. С неговото предателство са свързани и големите процеси срещу минно-подривната организация на БКП (тъй наречения „процес на парашутистите" — Цвятко Радойнов и другарите му), Вапцаровият процес и др. След разкриването му партията го осъжда на смърт и една бойна група изпълнява присъдата през 1943 г. в работилницата му на ул. „Нишка".

[50] Разказът „Служебният адвокат" е поместен в сб. „Преживени разкази". В него служебният адвокат спасява с добросъвестната си защита шестима свои „служебни" довереници.

[51]. Анто Бояджиев (1887—1962) започва адвокатската си кариера през 1915 г. във Враца, а от 1920 г. встъпва в редовете на Софийската адвокатура. В некролога, издаден след смъртта му от неговите колеги, четем: „Владеещ марксизма-ленинизма до съвършенство, притежаващ всестранна и правна култура, талантлив оратор и блестящ агитатор. . ., той всяко свое изказване, всяка своя реч, всяка своя лекция, всеки процес — граждански и наказателен, превръщаше в трибуна на марксизма, предвещаваше гибелта на капитализма и фашизма и победата на социализма и комунизма. . . През черните години на фашизма от 9. VI. 1923 до 9. IX. 1944 г. той беше един от най-смелите и ярки защитници на борците срещу фашизма и капитализма, на жертвите на монархо-фашисткия терор. . . Нито смъртта на неговия роден брат, хвърлен от скалите на Лъкатник през Септемврийските събития 1923 г., нито изправянето му пред смъртта през септемврийските и априлски дни на 1923 и 1925 г., нито концлагерите през 1942—1944 г. не сломиха неговата вяра в победата на социализма и комунизма."

[52] Този случай е описан в разказа „Генералът", поместен в сб. „Преживени разкази".

[53] На Петър Киряков Добри Жотев е посветил разказа „Необичайно писмо" (в „Преживени разкази") и стихотворението „Малолетният" (в стихосб. „Жажда").

[54] В разказа „Обиск" („Преживени разкази") са описани моменти от това нелегално самообразование.

[55] Дядо Бойчо, герой от едноименен разказ в „Преживени разкази", вярва, че „всички хора по земята са добри и предобри, само дето още никой не е успял да изнамери модуса, по който най-главното да им се изтълкува." В опита си да открие този модус той е стигнал до затвора, а там при един случай едва ли не заплаща своята наивност с живота си.

[56] В разказа „Айше" е описана срещата на автора с една хубава 16-годишна мохамеданка и вълненията, които тя е породила у него.

[57] Тук Д. Жотев разказа подробно как брат му „направил" революцията в родното си село. Помествам този разказ заради колорита на събитията.

„Много интересна история. Тръгнал брат ми да установява народната власт с една ръждива сабя и придружен от един мой братовчед (той не беше ремсист), на който връчил една тояга. Най-напред отиват в кръчмата. И какво мислите заварват там? Единият кръчмар, понеже подушил, че става нещо, завързал другия и пренася виното му в своята кръчма. Сметнал човекът, че понеже беше победен кръчмар, сега той идва на власт. Брат ми веднага възстановил реда и обявил новата власт.

Дотука добре, но нещата се оказали по-сложни, защото по линията Перник — Волуяк имало лагер на трудоваци и с войници да се справяш не било така просто, както с кръчмари. Тогава брат ми отива при един войник, който е в отпуск:

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ БИБЛИОТЕКА

— Добър ден, Симчо. Как си?
— Добър вечер.
— Виж какво, така и така... Отечественият фронт... Дай пищова!
— Ама Мирчо, аз съм войник...
— Дай пищова, ти казвам...

В нашето село ни имаха голям страх — наричаха ни „лудите", което у нас значи буйни. Дал пистолета Симчо, взел го брат ми, а сабята връчил на братовчед ми. После въоръжил Симчо с тоягата и тримата отишли при друг, запасняка Стоичко, който знаели, че имал карабина. Обясняват му, той беше разбран човек и не само им дал оръжието, но и тръгнал с тях. И отново станало превъоръжаване: брат ми с карабината, братовчед ми с пистолета. Симчо взема сабята, а Стоичко нарамва тоягата. И тръгват да превземат лагера.

Симчо беше подофицер и брат ми му казва: „Аз не разбирам от военни работи. Имам план, ще ти го кажа, а ти кажи как?" На Симчо му треперят гащите..., но няма накъде. Разпределят си местата така, че ограждат войничетата. Решават да хвърлят една бутилка взрив. В това време от другата страна гръмват с пушка, оттатък пък с пищова — създават илюзия, че партизани са ги оградили. Брат ми надава глас: „Другари войници..." И в отговор чува: „Ура-а-а!" Те, войничетата, били вече готови, сложили пушките на пирамида и чакат."

[58] В споменатата статия на Т. Жечев „Вярата и съмненията на поета" четем: „Жотев очевидно се вълнува от старите „вечни" истини и иска да стане откривател на тяхното съвременно звучене, да улови новия им вариант... Той се горещи и сърди на доскорошната си наивност, иска да смени розовите очила с рентгенов поглед... Разбирам поета, когато неистово крещи: виж, този човек не е това, което си въобразяваш, напразно са лазили свещени тръпки по гърба ти, щом го срещнеше отсреща. Животът те е изправил пред въпроси, по които от тази златна уста чуваш сега... глупости. Не един, а двеста дяволи ще викаш на помощ, изправен пред психологическия проблем на „Хазарт".

Това е поетическо откритие, принос в разгадаването на една психологическа загадка на това време, един въпрос, с горещия си дъх измъчил мисълта и сърцето на мнозина..."

[59] Подобен въпрос задава и Г. Чаталбашев във вече споменатата „изповед": „Посочете някои от отличителните черти на нашата епоха!" А Добри Жотев отговаря „Да опитам. Две различни общества, едното обгоряло от пламъците на собствения си пищен залез, другото с потръпващи мускули в утринния хлад на своето юношество. Обратно пропорционално отношение между материални култури и нравствени стойности. Милиони самотни монолози, заглушени от гърмящ междудържавен диалог. Интелектуализъм, не толкова плодоносен, колкото избуял. Мощни институции, предназначени да служат на човека, на които нерядко той служи. Опасно несъответствие между кралимарковските възможности на човека да изобретява мощни енергии и не дотам кралимарковския му духовен ръст."

[60] Д. Жотев и Здр. Петров. С лице към нашата художествена литература. — Литературен фронт, бр. 44, 29. X. 1953, с. 2.

[61] Не успях да намеря цитирания от Добри Жотев израз в съчиненията на Белински. Сам той не си спомня откъде е получил информация за такъв факт, но въпреки това настоя сравнението да остане в текста му, тъй като то изразява фигуративно и точно мисълта му.

[62] Този въпрос ми беше подсказан от писателя, който пожела да изкаже мнението си за някои понятия, изглеждащи абсурдни за нашите сетивни възприятия.

[63] Когато Георги Чаталбашев го пита: „Вашият любим литературен герой?", Д. Жотев отговаря „Може би Малкият принц".

[64]. В есето си за Шопенхауер (Литературна есеистика. Т. 2. 1976) Томас Ман пише: „Философията на Артур Шопенхауер е била възприемана винаги като под-

чертано художествена, като философия на художник в пълния смисъл на думата. Не само защото тя до голяма степен е в значителната си част философия на изкуството (действително Шопенхауеровата „Естетика“ обхваща една четвърт от целия ѝ обем); не и защото нейната композиция е тъй ясна, кристална, завършена, нейното изложение тъй мощно, изискано, сполучливо, страстно, остроумно, класически чисто, с великолепно ведър и строг стил на езика, какъвто дотогава не е отбелязван в немската философия — всичко това е външна страна, само „явление“, само необходимият, присъщ на красотата израз на същността, за съкровената природа на този дълбок размисъл, една изпълнена с напрежение, емоционална, люшкаща се между резки контрасти, между нагон и дух, между страст и освобождение, с една дума — динамично художествена природа, която единствено във форми на красотата, единствено като лично, убеждаващо със силата на своите преживявания и страдания истинно творение е в състояние да се разкрие.

На това именно се дължи, че тази философия бе намерила предимно между художници и посветени в изкуството лица своите почитатели, последователи и ревностни защитници. Толстой нарича Шопенхауер „най-гениалния от всички хора“. За Рихард Вагнер. . . неговото учение е „същински небесен дар“, най-голямото благодеяние, най-творчески стимулиралото го озарение и духовно преживяване през живота. . .“

Предполагам, че предпочитанието на Добри Жотев към философа Шопенхауер се дължи в основата си също на художествената специфика на неговата философска система.

[65] По това време Д. Жотев прекарваше десет-петнайсет дни месечно в Русе във връзка с договор по линия на СБП.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Айнщайн, А. — 136
Айше — 117
Алата, богиня — 8,10
Аллах — 145
Алекса — 19
Алексиев, Г. — 150
Алексиева, А. — 150
Ангел — 45
Аристотел — 50
Аристотел — 50
Аристофан — 49
Асано— 7
Асенов, Максим — 60
Ашурбанипал — 50, 153

Багряна, Елисавета — 151
Багрянов, Иван — 111
Байрон, Дж. — 132
Балканска, Мария — 81
Бах, И. С. — 30
Башев, Владимир — 60
Башева, Миряна — 64
Бела — 80
Белев, Кръстьо — 52, 53
Белински, В. Г. — 139, 160
Белков, Иван — 117
Берберов, Михаил — 60
Бетховен Л. В. — 30
Бидилев — 109
Бисеров — 117
Божилов, Божидар — 154
Бодлер — 141
Борис, княз — 145
Ботев, Христо — 51, 59, 71, 99, 123, 141, 146, 151
Бояджиев, Анто — 104, 159
Будин — 113, 115
Буднов, Петър К. — 47, 99, 103, 104

Вагнер — 30
Вазов, Иван — 49, 51, 59, 71, 141
Ваппаров, Никола — 52, 59, 106, 139, 153
Васил — 73
Васил (дядо Васил) — 39
Василий — 143
Вежинов, Павел — 121, 122
Велинова, Славка — 102
Величков, Михаил — 154
Венков — 121
Верлен, Пол — 141
Вйоска — 17
Владимир — 145
Вълчев, Найден — 75

Габе, Дора — 23, 80
Ганчев, Марко — 60
Гарибалди — 146
Георги — 120
Георгиев, Кимон — 120
Георгиева, Катя — 67
Георгия Циганина — 28
Германов, Андрей — 60, 150
Геров, Александър — 57, 126, 154
Гиргинова — 43
Гогол, Н. В. — 51, 133, 141
Горяна — 46
Господинкин, Д. Ив. — 151
Гочо — 36
Графа, лит. герой — 98
Груица войвода — 20, 150
Гьоте, Й. В. — 78
Гюца, кобила — 26, 27

Давидов, Нешо — 67
Далчев, Атанас — 59, 153
Даниел, Леон — 81
Дантон — 70, 146
Данчо — 17
Дебелянов, Димчо — 38, 59, 141
Дева Мария — 84
Деда Дмитрия — 34, 35
Делчев, Борис — 60
Деница — 76, 78
Деса — 85

Деянова, Марта — 31
Джерман, божество — 8, 10, 35, 151
Димитров, Борислав — 151
Димитров, Георги — 154
Димитров, Мирчо — 151, 160
Димитрова, Блага — 38, 154
Димитрова, Роксандра — 151
Димов, Вергил — 103
Димовски, Борис — 150
Динеков, Петър — 151
Динков, Иван — 60
Добран (Добри Жотев) — 115
Дона — 20,21
Дон Кихот, лит. герой — 78
Достоевски, М. М. — 49, 141
Драмалиева, Л. — 151
Дудевски, Хр. — 155
Дядо Бойчо, лит, герой — 107, 159
Дядо Щукар, лит. герой — 26

Ева, библ. — 77
Еврипид — 49, 78, 132
Евтимов, Евтим — 60
Евтушенко, Евгений — 146
Езоп — 78
Екзюпери, Ан. дьо Сент — 51, 141
Еленка — 45
Елин Пелин — 49, 64, 65, 66, 88, 141, 147
Есхил — 49, 78

Жарко — 72
Жечев, Тончо — 33, 68, 155, 160
Живков, Живко — 55, 56
Живков, Тодор — 81
Жота — 21, 24, 25, 26, 27, 33, 150, 151
Жотев, Добри — 7, 17, 39, 49, 52, 53, 56, 57, 58, 62, 64, 69, 71, 72, 75, 101, 102, 104, 112, 113, 117, 118, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161

Заимов, ген. Вл. — 105, 106
Зографов, Д. С. — 151

Иван — 152
Иван Грозни — 146
Иванова, Василка — 153
Иванови — 152
Иванчо Кривото — 122
Илиева, Пена — 43
Илия — 33, 34
Инджов, Никола — 60
Исаев, Младен — 51

Йован — 37
Йовков, Йордан — 147
Йордан — 151
Йосифова, Екатерина — 64

Кандиларов — 152
Карадимчев, Борис — 29, 151
Каралийчев, Ангел — 57, 58, 151
Каранфилов, Ефрем — 155
Караславов, Георги — 141
Касърова, Люба — 112
Ката — 7, 10
Кехлибарева, Надя — 60
Кирил — 112, 113
Киряков, Петър — 106, 159
Ковачева, Калина — 64
Колев, Желязко — 109
Константинов, Алексо — 123
Костов, Никит — 117
Костов, Трайчо — 48, 49, 107, 153
Коцето — 45, 46
Крали Марко — 15, 150
Крушката, прякор — 117
Кръстан — 104
Кръстев, д-р К. — 139
Кубадински, Пенчо — 74
Курташка, Г. — 150
Кутузов, Никола — 100, 101, 103, 159
Куюмджиев, Кръстьо — 66, 154

Леви, Жул — 29
Левски, Васил — 75, 146, 151
Левчев, Любомир — 60, 153
Лека — 19
Лермонтов, М. Ю. — 78, 139, 141
Лец, Ст. Йежи — 134
Лондон, Джек — 70
Луков, ген. — 105
Любата — 12
Людовик XIV — 146
Людовик XVI — 146

Магдермот, Мерсия — 75
Македонски, Александър — 50
Малин, куче — 56
Мандалжиев, Желчо — 81
Манов, Емил — 154
Манол — 61, 62
Марга — 46
Мареи, божество — 8
Марика (Мария Г. Стефанова) — 28, 46, 152
Марин — 44

Маринов, Михаил — 68, 155
Марко — 18
Маркова, Страхила — 31
Маркс, Карл — 144
Масларов — 107
Матев, Павел — 75
Матов, Д. — 150
Маяковски, Владимир — 141
Мефисто, Мефистофел — 14, 78
Мика — 36
Милев, Йордан — 60
Милтенов, Йордан — 154
Милтън — 78
Митропулос, Аргирис — 143
Михайловски, Стоян — 123
Молхов, Яко — 155
Монтен — 40
Мохамед — 145

Нана Танча — 122
Начо — 120
Ненков, Виктор — 76, 77
Ненчо — 121
Нехлюдов, лит. герой — 141
Николов, Веселин — 61
Николов, Живко — 120
Николов, Кирил — 48, 49, 52, 53, 107
Николов, Малчо — 151
Ницше, Фр. — 135
Новаков Груйо — 150
Нонев, Богомил — 154
Нютон — 139

Омир — 49, 132
Орда Тупанджията — 36
Осинин, Димитър — 151

Павлов, Константин — 60
Павлов, Никола — 107
Павлов, Филип — 151
Пацев, Атанас — 150
Пеев, Васил — 100, 101, 103, 104, 111
Пеев, Иван — 105
Пейчев, Иван — 88
Пендо, лит. герой — 64
Пенев, Пенчо Г. — 100, 101, 104, 120
Пенев, Пеньо — 141
Пенев, Симеон Хр. — 100, 101, 104, 120
Пенчева, Станка — 75
Перун, бог — 145
Петканов, К. — 151
Петров, Валери — 38, 146
Петров, Здравко — 160
Петров, Ст. — 155
Петър Първи — 146
Петьофи, Шандор — 146
Пижо, лит. герой — 64
По, Едгар — 141
Попиванов, Иван — 155
Попов — 111, 113
Попов, Тодор — 29
Пугачов, Ем. — 146
Пундев, В. — 151
Пушкин, А. С. — 139, 141

Радев, Христо К. — 56, 57
Радичков, Йордан — 14, 110
Радоев, Иван — 74, 75
Радойнов, Цвятко — 159
Разин, Степан — 146
Райнов, Богомил — 38, 57, 154
Райчев, Мирослав — 99
Раковски, Вътьо — 75
Ралин, Радой — 154
Риста Боримечката — 21
Ристена (Р. Алексиева) — 32, 151
Робеспиер — 70, 146
Романска, Цветана — 150
Русалиев, Владимир — 57, 58

Самуил, цар — 143
Сандо — 19, 22
Санчо Панса, лит. герой — 78
Сатана, Сатанаил — 76
Северняк, Серафим — 81
Сегренски, Алексей — 154
Сервантес, Мигел — 49, 78
Симеон — 40
Симеон — 110
Симеон, цар — 143
Симеонов, Г. — 150
Симчо — 160
Славейков, Пенчо — 59, 71, 139
Смирненски, Христо — 59, 78, 99, 108, 141
Софка — 112
Стана, лит. герой — 19, 20
Стана (С. Алексиева) — 7, 21, 150
Станев, Емилиян — 141, 148
Стефан, Владиката — 55
Стефанов, Ал. Д. — 19
Стефанов, Дечо — 109
Стефанов, Илия — 151
Стефанов, Първан — 60
Стефанова, Невена — 154
Стоев, Методи — 112, 116, 120

Стоичко — 160
Стойков, Атанас — 67
Стойне — 9
Стойчо — 107
Стоян — 19, 20
Стоянов, Захари — 49
Стоянов, Кочо — 111

Тамара, лит. герой — 78
Тангра, бог — 145
Татев, Христо — 104
Терпешев, Добри — 120
Толстой, Л. Н. — 49, 78, 141
Тонков, Петър — 155
Траянов, Теодор — 59
Трънски, Славчо — 103
Тургенев, И. С. — 141

Унджиев, Иван — 42, 151

Фантето, Митко — 108
Фердинанд, цар — 26
Фурнаджиев, Никола — 56

Хектор, лит. герой — 142
Хемингуей, Е. — 141
Хитлер — 56, 107, 135
Хрелков, Николай — 53, 54
Христо — 21
Христов, Иван—Зъбчето — 106
Христов, Кирил — 59

Цанев, Иван — 64
Цачев, Климент — 75
Цветко — 37
Цвятко — 31

Чаталбашев, Георги — 154, 160
Чехов, А. П. — 51, 141
Чика Груя — 108, 121
Чичиков, лит. герой — 133
Чудомир — 151

Шарколията, кон — 15
Шекспир, У. — 49, 78, 132
Шолохов, М. — 26
Шопенхауер, А. — 142, 160
Шукри паша — 26

Ябленка — 31, 32
Яворов, П. К. — 59, 71, 141
Янев, Я. — 151

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5
Разговори 7
Биографична справка 149
Бележки 150
Именен показалец 162

ДОБРИ ЖОТЕВ

ВЕСЕЛА ЯНЕВА

Редактор *Н. Пушкаров*
Художник *В. Павлов*
Худ. редактор *Е. Станкулов*
Техн. редактор *Н. Николова*
Коректор *С. Чолакова*

Издателски индекс 7444
Дадена за набор на 24. X. 1979 г.
Подписана за печат на 15. I. 1980 г.
Формат 60/84/16 Тираж 5000
Печатни коли 11,38 Издателски коли 10,61
УИК 12,82
Цена 1,84 лв.
Кол 19 9535322311
5060-22-80
Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“
Поръчка № 32

цена 1,84 лв.